

HOLMI

III. évfolyam 5. szám

1991. május

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán,
Lakatos András, Ludassy Mária, Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Székhely János*: Malom • 539
Nehezen indul a vers • 540
- Horváth Imre*: Strófkák • 541
Politika • 541
- Kovács András Ferenc*: Körhintásdi • 542
- Visky András*: áhítatok • 543
- Tordai Zádor*: Amiről nem lehet beszélni,
arról beszélni kell • 546
- Primo Levi*: Vas • 562
Kapaneusz (*Székhely Vera fordításai*) • 569
- Marno János*: Alapjárás • 572
- Podmaniczky Szilárd*: A képzelet rossz tanácsadó,
avagy a szemlélet útja
méregzöld teafűben
Mint az angyalok • 578
Mindent a tájképért • 578
A telep megközelítése • 580
A függöny • 581
- Reuss András*: A hangyák vára • 582
- Rozgonyi Iván*: Súlyos vád • 584
Újjászületés • 585
- Reuven Tsur*: Az Ady varázsa – vélt vagy valóságos? • 585
- Tahács Zsuzsa*: Öt vers
A lánc és a szem • 595
Kimenni • 595
Hosszú pilláidon az én könnyem • 596
Folytatás • 596
Tilos zenék • 596

- Magyar László András: Árváltozás* • 597
Kicsi Sándor András: A békeharctól • 601
 Hogyan osztályozták
 a gaucsókat a növényeket? • 607
Eörsi István: Időm Gombrowiczsal (II) (Részlet) • 614
Krasznahorkai László: Két kicsi kéz az indítókapcsolón • 626

FIGYELŐ

- Bán Zoltán András: A durcás Csárdáskirály*
 (Kornis Mihály: Körmagyar.
 Arthur Schnitzler: Körbe-körbe) • 636
Babarczy Eszter: Marno János: a cselekmény –
 isten ha egyszer lábra kap • 638
Kálmán C. György: Mégiscsak jó irodalomelméletet olvasni
 (Reuven Tsur három könyvéről) • 640
Nagy Atilla Kristóf: A jelben-létezésről (Petőcz András:
 A jelben-létezés méltósága) • 643
Bozóki András: A szintézis nyomában
 (Jászi Oszkár válogatott levelei) • 646
Gáti Tibor: A történész és kora
 (Szabó Miklós: Politikai kultúra
 Magyarországon, 1896–1986) • 649
Biró Yvette: A nemlét elviselhetetlen súlya
 (Claude Lanzmann: Shoah) • 654
Francesco M. Cataluccio: Lengyelország a Shoah után
 (Cataluccio Andrea fordítása) • 659
Bikácsy Gergely: Semmiért egészen
 (Pauline Réage: O története) • 664
Békés Pál: Egy pornográfus a fény századából
 (John Cleland: Fanny Hill.
 Egy örömlány emlékiratai) • 667

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Magyar Posta és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat
 Előfizethető Pécsi Júlia címen: 1136 Budapest, Pannónia u. 30. V. 2.
 Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
 A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
 Nyomtatta a TÁJFUN Kft. Budapesten
 Felelős vezető: Orbán Attila

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Székely János

MALOM

Elnézem: kint a sarki lámpa
A korpás éjszakát szitálja,
Amelybe csillagfény vegyül.
S a finom, sárga liszt a járda
Kövén kerek kupacba gyűl.

A hold, az óriás malomkő
Villózó órletet terít
Palánkra, fára és bokorra,
Sőt asztalomra is beszórja
Jeges, iszamlós fényeit.

Mi zúg? Mi hajtja azt a malmot,
Ahonnét az a liszt pereg?
Mintha valóban víz ömölnék,
Úgy zengenek a levegőég
Nagy folyamai, a szelek.

Barátaim, figyeljetek csak,
Hogy jár és kattog fent az ég.
Hadd szóljon nyíltan már az ének:
Úgy állok itt, minthogyha tényleg
Egy nagy malomban állanék.

A mindenség malmában állok,
Hol végtelen időkön át
Zúg, zümmög és zenél az órlés:
Orli-teremtí az időt, és
Teremtí-órli önmagát.

Itt állunk mind. Sorunkra várunk.
Csillagpor hinti szép fejünk.
Itt állunk sokszoros magányban,
Parányok, mígnem mindahányan
Lehullunk és megőrletünk.

1961

NEHEZEN INDUL A VERS

Nehezen indul a vers,
mindjárt falakat, köveket
kell áttörnie, pántokat, reteszeket
kiszakítania, mintha
régóta lezárt,
sokszorosán lepecsételt
hangárból próbálna kitörni
valamely repülőgépet.

Még alig mozdul,
alig vesz lépésnyi lendületet,
máris előtte a felmeredő fal,
nehogy elszabaduljon,
s értelmes hanggal, jó repüléssel
zavarja a csendet, a rendet;
előtte az elveszett önbizalom,
tulajdon beroszdált kishitősége;
előtte a meghaladottság
korszerű réme, s a kor
számtalan más akadálya.

Úgyhogy mire nekilendül,
áttör falakon, köveken,
zárait, reteszeit leszakítja,
s kiszottyán a fényre,
máris lefullad,
zúzott orral áll meg a zúzott
otthon előtt, és már csak
annyit tud mondani:
Béke veled.

1975

Horváth Imre

STRÓFÁK

- 1 Letört ismét egy tiszta ág.
Világosul a másvilág.
- 2 Már hogy kaphatnának sebet
a homlokig vértelenek?
- 3 Szorgos a szónoki beszéd:
gyűjti a szavak szemetét.
- 4 Kiderül, hogy ki van felül,
ha a szél árnya is elül.
- 5 Minden, mit magam mögött hagytam,
ugatva kerget szakadatlan.
- 6 Olyan tisztán látom a múltam,
hogy attól tartok: megvakultam!

POLITIKA

Politika. Talpig tisztátlan.
Vérben fürdik. Fetreng a sárban,
s rátapad feneketlen mocska
a farba rugott századokra.

Kovács András Ferenc

KÖRHINTÁSDI

mondjuk hogy körhinták   vagyunk és elszédül
 alattunk az udvar   udvar alatt a föld
 föld alatt az égbolt   égbolt alatt isten
 isten alatt semmi   semmi alatt udvar
 udvar alatt egy föld   mely ugyebár forog
 köröttünk az udvar   udvar körött bérház
 bérház körött város   város körött világ
 világ körött isten   isten körött semmi
 semmi körött udvar   semmi tengelyében
 fejük fölött felhő   felhő fölött zsinór
 zsinór fölött sárkány   sárkány fölött isten
 isten fölött semmi   semmi fölött udvar
 udvar fölött gyermek   gyermek fölött felnőtt
 arcok mögött ráncok   ráncok mögött gyermek
 gyermek mögött isten   isten mögött semmi
 semmi mögött ember   ember mögött udvar
 udvar mögött udvar   egy idegen udvar
 udvar alatt isten   isten fölött ember
 isten fölött isten   ember alatt ember
 körött ember mögött   semmi alatt semmi
 mögött alatt fölött   semmi körött ember
 mondjuk hogy körhinták   vagyunk és csak forgunk
 halál tengelyében   mint madárijesztők
 üres játszótéren   zsugorodó udvar
 körbe semmi körbe   semmi körbe semmi
 akár elszabadult   koordináta-rendszer
 mondjuk hogy elmegyünk   szabad körhintának
 mondjuk hogy szédülünk   körhintás szabadnak
 üres játszó térben   körhintázó isten
 szétterpesztett karral   lessük merre térnek
 a porolófához   szegett denevérek

Visky András

ÁHÍTATOK

Így szép mégis: föltekint a völgybe
 érvén, s hiszi, szólíthatja a magasságot,
 nem tudja nevét noha. odafent meg hallgat,
 mint a nagy madarak, vizet keres tekintete,
 és oldalban heverésző nyáját. s olyan a
 lelke, mint a fa. túlnó a kerítésen, és
 szétekint, mielőtt hosszú álomra térne,
 leveti lombját, kölcsönvett kabátot, a
 teremtó roppant vállára kanyarítja, derűsen
 hagyja a hideg csillagokat maga fölé
 seregleni, s úgy tekint rájuk, mint lemez-
 telenült ágai titokban megérlelt
 gyümölcsseire: törékeny léte első játéka
 ez, s a szavak meg-megkondulnak engedékenyen,
 megmutatják, mit később egyre több titok
 fed, egyre zártabb és határtalanabb, mint
 a tenger, vagy mint a mag, amely a fát
 loppal megrabolta, s e vakságtól lesz egyre
 több ő, miközben büszke törzse lassan
 kiürül, erejét mutatja a viharnek mindvégig,
 míg üvöltve egyszer lekaszálja, és vízzel
 hinti meg. Így szép, ha szól, s így, ha
 megkövülten hallgat, nem kevély noha.
 benövi homlokát az idő mohája, s ő ellen
 nem áll, elrendezi maga körül a tárgyakat,
 ablakot tár, éjszakák mély kútjaiban
 fel-felriad

éjszakák mély kútjaiban fel-felriad,
 mikor a hajnal üres ezüstje megcsillan
 felette, mint egy tányér, s egész valója
 súlyát érzi, mint a menekülve pihenő
 vadak, zongora dereng, állva alvó vázák,
 üres tükör, mintha valaki fölé hajolt
 volna, s túl közel került arcához az
 arc, mely elvész mindegyre ismét, és
 hiányzik váltig, szembefordulna, mint
 a napraforgók, rajtuk lépkedve járja
 időtlen útját a nap, s leszegik fejüket,
 ha eltűnik, csak befelé néznek, lesznek
 csupa várakozás, föltekintene ekkor

magából, kihajolna, mint mikor ledobja
fölsőlegét a kő, így válnék küszöb és
az örökkévalóra nyitott néma kapu

•

az örökkévalóra nyitott néma kapu
s az önnön létét először megszólító
gyermek, mikor a világtól máris
elkülönül, és elindul, hogy útját
ismét megkeresse, s nem tekint az
elmaradókra, élete egész tere most
csak árnyék, és minden álomban
milyen otthontalan, nincsenek karok,
hogy átölelnék, s nincs kéz, amely
eleressze, ösvénye hossza annyi csak,
mint a talpa, s nem jár előtte senki,
aki elvezethetné a partra, annyi van
csak, amennyit a szem lát, és vissza
is fordulna féluton, ha valami is
övé maradna, ha volna jelentés,
mihez visszatérhet, ami tagjait
egy testben összetartaná, és szitáján
fölfogná a konzisztens létet, mint
a kotta az elpergő hangokat s a
rács mögött a csendet megállni ki
tudna? elterülni a fák alatt üres
kulaccsal és felidézni még egyszer,
ami elmaradt, s lemondani titkáról
az eljövendőnek? ki tudná a hangot
nem hallani, melyet külön-külön
észlel a rövid életű sejt, a tenger
kondulásait az idők kezdetén magába
zárt mellkas és a szárnyalás emlékét
sejtő tagok? meg-megáll, fának dől,
elég, Uram, maradj veszteg végre,
kiáltja, és továbbmegy

•

elég, Uram, maradj veszteg végre, engedj
szertehullni engem, alászállani
emléktelen kövekre, elfutó vizek
hátára simulni, elindulni, s nem
jutva sehova már, sem verve, sem
diadallal, vidd a viseltes vértet:
én vagyok, s ennyi, szél zúg benne,
mint a barlangok bejáratánál, melyek
nem hagynak visszatérni, csak az

ezerféle idő ütését hallani a kövön,
 mintha gályák vonulnának az éjszakában,
 háttal minden partnak, s minden parti
 tűznek, mely várakozó asszonyok arcát
 vonja elvillanó fényes hajnalokba, s
 pernyét lövell a lakatlan magasba, engedj
 szertehullni engem, legyek gyors, legyek
 saru, legyek a hatalmas ég szegélye,
 kő, tamariszkusz, tenger

•

kő, tamariszkusz, tenger, előre-
 futó és elhaló hullám, ilyenkor
 nem vagy leginkább tán, jelképe
 csak a lehetőknek, eltévedsz hamar
 az ösvénytelen parton, s félni
 tudsz, ha kinyúl érted a víz,
 és kincseit a partra eléd kiszórja:
 nem vagy elég nincstelen, hogy
 közel kerülj most, és mérhetetlen
 légy, miként a víz ütéseitől
 sokasodó idő, ismeretlen hajók
 süllyednek a látóhatár moccanatlan
 vizébe, s akár a kagylók emlékező
 páncélja, a parti homokba fúrják
 egyszer ők is fejük, mint párnába
 a hazatalált riadt gyermek,
 kivetülnek a partra, és elveszni
 nem tudnak soha, *nem lenni* a tenger
 színe előtt legfeljebb, szél
 pengeti az árboz hárfáján a húrt,
 majd éjszaka jöttén nedves köpenyét
 a roncsra teríti, s ott várakoznak
 a parton mindenek, mint a sziklák,
 nem hasonlat semmi sem akkor, és
 nem jelkép, ha angyalok harsonája
 kél, kiemelkedik még egyszer a vízből
 a nap, és ecsetje az örökkévaló
 kifeszített vásznára teríti a tengert

Tordai Zádor

AMIRŐL NEM LEHET BESZÉLNI, ARRÓL BESZÉLNI KELL

„Trotz alledem“
(Freiligrath, 1843)

1

Primo Levi kétszer kezdte el írói pályáját: először az íróasztal mellett, másodsor nyilvábanosan is. Első könyvét egy auschwitz-i lágerben kezdte, jegyzetekben, írni. Pedig tudva tudta, hogy egyetlen papírdarabkát sem fog megmenteni. Aztán néhány hónap alatt írta meg otthon e művét, *SE QUESTO È UN UOMO* címmel. Rögtön meg is jelent, még 1947-ben. Egy kis kiadónál, mert a nagyok egyike sem akart foglalkozni vele. Nem sokat adtak el a harmadfélezer példányból. Híre sem lett semmi. De tizenegy évre rá újra megjelentette a torinói Einaudi. Ettől kezdve fordítás fordítást ért, többször újranyomták a könyvet, őt pedig hívták: tartson előadásokat, beszélgessen róla. Pályája nekilendült, könyveit el sem hagyta többé a siker. Mintha a sors akarta volna kárpótolni azért, amit az emberek vétettek ellene. Később, jóval később, amikor az emlékezés már át tudott törni a háború okozta pusztító romokon, még két korai, tán első írását is megtalálta: „Majdnem olyan megszenvedett volt a sorsuk, mint az enyém: bombázásokat és meneküléseket éltek túl, elveszítettnek tudtam őket, csak nemrég találtam rájuk, évtizedek óta elfelejtett papírok rendezése közben.” (IL SISTEMA PERIODICO. 82–83. o.)

Isten háta megetti bányában rejtőzködve, valóságtól elrugaszkodott feladaton dolgozó vegyész álmódosításából születtek. Meseszerűen szépek, bennük a „magányos, lóról szállt, fegyvertelen vegyész” (i. m. 207. o.) szelleme él. Emberé, aki megmérkőzni akar az egyszer ravasz, másszor ellenséges, hol elzárkózó, hol feltárulkozó anyaggal, a védekezve engedő világgal és természettel, hogy úrrá váljon felette, hogy aprólékos munkával elragadja titkait. Igaz, megkísértette a természeti kinyilatkoztatás Sínai-hegyi (vö. i. m. 23. o.) reménye, de csak egy pillanatra. Inkább a cselekvés megtapasztaló erejéhez maradt hű. Ahhoz, amelyben ott él „a kalapács ünnepélyes súlya”, amely érzékeli „a fa mindent tudó szövetét”. (I. m. 25. o.)

Ennek érdekében sepert félre minden csalóka szellemjátékot – Platónótól, Ágostonon és az Aquinóián át Hegelig és Crocéig. Így vetett el minden gondolkodást, ami pusztá elvontság és tiszta elmélet. Ahol pedig a kő is eleven valóság, ahol minden közvetlen és ezáltal emberi, ott minden másnál igazabbak a mese szavai. Mese volt a két első történet, amit Levi megírt. Ezért is tudtak a későbbi, kiteljesedett író alkotásai között helyükre találni. Akkor azonban még csak lehetőséget jelentettek. Képesség is, igény is van bennük, de nem ígérnek folytatást. A játékos álmódosítás fel is oldódhat a vegyész szigorú munkájában.

A második, a tényleges indulás kényszerű volt. „Valószínűleg semmit sem írtam volna, ha nem éltem volna át az auschwitz-i évszakot.” (SE QUESTO È UN UOMO. 246. o.)

Iszonyú élmények között formálódott a gondolat, és borzalmas emlékek „közvetlen és heves” szorításában írt Levi: hogy mások is megtudhassák, mit kellett – milliókkal együtt – átélnie, és: „belső szabadulás céljából”. (I. m. 8. o.) A megírás sorrendjét nem is

a logika, hanem a belső sürgősség határozta meg. Hogy az egybekapcsolás és az egybemunkálás már nyugalomban történhessék meg (uo.). Művét nem irodalmi szándék szülte, nem irodalmi igények adtak neki formát.

A borzalmas élmények másokat is kényszerítettek alkotásra. Különösen ebben a huszadik században.

Lengyel Józsefről írtam hasonlót, de másoknak is ez az igazsága. Sorolhatnám azok neveit, akiket elsöre „egykönyveseknek” véltem, mert egyetlen szörnyű élményre egyetlen mű válaszolt. Másokat újra és újra visszakényszerített az emlékezés. Volt, aki, ha mással próbálkozott, csak sápadt írást tudott alkotni.

Minden mástól különböző irodalom áll össze ezekből a művekből, más, mint minden, ami a képzelet szárnyalásából született. Eddig, a múltban, az irodalom általában volt életforma. Most azonban életszükséglet, és nem általában, hanem meghatározott módon az. Mert ezek az írók egy bizonyos emlékekkel, életük egy bizonyos valóságával kell hogy megbirkózzanak. Ez a valóság válik műveikben irodalommá. Hogy aztán azok valósága is lehessen, akik csak messziről látták a tüzek lángjait és füstjét, akik csak hallottak a borzalmakról, akik fölött csak átgomolyogtak a viharok.

Mert 1914 óta egyre csak nő és terjedt minden borzalom, rendszerekbe is szerveződött: ez korunk szelleme. Sötétebb idők ezek, mint amilyenek a középkort hisszük. Levi könyve és a többi mind fény sugar a sötétségben, mert lélekmentő valósággá válik az olvasó számára.

Megszámlálhatatlanok a szörnyűségek változatai és fokozatai. Sokfélék az emberi lelkek is. Ezer módja van ennek az irodalomnak. Egy villanást versbe lehet fogni, mint tette Radnóti négysorosaiban. A próza – legyen az regény vagy elbeszélés, esszé vagy emlékirat – többet fog át. De ez is személyes mindig és közvetlen. Valamilyen módon meséléssé válik, akkor is, ha történetet mond, vagy magáról vall, akkor is, ha szaladni hagyja a gondolatokat, vagy elmélkedésbe rendezi őket. Így vagy úgy, az emlék gomolyog benne, azzal küzd az író: ahogy tud. Értve értjük őt: ki az, akinek nem kellett emléket elásnia magában? Senki sem ártatlan, senki sem érintetlen. Akárki megnyithatja lelkét a szavak előtt: ha meri, ha akarja, ha utat enged az emberségnek. A tanúságtételre nekünk is szükségünk van. Így van ennek az irodalomnak súlya: bennünk és általunk.

A legteljesebb iszonyat pedig a légereké volt. Nemcsak azért, mert ott vittek embereket a végsőkhig – és azon is túl. Hanem azért is, mert ott minden oldalról és minden módon ez zárta körül őket. Olyannyira, hogy aki benne élt, nem is tudta azt értelemmel felfogni: aki visszalért, ezt tanúsítja mind. Az emlékekkel is csak részben tudtak megküzdeni. Mert az iszonyat borzalomban élt bennük tovább. Nem is lehet szavakba foglalni azt, amit emberek emberekkel képesek voltak tenni. Még kiáltásban sem. Az emlékezeten kívül kitörőhétlenül élő borzalomról nem lehet beszélni. De mert éget, mégis beszélni kell. Hogy oldódjék a görcs, lazuljon kötése. Nincs menekvés, beszélni kell: akárhogy. Csak legyen, aki meghallja és meg is hallgatja.

Mert ez a beszéd olyan, mint a kinyújtott kéz. Aki nem élt át borzalmakat, az is tudja fogadni: legalább az együttérzés által, legalább emberségből. Megfogni a kezét úgy senki nem tudja, hogy kiszabadítsa a szenvedőt. Csak megérinteni lehet, de ez is segít tovább élni. Az sem tud többet tenni, aki hasonlókat élt át. Hisz ő is segítséget vár.

A kimondhatatlantól szóló beszéd válaszi kíván. De a válaszhoz sejteni-érezni kell valamit a kimondhatatlantól. Elég szörnyűséget látnunk, elégtől tudunk, hogy képesek legyünk erre.

Primo Levin is könyvének visszhangja segített, az, hogy szavát meghallották, és sokan válaszoltak neki.

Első műve, a *SE QUESTO È UN UOMO* nem emlékirat és nem is tanulmány. Szoros szerkezete sincs. Levi csak elrendezte a fejezeteket, amelyekben élményeket mesél el.

Így az olvasóban áll minden össze anélkül, hogy bármi is rendszerré válna. Jól van ez így, mert különben hol lenne a fullánkja?

Így érezzük meg művészi értékét is. Akárcsak a benne élő rejtett rendet, amely mélyebb, semhogy a pillanat feszítő lendületéből születhetett volna. A negyven évvel későbbi lágerről szóló tanulmányok sora, az I SOMMERSI E I SALVATI (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENERÜLTEK) is hasonlóan rendeződött: ezeket sem dolgozta egybe.

De hasonló szerkezete van még egy harmadik könyvének is: annak, amely vegyész-életének egy-egy elemről elnevezett történeteit köti füzérbe. Az egész címe IL SISTEMA PERIODICO (A PERIÓDUSOS RENDSZER). A történetek, az elemekhez hasonlóan, látszólag önmagukban állnak. De magatartásuk – azaz tulajdonságok – szerint sorokat alkotnak: a hasonlóságokon belüli eltérések, különbségek közötti rokonságok ritmusokat és cezúrát formálnak, és rendezik a „sorokat”. Levi így jellemezte Mengyelejev rendszerét: *...költemény volt, nemesebb és ünneplésesebb minden, a gimnáziumban megemésztett költéménynél: ha jól meggondolom, még rímei is voltak*. (IL SISTEMA PERIODICO. 43. o.)

Minden logikáinál valóságosabb, minden nyilvánvalónál mélyebb ez a rend, akárcsak az, amely a történetek olvasásában született benyomások, hangulatok és érzések összejátszásából alakul ki. Még a gondolati értelmezések számára is. Mert a periódusos rendszer csak jelzés, nem szerkesztési elv, nem példakép. Inkább a megszerkesztett rendszerek tagadása-elutasítása van benne. Ennyiben idézi azt a szellemet, amely átjárta Levi gondolkodását, életét és alkotásait. Torzítás volna ez utóbbit tudományosnak vélni, a vegyészetre visszavezetni. Mert éppen azt tépnénk szét, ami egység volt. A L'ALTRUI MESTIERE (A MÁSOK MESTERSÉGE) előszavában ugyanis így jellemezte magát: *...szórakoztam azzal, hogy a világot szokatlan fényekben lássam, hogy úgy mondjam, megfordítottam a látásmódot: a technika dolgait az irodalmár, az irodalmat a technikus szemével néztem*. (L'ALTRUI MESTIERE. V. o.)

Valóban, amikor vegyészéletéből mesél, akkor azt az emberekről szóló történetekben teszi: így szól munkáról, szakmáról is. Amikor viszont emberekről mesél, akkor azt a tudós szelleme szerint teszi: sosem lépi át azt a határt, amelyet a meg tapasztalás, annak közvetlen valósága szab. Egyformán jár el, akár szakmáról van szó, akár emberekről vagy emberi jelenségekről – függetlenül attól, hogy azok egyéniek, közösen átéltek vagy megosztottak.

Egység van, de megértésében akadályoz az a hagyományos gondolkodási mód, amely szinte belesodor a szétválasztásokba. Azt pedig, amiben két dolog található, nemcsak szétválasztjuk, hanem ellentétbe is állítjuk általunk kialakított összetevőiket. A vagy-vagy szemlélete, az arisztotelészi logika túlságosan beleivódott elménkbe, semhogy könnyen meg tudnánk szabadulni a megosztás, az ellentétek keresésétől. Szinte erőlködnünk kell, hogy elfogadjuk: kettősségek, kétféle „összetevő” vagy kétféle értelem megbonthatatlan és harmonikus egységet vagy egészet alkothatnak.

Márpedig éppen így alkot Levinél az irodalmár és a vegyész egyetlenegy lelket. Nem is lehet a tudásra törekvés tárgyilagossá mértéktartását az író közvetlen emberi megértésigényétől megkülönböztetni. Ezért olyan egységes a mesélés módja, bármiről ír.

A lágervilágról szóló tanulmányaiban (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENERÜLTEK) is bármilyen magatartásról vagy jelenségről írna, mindig csak addig viszi az értelmezést, ameddig a tapasztalat engedi. Nem vállalkozik elméleti fejtegetésekre, sem mire, ami elszakadna a közvetlenségtől, az így vagy úgy ellenőrizhető valóságtól. A ráció sem válik rendezőerővé, hanem a megértés eszköze marad.

Számára az ember mindig egyszeri, sosem „oldja fel” az egyént valamiféle – bármiféle – elméleti kategóriában.

Nemcsak a lágerral foglalkozó könyvek alkotnak egységet, hanem – más és más módon – a többiek is. Különösképpen, hogy a lágeremlékek torzító súlyával szemben fordul – régebbi és újabb – más jellegű emlékek felidézéséhez, elmeséléséhez.

Az IL SISTEMA PERIODICO történeteinek ilyen mélyebb kapcsolata aligha lehet két-séges. A másfajta élet történetei kötik össze a szálakat: a háború előtti és utáni, a vegyészethől élő és az irodalomnak élő Levi között. Bizonyára önmagukért írta így őket. Ezért tudnak aztán nyitást és bekapcsolást adni, és hatékonyak lenni küzdelmében. Viszont így szinte szimbolikussá, de mindenképpen jellemzővé válik a kötet utolsó története. Az, amelyben egy német vegyészről ír, akivel a lágereben találkozott. Akivel évek múltán kapcsolatba hozta a véletlen. Levi volt az, aki a múlt és a jelen közötti kapcsolatot kinyomozta. Hogy emberi viszony jöjjön létre olyasvalakivel, aki régen a „másik oldalon” állt. Ezzel Levi saját emberségéért vívott küzdelmét új formában és magasabb szinten folytatta. Visszakapcsolva a lágerebeli laboratóriumi munka által lehetővé tett fordulathoz.

Hosszú szakaszai, sok állomása volt Levi lágereből való szabadulással kezdődő útjának. A valóságos még keletebbre vezetett: Oroszországba vitték, és csak aztán fordult meg az irány: hazafelé. Közben annyira magához tudott térni, hogy otthon nekifoghatott élményei megírásának. Amihez lélekben máris vissza kell térnie a lágerebe. Ezt megtéve, gondolatban megismételheti a hazatérés útját is. De már van annyi nyugalma, hogy folyamatosan mesélhessen: emlékirat formájában. A könyv címe: LA TREGUA (FEGYVERSZÜNET). A szó nem békét jelent, csak szünetet a küzdelemben, ideiglenes lélegzetvételnyi időt. A lágerebeli harc és az emlékezettel való küszködés között.

Ez a hagyományos forma folytatás is: a lágerről szóló első könyv utolsó fejezetének jellegét alakítja tovább. Ahogy maga a tartalom is folytatódik.

Nem ez azonban az egyetlen hagyományos formában írt könyve. Írt regényt is: SE NON ORA, QUANDO? (MIKOR, HA MOST NEM?) címen. Regényét, megírásának módja szerint, emlékiratnak lehet olvasni. Úgy írta meg, mintha valóságos történetet mondana el, ám az inkább antistrófa lehetne. Mert benne az övével ellentétes pályát terem meg, és ellentétes utat ír le.

Változó összetételű csoportba verődött zsidók harcolnak fegyverrel a németek ellen: a megszállt Oroszországban és Lengyelországban. Aztán utat nyitnak maguknak Itáliáig. Levit nyugatról keletre rabként hurcolták, a csoportbeliek viszont keletről nyugatra haladva szabadon harcoltak. És ezek is éppúgy zsidók voltak, mint ő. Csak a sorsuk volt ellentétes a Leviével. Mert valójában egy másik lehetőséget valósítottak meg, mint amit Levire sorsa szabott. A regénnyel Levi saját meg nem valósított, de éppen hogy választott lehetőségét képzelte el.

Akiknek nem maradt hova menni, azok Palesztinában találhattak otthonra. Levinek viszont élt a családja, meglelte házáat, munkát is kapott. Volt tehát hely, ahová hazatérjen: Olaszország. Ott fokozatosan új emberi és emberhez méltó életet tudott magának teremteni.

Évekkel ezelőtt olvastam először Primo Levitől a SE QUESTO È UN UOMO című kötetét. Ahogy levettem, tudtam, írni fogok róla. Nemcsak erről a könyvről, hanem írójáról is. A szándék inkább igény volt, azóta sem hagyott el. Úgy szilárdult meg, ahogy a könyv egészét és minden részletét észrevétlenül elfelejtettem. Mintha nagy fehér leplet borítottam volna az olvasottakra: úgy fedte el, ahogy a lassan hulló hó fed el megőrizve mindent.

Amikor alkalommal találkozott a szándék, újra elolvettam a könyvet.

Másodszori olvasáskor minden részlete mintha ismeretlen lett volna, és mégsem volt számomra semmi, amit újnak éreztem.

Levi könyvének második olvasása semmiben sem utalt az előzőre, és ez nem lepett meg. A meglepetés is utalás lett volna. Aztán meg: egészen más kezdett foglalkoztatni.

Ugy éreztem, hogy ezt a könyvet két módon lehet olvasni, és nem tudtam eldönteni, melyiket kövessem. Foglalkoztatott, mert másképpen volt, mint ahogy minden szöveget sokféle módon lehet érteni. A kétféle olvasást ugyanis a könyv megírásának kétféle szándékához kötöttem. Róluk Levitől tudtam, hiszen különböző alkalmakkor és különböző formákban írt a tanúságtétel igényéről és az emlékek súlyától való megszabadulás kényszeréről. Azt viszont az olvasásból éreztem, hogy a kettő egyáltalán nem volt ellentétes egymással. Nem kettősséget találtam, hanem azt, hogy minden kényszerű egyensúlyba és egységbe rendeződött. A szerkezetben ennek kerestem okát, de nem ott, hanem a megírás módjában találtam rá. Egy emberi magatartás megvalósulásában. Nem olyasvalamiben, ami adottként létezne, és állandóan ható mozgató lenne, hanem ami a kibontakozó írásban folyamatként él.

A kétféle igény egysége abban is érvényesült, hogy a könyvet ugyan a megszabadulás érdekében írta, de a tanúságtétel szándéka szerint rendezte el Levi. Így és e szerint vezeti végig az olvasót az élmények megidézett során. Mert nem akarja, hogy magamutogatássá váljon, amit az emlékek borzalmaival küzdve meg kellett írnia. És úgy fonta egységbe művét, hogy semmit sem lehet a kétféle szándék szerint kettéválasztani, nem lehet kihámozni, mi volt az, amit az egyik, mi az, amit a másik szerint alakított volna ki. Emlékeit különben sem elemzi: megírja őket. Arról ír, amiről az emlékek szólnak. Ez távolságot is teremt, mert leválasztja az emlék jelenvaló borzalmát arról, amiről az szól.

A szabaduláshoz is fontos tanúságtétel így olyan távolságot teremt a jelen és a múlt között, amelyet az olvasó, vagyis az, akinek a tanúságtétel szól, tesz közvetítéssé. Kétszeres a történetiség: jelen van az olvasó viszonyában, és jelen van abban, ahogy Levi, az olvasó vezetése érdekében, történeti sorrendbe rendezte a fejezeteket. A távolság megteremtése különben nemcsak tudatos volt, hanem Levi személyiségéből is következett. Hogy e távolságtartást tudatosan is akarta, azt különböző írásaiból lehet tudni. De csak azért tudta megvalósítani, mert annak felelt meg, ahogy a világot, az emberi dolgokat látta, értette és értelmezte. S ebben az összetett magatartásnak az az egysége él, amely egyszerre felel meg a vegyész és az író szemléletmódjának. A „kinyilatkoztatott igazságok” fáradság nélküli elfogadásával szemben írta – éppen a lágerélmények könyvének függelékében –: *„Jobb már szerényebb és kevésbé lelkesítő igazságokkal megelégedni, azokkal, amelyeket fáradságosan, lassan és rövidítések nélkül, tanulmányozással, vitaközléssel és értelemmel szerzünk meg, és amelyeket ellenőrizni és érvekkel igazolni lehet.”* (SE QUESTO È UN UOMO. 245. o.)

Tanúságtételéből hiányzik a szenvedélyesség, mert nem érzésekre és érzelmekre emlékezik vissza. A megidézés meséléssé lesz, mert mese a történet. De nem úgy, hogy Levi a mese szerkezeti formáit és nyelvi fordulatait használná. Azokat az elemeket tehát, amelyek sok lágeremlékezés ritualizáló távolságát adják.

Levi tudatosan és következetesen az értelemhez szól. Azért ír, hogy az olvasó megértse azt, amit tanúsk. Nem pusztá együttérzést akar – érzelmi megrendítéssel – elérni. Annál sokkal többet jelenthet az a megértés, amit a gondolati, értelmi viszony adhat. Minden együttérzés részben ezen az alapon, részben pedig az így kialakuló keretek között jön létre.

A közvetlenül keltett harag, a megidézett borzalmak okozta megrendülés többnyire nem hagy hosszú életű nyomot a lélekben, hisz védekezünk ellene. Különösen akkor van ez így, amikor olyasmit kellene elképzelnünk, amihez még hasonlót sem éltünk át. Az az együttérzés, amely a megértésből születik, maradandóbb lehet. És végül: Levi arról ír, amit megértett, amit meg lehet érteni. És azt akarja, hogy azt az olvasó is megértse.

Levinek nem akármilyen konfrontációban kellett érvényesítenie azt az emberi magatartást, amit a könyv olvasásakor megismerünk. Előbb zsidóként szorítják ki a társadalomból, de nem az emberek közül: sokan, sokfelé segítük őt, hogy ismeretlenként dolgozhasson és élhessen. Aztán olaszokkal húzódtott a hegyekbe harcolni Mussolini és Hitler seregei ellen, olasz sorsot vállalva ezzel. Halálra viszont zsidóként szánták, mert annak vallotta magát, amikor partizántársaival együtt elfogták. Így Levi olaszként volt zsidó. Gondolkodásmódjával mindenesetre – úgy érzem – annak a kultúrának volt részese, abban a kultúrában volt otthon, amelyben az egyszerű olasz emberek gondolkodás nélkül bújattak üldözötteket: ismerteket és ismeretleneket, zsidókat és nem zsidókat. Ez a kultúra végül is nem ismert Dreyfuss- vagy tiszzaeszlári pereket sem. Itt a pápák évszázados igyekezete is, hogy valami zsidóellenességet neveljenek alattvalóikba, kudarcot vallott. Az emberek jóérzése és jó ízlése erősebbnek bizonyult.

Szerintem ugyanez a jóérzés és jó ízlés él Levi egész magatartásában, így abban is, ahogy a borzalmakról ír, s mégis szelíden vezeti az olvasót: mintha mindig rajta tartaná védő kezét.

A felismerések fokozatosan kapcsolódhatnak össze. Elősegíti ezt a különböző helyzetek, körülmények és történések hasonló értelmezése. De ezek az értelmezések nem rendeződnek logikai következtetések rendjébe. Inkább a gondolkodás menetének belső útjait segítük analógiák, rokonságok és ellentétek által. Mi, olvasók nem kapunk elvont értelmezéseket, elméleti összefoglalásokat és általánosításokat. Levi ránk bízta a közvetlen összefüggések konklúziókká formálását.

Így lévén, a szöveg olvasása megmaradhat a gondolatok szintjén, ha azt az olvasó – akár mert nem tudja, akár mert nem akarja – nem teszi saját tapasztalataival, élményeivel (bármilyenek is azok) elevenné. Ez a gondolati jelleg azonban hívás is: arra késztet, hogy mindazt, amiről Levi mesél, közvetlenné tegyék. Érzéseinkből, félelmeinkből és borzadásainkból alakítva megértést. Amíg megmaradunk a pusztán gondolati olvasásnál, mert megrettentünk a pokoljárástól, addig akár el is felejtethetjük, amit olvastunk. És nem jutunk el a megszabaduláshoz. Feloldatlanul maradnak azok az emlékek és gubancok vagy éppen görcsök, amelyek bennünk vannak.

Ha rászánjuk magunkat a pokoljárásra – amire saját érdekünkben van szükségünk –, akkor hasznos lesz Levi segítő és védő keze. Hogy megértve könyvének emberi értelmét, a pokoljárással együtt teljesejék ki szabadulásunk is.

Ezt a részvételt azonban csak fokozatosan alakíthatjuk ki. Levi útja más irányú és ritmusú volt, mint amit az olvasással követhetünk. Pedig ő a történetek kronológiáját követte, a szenvedések és a kínok, a borzalmak keltette érzések megelevenítése nélkül. Különösen szembeötöl ez ott, ahol az utazást és a lágerbe való megérkezést írta meg. A borzalmas sűrűségű lélekgyalázás iszonyatos élmény lehetett. Bevezetés, amely felért bármely beavatási szertartással. Olyan, hogy élményszerű valóságában nem is lehet elmondani. Aki hasonlót nem élt át, nem is tudja valóságát elképzelni. Elgondolni is csak akkor tudja, amikor a könyv végén a sejtések értéssé alakultak át.

Hogy mennyire így van, az egy magától adódó összehasonlítás alapján válhat világgossá. Elég ugyanis Szolzsenyicin „bevezetésére” gondolni A GULAG SZIGETCSOPORT első kötetében. A Gulagba vezető utat mindenki egyedül, egymagában kezdte el. Egyéni volt a letartóztatás, és egyéni az utána következő élmények is. Csak az elszigetelten átélt beavatási szertartás után következett a kollektív utazás közös élménye. Ezt a bevezetést, éppen, mert egyéni volt, el lehet képzelni, akár csak irodalmi élmények alapján is.

Az Auschwitzba való megérkezés borzalmas élményének alapvető tényezője viszont közös volt. Az átélés volt közös, ez volt az élmény belső meghatározója mindenki számára.

A megérkezésről szóló fejezet címe SUL FONDO (LENT A MÉLYBEN). A végén le is írja Levi: *„Itt vagyok tehát a legmélyén”,* mondhatnám így is: *„a pokol fenekén”*. (SE QUESTO È UN UOMO. 42. o.) Ez azonban mégsem volt a pokol feneké. Egy későbbi megfogalmazás ugyanis némi megkülönböztetést tesz indokoltá: nem a legmélyebb „bugyor” ez a „fenék”, hanem csak Levi útjának legmélyebb szintje. Ezután következett a láger mindennapi pokolállandósága. Az ezutáni fejezetek – ha sorrendjük megfelel is az élmények egymásutániságának – már nem ismernek kronológiát. Egy olyan világba tartoznak, ahol nem létezik az idő, hanem csak a jelen és annak állandósága. Ezt Levi, amikor tanulmányokban visszatért a lágertapasztalatokra, így jellemezte: *„Nemcsak a hazánkat felejtettük el, nemcsak a kultúránkat, hanem a családjunkat, a múltunkat és a magunk elé képzelt jövőt is, mert csak a jelennek élünk, akár az állatok.”* (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENERÜLTEK. Bp., 1990. 92. o.)

A fordítást azonban itt pontosítani kell: *„a jelenre voltunk korlátozva”* jobban megfelel az olasz szövegnek, amelyből a magatartás okát is meg lehet tudni. Értelmezést igényel viszont az „állatok” szó, amely talán irány nélküli, vagyis az önmagára vonatkozó keserűség írta Levivel. Csak ezzel tudom magyarázni e közhelyszerű kifejezést egy olyan szerzőnél, aki mindennél jobban került az ilyesmit. Megérteni pedig csak abból tudom, hogy olyan dolgot akar megnevezni, amire nincsen emberi szó és fogalom. De ami állandó állapot, rájuk kényszerített életforma volt, mi több, a lágerélet lényegének is lehetne értelmezni.

A munkából való visszatérés, a lágerbe való bevonulás a különböző formákban mindig újra visszatérő helyzetek egyike: *„Nincsen több akarat, minden liktelés lépéssé válik, a liktrement izmok összehúzódási reflexévé. A németek elérték ezt: tízezer vannak, és csak egyetlen szürke gépet alkotnak, pontosan determináltak, nem gondolkodnak, nem akarnak, csak mennek.”* (SE QUESTO È UN UOMO. 62. o.)

Általánosabb fogalmazásban: *„...anonim, állandóan megújított és mindig azonos massa, nem emberek, akik csendesesen menetelnek és fáradoznak, kialakult bennük az isteni szikra, túl üresek már, hogy valóban szenvedni tudjanak. Nem lehet őket élni, nem lehet halálukat halálnak nevezni, nem is félnek tőle, mert túl fáradtak, hogy meg tudják érteni”*. (I. m. 113. o.)

A könyv végén a következőket mondja Levi saját magáról: *„Akkori életemből csak annyi maradt, amennyi elég, hogy szenvedjek a hidegtől és az éhségtől, nem vagyok eléggé erős ahhoz, hogy meg tudjam magam semmisíteni.”*

Az „akkori élet” ez esetben a láger előttiit jelenti.

Ez az állapot nem állati. Azért nem lehet annak mondani, mert az állat védekezik és küzd: ösztönei nem engedik, hogy ne tegye, az ösztönöket pedig nem lehet tőle elvenni. Az embertől azonban mindent el lehet venni, ami értelem, akarat, érzelem, és nincsen benne olyan ösztön, amely ilyenkor segíthetné. Annyi sincs, hogy nekimenjen a magasfeszültségű kerítésdrótnak. *„Az ember lebomlása”* ez, és ebben lehet a láger közvetlen értelmét megfogalmazni. Levi szavaival *„megsemmisíteni előbb mint embert, hogy aztán lassan megölhessenek minket”*. (I. m. 61. o.) Minket: azaz mindenkit, akit nem öltek meg elsőre. Akiket oda juttattak, hogy ne vehesse senki emberszámba őket, ahogy számukra se lehetett már ember senki. Azt az állapotot akarták elérni, amikor *„az ember szemében dolog az ember”*. (I. m. 217. o.) És ekkor a zsidó már nem egy alsóbbrendű faj példánya – akkor ugyanis még ember lenne –, hanem dolog. Minden SS így tekintett minden lágerlakóra, és ide kellett minden lágerlakónak is eljutnia.

A poklok mélye, ahová Levi elért, ott volt, ahol senkivel sem létezett már semmiféle emberi kapcsolat. Ahol mindenki mindenkivel közvetlenül harcolt: egy darab kenyérért, bármiért, s közben a másik ebből következő halála sem számított. Ez volt az időtlen mindennapok világa, ennek volt kiszolgáltatva Levi: testileg és lelkileg.

Ámde a láger poklának igazi fenekét Levi nem érte el. Tanulmánykötetének előszavában fogalmazta meg legpontosabban, hogy hol volt a valóságos „fenék”: *„Oly sok év után biztos elmondhatjuk, hogy a lágervilág történetét szinte kizárólag olyanok írták, akik, mint én magam is, nem járták meg a legmélyebb bugyrot. Aki megjárta, az nem tért vissza, vagy ha mégis, önnön szenvedése és értetlensége megbénította a megfigyelőképességét.”* (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENEKÜLTEK. 15–16. o.)

A legmélyebb bugyor maga a halál volt. Ez volt a láger legmélyebb értelme. Csak ebben lehetett egészének valóságát megtapasztalni. Vagyis akkor, amikor már nem létezett semmiféle megtapasztalás. A lágernek medúzaarca volt, aki meglátta, nem élte túl.

Az út, az ember emberként való megsemmisítése ide kellett hogy vezessen. Erre pedig éppúgy nincs emberi szó, mint a medúzaarc valóságára: a mindennapi iszonyatra éppúgy, mint annak véget hozó kiteljesedésére. Ezért nem is lehet igazán elmondani a pokolba vezető és abban mélybe sodró utat sem. Levi csak az időtlenségbeli fejezetek utolsójában, annak is a végén mond ki olyasmit, amivel segít megsejteni a poklok útjait. A lefelé vezető utakat is és a kimenekülést, a védekezést is. Ezt írja: *„Nehéz az embert megsemmisíteni, majdnem olyan nehéz, mint megteremteni. Nem volt kellemes, nem volt könnyű nektek, németeknek, de sikerült. Íme engedelmeseink vagyunk trillanásaitok előtt: időnk már nincs mit tartanotok: nincsenek lázadó tettek, sem szembeszegülő szavak, még csak útlós tekintetek sem.”* (SE QUESTO È UN UOMO. 188–189. o.)

Mindez így igaz a milliókról, akik meghaltak. De csak időlegesen volt az a megmenekültekről, és nem volt igaz – legfeljebb részben – Leviről. Különben hogy olvashatnók könyvét?

Megmenekült, életben maradt, majd megírta könyvét: bizonysgul arra, amit átélt, és arra is, hogy túlélte. De legfőképpen azt tanúsítva, hogy küzdelmét folytatnia kellett. Anélkül, hogy győztesen be tudta volna fejezni. Talán nem is lehet ilyen harcot győzelmesen befejezni. Ahogy a megértéshez sem lehet úgy eljutni, hogy az számunk-

ra megoldássá válják. Hogy akár csak ezáltal válják lehetővé a megoldást adó segítség mások, a szenvedők számára.

Mindkét esetben elakad a gondolkodás: határa van a megértésnek. A miénknek még inkább, mint azének, aki átélte a poklokat. Csak másért, vagy ugyanazért, de más-képpen. Levit olvasva az az érzésem, hogy ő azon az úton vezetett, amelyen a legmesszebb lehetett eljutni. A józan ész, a gondolat, az eszmélés őt is, minket is segítő útján. Addig, amíg egyáltalán lehetséges. Mert van egy határ, amit a józan ész, a gondolkodás egyetlen értelmes formája sem tud meghaladni. Ott Levi megáll, és mi se tegyünk mást. Mert azon csak a misztika, a vallás vagy a filozófiai rendszerépítő racionalitás léphet át. Ahol már semmiféle megértés sem lehetséges, ott ésszel sokféle magyarázatot lehet ugyan kialakítani, de ez mind kitalált lesz.

Ezen a ponton egyet lehet még tenni: megfordítani a gondolkodás menetét. Feltéve, hogy meg akarunk maradni a józan ész és a jóérzések világában. A megfordítás pedig az, hogy míg eddig a halálból lehetett a lágér valóságát értelmezni, ettől kezdve a lágérvilágból kell értelmezni a halált – azt a halált, amely a lágert jelentette. Így derül ki, hogy az nem az a halál volt, amit mindenki ismer, ami az élethez tartozik – még a gyilkosságban vagy a régi háborúkban is.

Erre akkor jöttem rá, amikor legkedvesebb barátom, Kohn – férje után Derevenco – Vera naplóját olvastam. Tettem ezt halála után sok évvel, ódzkodva, védekezve érzések és emlékek ellen. Mert valahányszor eszembe jutott, mindig egy emlék tért előre vissza.

Rákja volt, megoperálták, de néhány év múlva kiújult a baj. És vitte, feltartóztathatatlanul vitte a halálba. A legvégén, amikor már inkább félrebeszélt, semhogy beszélni tudott volna, de még felismerte azt, akit őgya mellett meglátott, akkor kérte – talán mindenkitől és minden alkalommal –: „Hívjátok Monsieur Poirot-t.”

Tudta: ismeretlen tettesek gyilkolják meg lassan, folyamatosan és könnyörület nélkül.

Hirosimára, az ottani áldozatokra gondoltam, amikor a kórházból hazafelé mentem. Azokra, akik túléltek a bombázomádást, de attól kezdve bennük volt és bennük munkálkodott a halál, az ő haláluk. A vég néha gyorsabban, néha csak hosszú évek után jött. De mindig fellebbezés nélküli és kikerülhetetlen volt. Jelenlétében éppúgy, mint a vég borzalmaiban. Természetesen kapcsoltam össze a kettőt, mert hasonló szellemet sejtettem meg mindannyiuk halála mögött. Összekapcsoltam a kettőt, ahogy Vera is tette naplójában. És ahogy a legnagyobb, ma is fenyegető veszélyek összetartoznak az akkoriakkal. Ugyanaz a szellem lebeg fenyegetően az egész – demokratikus és nem demokratikus, keresztény és nem keresztény, felvilágosult és nem felvilágosult – világ felett.

Nehezen fogtam bele az 1966-ban, a betegség kitörése előtt kezdett napló olvasásába.

Ezt olvastam: „Nem az borzalmas, hogy meghalsz, hanem hogy a halál örökké jelen van.” (1966. május 12. kézirat.)

Aztán még: „Rajtuk, auschwitziakon az erőszakos halál ítélete van, a rettegetés, hogy mivé válhat az ember, meg vagyunk fertőzve állandó félelemmel, örökös alkalmazkodási képtelenséggel, fájdalommal, könnyekkel, a meggyilkolt milliók vérével.” (1967. október 1-jei bejegyzés.)

És tovább: „Meg kellett volna haljak a lágérben, addig éltem, azóta minden hazugság.” (1970. február 13-án, néhány hónappal az első műtét után.)

Egy mondatban sűrűsödik minden össze: „Logikusabb akkor meghalni, amikor halálra ítélnék.” (1967. szeptember 16-án.)

Az élet borzalmát mereugörtsnek mondta, s így folytatta: „azóta hordom magamban, ami-

óta felfogtam – de megérteni sose tudtam –, hogy én, Vera, az ember, nem létezem”. (1966. május 31-én.)

Ennek a megértésnek meg is határozta a pillanatát: „A nagy törés az a júniusi reggel volt Auschwitzban, amikor rájöttem, hogy nem vagyok már ember.” (1966. április 5-én.)

De ez korábban kezdődött megsemmisítésnek volt kiéljesedése: „A sárga csillag örökre megjelölt minket, kitörölt belőlünk mindent.” (1966. április 5-én.)

Nem tudta megakadályozni, hogy a gyilkosok munkája ne juttassa el a halálba. (Mindennek ellenére, egyáltalában mégis ő győzött a gyilkosok és a korunkat fenyegető szellem fölött: két egészséges gyermeket szült, és értékes emberekkel nevelte őket.)

3

Levi első könyvében úgy írta le emlékeit, ahogy az a küzdelem kibontakozott, amit fennmaradásáért, ember voltának megvédéséért kellett vívnia.

Az első két fejezet a borzalmak beavató, koncentrált és teljes támadásáról szól. Ez ellen csak emberi természete védhette: adottságai és jellege szerint. A fizikai és szellemi képességek spontán erejével és módjaival. Ahogy ezt a szakaszt elszenvedte és túlélte, az teremtette meg az utána jövő örök jelen elviselésének alapjait. Így alakult ki a láger átélésének első meghatározása. *„Ne feledjük, hogy mind külső, mind belső okokból valamennyien a magunk módján éljük meg a lágert”* (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENEKÜLTEK. 91. o.), írta később. A mód pedig már az örök jelen ideje alatt formálódott ki. Ki-ki a maga módján választott vagy sodródott a pusztulást vagy megmaradást kínáló utakon. De a megmaradásnak nem sok esélye volt. Levi világosan meg is írta: *„Elbukni a legkönnyebb: elég minden kapott parancsot végrehajtani, nem enni mást, mint a fejadagot, megtartani a munka és a láger fegyelmét.”* (SE QUESTO È UN UOMO. 112. o.)

A láger egészében és minden részletében egyaránt, mindenki számára, akit odahurcoltak, halált jelentett. Ezért hozták létre, e szerint szervezték meg, e szerint alakították ki benne az „életet”. A halál a láger állandósága, és ezért, mint Levi írta: *„az elpusztulaknak nincsen történetük, egyetlen széles út az elbukásé”.* (I. m. 113. o.)

„Ezzel szemben sokfélék, nehezek és elgondolhatatlanok a megmenetlenség útjai.” (Uo.) Közülük a legfontosabb, viszonylag a legszélesebb a kiváltságoké volt. Kiváltságához általában valamilyen tisztség elvállalásával lehetett jutni. Más módot azok találtak, akik megszervezték magukat; ők is külön lehetőségeket teremtettek maguknak. Többnyire politikai lágerlakók cselekedtek így. Voltak, akik a szervezet által jutottak tisztséghez, és így tudtak a többinek előnyöket teremteni. Vagy ezer módon segíteni: alkalom szerint.

E két nagyobb csoport között vezetett a pusztulás biztos útja. Mégis létezett valami lehetőség azok számára is, akik nem tartoztak a két nagyobb csoport egyikébe sem. Ilyen volt Levi is. Rájuk igaz leginkább: *„Elemzésben kevesen éltek túl ezt az erőpróbát, s azok is csak seregnyi valasztátnúllen esemény összjátéka folytán: egyszóval szerencsének köszönhetik az életüket, s nincs sok értelme a közös lényezőt keresni a sorsukban, egyedül talán a kezdeti jó egészségi állapotot kivéve.”* (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENEKÜLTEK. 57. o.) Ez azonban így csak a későbbben érkezettekre igaz: nagyjából a magyarokra és azokra, akik utánuk jöttek. Aki korábban érkezett, annak ez is kevés volt. Különösen nagy szerencse kellett ahhoz, hogy esélyük legyen: mint Levinek. A valóságos szerencse híján, annak tudata vagy inkább illúziója is segített. *Különös, valamilyen módon az az ember be-*

nyomása, hogy szerencsés, hogy valamely, akár a legkisebb körülmény a reménytelenség határán tart meg, és megengedi, hogy éljünk. Esik, de nem fúj a szél. Vagy esik, és fúj a szél.” (SE QUESTO È UN UOMO. 165. o.) A lelket tartotta a reménytelenségben, és ez is fontos volt. Talán mert a legkiszolgáltatottabb helyzetben már az a magatartás érvényesült, amivel az áldozatok maguk gyorsították pusztulásukat. Könnyörtelen harcra kényszerült mindenki mindenki ellen: „...itt a túlélésért vívott harc könnyörtelen, mert mindenki reménytelenül és kegyetlenül egyedül van”. (I. m. 110. o.)

Ez volt az az alapvető különbség, amely a többséget a kiváltságos tisztségviselőktől és a politikaiaktól elválasztotta. Ők ugyanis nem álltak egyedül, és nem így küzdöttek az életükért.

Talán ezt lehetne a légerélet halált és életlehetőséget szétválasztó belső törvényének nevezni. És kitörni belőle vagy kis részt ütni rajta nem lehetett másként, mint e törvény szerint. A szervezetlen és egyéni küzdelem volt a legreménytelenebb. Az út megválasztása azonban ritkán függött döntéstől: inkább az adott ember természetéből következett. Márpedig Levi küzdelme éppen ilyen volt. De így is fenn tudta magát tartani: addig, amíg a szerencse nem hozott menekülést számára.

Nem emlékszem már, hogyan olvastam Levi légerkönyvét először. A második olvasásnál már folyton kísértett a szempontváltás: szükség volt egy harmadszori olvasásra, újra végig kellett gondolni mindent. A tanúságtételre figyelve, úgy tárult fel a légervilág szörnyisége, hogy bár pokoljárás lett az olvasás, mégis, a szabadulásért vívott küzdelem képe kerekedett ki belőle. Így jöttem rá, hogy miközben Levi e könyvét írta, akkor is a légerbeli halálvilággal harcolt: emlékezetben folytatva azt, amit előbb a valóságban kellett megvívnia. Az emlékezés felszabadított, mert megszállította a légerbeli küzdelemben kapott segítség emlékeit. Ahogy ezt észrevettem, arra is ráébredtem, mennyire hasonlóak voltak a légereket megjárt barátaim és ismerőseim visszaemlékezései.

Levi légerkönyvének mélységes emberségét ott érezni a legerősebben, ahol az emberi közvetlenség életmentő erejéről mesél. Mert az volt nemcsak a lelki, hanem a testi fennmaradás számára is. Ha ez nem lett volna, akkor hiába minden lelkierő, mindenképpen elpusztul.

Amikor Levi az időtlenség fejezeteiben a légervalóság különböző részleteiről mesél, egyidejű dolgokról szól: „gyanannak a valóságnak voltak különböző jelenségei. Ez adja az értelmi olvasás számára a fokozatos megismerkedés lehetőségét. Az érzések számára viszont a valóság mélyebb jellegét tárja fel: az időtlenségben. Hogy aztán ebben az időtlenségben, ennek minden fejezetében legyen egy olyan történet, epizód, pillanat, amelyben az emberség nyújt Levinek segítséget, megkönnyebbülést, vigaszt.

Mint amikor nyolcvankilós talpfákat kellett hogy ketten cipeljenek. Ereje végén járt már Levi, a véget jelentette volna, ha társa nem úgy vitte volna saját talpfarészét, hogy minél kisebb teher nehezedjen Levi vállára. (I. m. 82–85. o.)

A következő fejezetben Templerről ír, aki ételpódást szervezett, csak általa ismert utakon és ravaszságokkal. (I. m. 94–95. o.) Majd Jeanról mesél: „Miközben kitartással és bátorsággal folytatta tiúkas egyéni harcát a légerrel és a halállal, nem hanyagolta el, hogy emberi kapcsolatokat tartson fenn velünk, kevésbé szerencsésekkkel.” (I. m. 139. o.)

Neki mondott Levi részleteket Dante ISTENI SZÍNJÁTÉK-ából, amikor éppen leve-sért mentek: azt, ami még eszébe jutott. (I. m. 142–145. o.) Lélekmentő volt ez a tett, ha csak pillanatokra is, mindkettőjük számára. Bizonyágtétel, hogy a segítség a segítő számára éppoly életmentő, mint a megsegített számára.

Aztán mesél Lorenzóról: „hiszem, hogy éppen Lorenzo érdekében kell ma is életben lennem; és nem annyira az anyagi segítsége miatt, hanem inkább azért, mert jelenlétével, azzal a csendes és könnyed móddal, ahogyan jó volt, állandóan emlékeztetett, hogy létezik még igazságos világ a mienken kívül, létezik valami és valaki, aki még tiszta és egész, aki nem romlott meg, és nem lett vadállattá, akitől idegen a gyűlölet és a félelem; valami, ami eléggé nehezen meghatározható, a jó távoli lehetősége, valami, amiért mégis érdemes, hogy az ember megőrizze magát”. (I. m. 153. o.) Egyszerűen azért, mert: „Lorenzo ember volt, embersége tiszta volt és fertőtlen, a tagadás ezen világán kívüli. Lorenzónak hála megesett, hogy nem felejtettem el, hogy én magam is ember vagyok.” (I. m. 154. o.)

Olyan pillanatokat is leír Levi, amikor a lélekerősítő emberi jelenlét közös volt: mint amikor este, a barakkban, mindenki valamilyen kalandját mesélte el. (I. m. 81. o.)

Így védte magát Levi, és így segített másokon; így védték magukat, hogy dologgá ne váljon a többi az ő, ő pedig a többi számára. (I. m. 217. o.)

Ez a szellem járja át Levi szövegét is. Nemcsak abban van benne, amit elmesél, hanem abban a módban is, ahogyan mesél. Mindezt állandóan érzi az olvasó, mégsem fogja fel rögtön. Rokonszenvet érez a tanúságtételt olvasva, s e rokonszenv fokozatosan mélyül el. Gondolatok formájaként létezik mindaddig, amíg azok érzelmi környezetét lassan belsővé nem teszi az olvasó. Akkor az emberi történetek már közvetlenül bukkantják ki az emberséget. Akkor együttérzéssé válik a rokonszenv. Közvetlenné válik a szöveg, és az olvasó érzelmi részvétele áthidalja az értelmi befogadás távolságát. Vagyis az együttérzést ez a közvetítés részvétellel teszi.

Amikor az olvasó előtt átfogó módon tárul föl Levi sorsa, megérti már azt is, hogy minden erőfeszítés, minden segítségkevés lett volna, hogy megmenekülhessen. Arra viszont elég volt, hogy a szerencse sorsfordítóvá válhasson.

Amikor Levi bejutott a Buna laboratóriumába, csak az esetleges túlélés elemi feltételei teremődtek meg. Sorsa csak a testi létben fordult meg. Az ebben rejtőző lehetőséget magának kellett kibontania. Azzal, hogy a sorsot lélekben fordítja meg. Ezt tette, amikor módot és bátorságot talált az írásra. Egy jövőbeli könyv számára. Emberi tett volt ez, aminek értelme és célja volt. Tehát a láger közvetlen tagadását jelentette. Akkor is az volt, ha nem remélhette, hogy a leíratakból egy sort is megmenthet.

Így fordult meg a sorsa. De hogy ez valóságos legyen, nem tőle függött. Hanem attól, ami a lágereken kívül történt. Már gyakoriak voltak a bombázások, és a legfontosabb, mind hallhatóbban közeledett Auschwitzhoz a front. A lágerben ez azt jelentette, hogy Levi számára újra létezni kezdett az idő. Határa lett a kitartás szükségének, valóságos célt kapott küzdelme is. A lét is megváltozott: továbbélésből túlélés lett. A tanúságtétel reménnyé vált, és ebből megszületett a kényszere is. De az idő még meghatározhatatlan maradt. Hiszen kívülről és távolról közeledett. Ám a lélek új moccanása új erőt adott: a még csorbítatlan halál világában.

Csak aztán vált az idő konkrétá. Ezt jelzi emlékezésében az első dátum: 1945. január 11. Aztán megjelennek a napok: „Az ötödik napon jött a borbély”, írta. (I. m. 191. o.) Majd tagolódni kezd az idő, és január 18-án teljes valósággá válik. Ettől kezdve már napló formájában írta emlékeit. A napokká sűrűsödő idő még nem vált folyamattá. Még napról napra kellett élni, a veszély nem csökkent. Valóságos attól kezdve lett, amikor megkezdődött a láger kiürítése. Ekkor a láger haláljellege is bomlani kezdett: a betegeket, köztük Levit, egyszerűen sorsukra hagyták. Ettől kezdve a halál már nem a folyamatban és a folyamatosságban volt, hanem esetlegessé vált. Ekkor is állandó volt a fenyegetése, de elvesztette addigi jellegét. Már csak balszerencse lehetett. A láger

szelleméből átalakult emberivé, természetessé. Egészen a szabadulásig, az oroszok január 27-i bevonulásáig. Ezek a napok már a magához térés napjai.

Bizonyosága ennek a január 19. dátummal írt rész. Elkezdték a kórház ablakait megjavítani, hogy ne szökjön ki a meleg. Történt pedig, hogy Towarowski azt javasolta a többi betegnek, mindenki ajánljon fel egy szelet kenyeret azoknak, akik az ablakon dolgoznak. Javaslátát el is fogadták: mindenki. Ilyen esemény „*még egy nappal előbb is lehetetlen lett volna, hisz a láger törvénye így szól: „Edd meg a kenyered, és ha tudod, a szomszédodét is», és nem volt semmi helye a hálának. Ami történt, azt jelentette, hogy a láger meghalt. Ez volt az első emberi gesztus, ami közöttünk megesett”.* (I. m. 201. o.)

Ők pedig, akik dolgoztak: „*Holtábradtak voltunk, de úgy tűnt, annyi idő után, hogy végül valami hasznosat csináltunk; talán úgy, mint Isten a teremtés első napja után.*” (I. m. 203. o.)

A lágerből való szabadulás első napja mindenki számára – megint csak – kritikus volt. Mintha csak a lágerbe való beavatást kellett volna az életbe való újrabevetéssel feloldani.

Levi is megírta, hogy sokan lettek ekkor, néha közvetlenül a szabadulás után, öngyilkosok. „*A szabadulás mindig válságos pillanat volt, mert önvizsgálattal és levertséggel járt.*” (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENERÜLTEK. 92. o.)

A lágerélet idején is voltak pillanatok, amikor sokan emberi tudatuk szerint fogták fel ember voltuktól való megfosztottságukat, „*...ilyenkor kívülről láthattuk, hová süllyedtünk*”. (I. m. 92. o.) De ezek, bár fájdalmasak, mégis rövid pillanatok voltak. A szabaduláskor azonban egyszerre, teljes mélységében és végérvényesen tudatosult a lágerlakókban addigi sorsuk. Akiket az utolsó előtti fokra jutva ért a szabadulás, akiket csak a legegyszerűbb és legmeztelenebb életösztön tartott fenn, azok nem tudtak a felismeréssel megbirkózni. Öngyilkosok lettek: ez volt az egyetlen emberi tett, amire még képesek voltak. „*Öngyilkosnak lenni emberre vall.*” (I. m. 92. o.) Levinek az segített akkor, hogy ember voltát már előbb elkezdte újjáépíteni.

Utána viszont új küzdelem kezdődött. De ebben is az segített, ami a lágerben. A megírás azért lehetett emberségének újrakibontakoztatása, mert új emberi viszonyok segítették. Főként egy „*találkozás egy asszonnyal, fiatallal és csontból, húsból valóval, oldalamat a ruhán át is melegítövel*”. (IL SISTEMA PERIODICO. 157. o.)

A sors különös ajándéka volt ez: „*Az irás maga számomra más kalanddá változott, nem volt már a lábadozó fájdalmas útja, nem egyrüttelés meg baráti arcok holdulása, hanem világos értelmű és többé nem magányos építés.*” (I. m. 157. o.) Olyannyira így volt, hogy „*Borzalmas emlékeim csomagja, paradox módon gazdagsággá változott, maggá. Úgy tűnt, hogy újra nővök, mint egy növény.*” (I. m. 158. o.)

4

Sok levelet kapott Levi a SE QUESTO È UN UOMO megjelenése után. A leggyakoribb meg a legfontosabbnak érzett kérdésekre válaszolt is könyve 1977. évi kiadásának függelékében: „*...én hiszek az értelemben és a vitában, mint a haladás legmagasabb rendű eszközeiben, és ezért az igazságosságot helyezem a gyűlölet elé. Éppen ezért, amikor írtam ezt a könyvet, tudatosan választottam a tanú, a nyugodt és mérték tartó, nem pedig az áldozat siránkozó vagy a bosszúálló haragos nyelvezetét.*” (SE QUESTO È UN UOMO. 223. o.) Azért írta ezt, mert sokan elcsodálkoztak, hogy sem gyűlölet, sem bosszúvágy nem élt benne. Pedig ezt tartották volna természetesnek azok után, amit Levivel és másokkal tettek. Voltak is a háború után sokan, akiket igazságtalanságra vitt az indulat, akik elhamarkodott ál-

talánosításokra ragadtatták magukat. Aki igaztalan általánosítás áldozata, az hajlamos hasonló általánosítás szerint válaszolni. Akit azért vittek el, mert zsidó, annak szavait nem lehet megítélni, ha a németeket vagy a magyarokat vádolja. Hiszen a német, a magyar állam szánta őket – magyarokat vagy németeket – halálra. Igazságtalan volt vádjuk, de nem indokolatlan azok ellen, akik az emberellenes hatalmat eltúrték, akik meghurcoltatásukat elnézték. Aki ezt nem tudja megérteni, felfogni vagy legalább elviselni, az (indokolatlanul) igazságtalan. Rájuk a legigazabb Levi szava: „nyomorék lelkiismeretű” emberek ők. Nem csonkák, ahogy a fordítás mondja. (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENEKÜLTEK. 83. o.)

A légerekről sokan és sokszor írtak mind a szenvedés, mind pedig a harag hangján. Mélyen emberi és megrázó írások ezek. De éppen ezek közül válik ki Levi hangja. Emberi alkatából, természetéből fakadó magatartása miatt. „Személyes hajlalom szerint nem tudok egykönnyen gyűlölni. Állati és durva érzelemnek tartom... nem tápláltam magamban gyűlöletet, a bosszú primitív vágyát.” (SE QUESTO È UN UOMO. 222. o.) Ezt hozta magával a zsidó hagyományokból is, amelyekben felnőtt: „amit az erőszakról idegen ősök megszállhatatlan sokasága testált rám”. (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENEKÜLTEK. 173. o. – A magyar fordítást itt is korrigálni kell, mert az eredetiben szereplő „alieni” nem „idegenkedői” jelent, hanem azt, hogy valami idegen valakitől.)

Olvasói csodálkozásával szemben kimondja, hogy mindebben nincs helye a megbocsátásnak: „Nem, a vétkesek egyikének sem bocsátottam meg, és sem most, sem a jövőben nem vagyok hajlandó bárkinek is megbocsátani, kivéve, ha kimutatta (tetteivel, nem szavakkal, és nem túl későn), hogy a hazai és a külföldi fasizmus bűneinek és tévedéseinek tudatára ébredt, határozottan elítéli, gyökerestül kitépi őket saját és mások tudatából. Ebben az eselben igen, én, a nem keresztény, hajlandó vagyok azt a zsidó és keresztény előírást követelni, hogy megbocsássak ellenségemnek, de az ellenség, aki belátta hibáját, megszűnt ellenség lenni.” (SE QUESTO È UN UOMO. 223. o.) Ehhez a gondolatmenethez egy másikat is hozzákapcsolok: „Nem hajlok arra, hogy megbocsássak akkori ellenségemnek... mert nem ismerek olyan emberi cselekedetet, amely meg nem történtté tehetné a bűnt. Azt akarom, hogy igazság létesse.” (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENEKÜLTEK. 172–173. o.) Úgy gondolom, sok félreértés ered abból, hogy nem könnyű a megértés fogalmának kettősségét elfogadni. Enélkül ugyanis különböző dolgok mosódnak össze. Azt nem nehéz belátni, hogy a megértésnek valami közös az alapja, valami, ami összekapcsolja azt, aki megérteni akar, azzal, akit ő vagy amit ő megérteni szeretne. Lehet közös a helyzet, a sors vagy egy közösséghez tartozás, de mindegyikben valamiféle közvetlen emberi kapcsolatnak kell léteznie. Vagy létre kell jönnie, hogy a megértés kísérlete, szándéka, igénye megjelenhessék. Levi nem is kívánt azokkal a lágerbeli rabtartó németekkel foglalkozni, akik dolognak nézték, és e szerint bántak vele. Természetes a megértést beleérzéssel összekapcsolni. E szerint igaz, amit Levi írt: megismerni „majdhogynem annyi, mint igazolni”. A „majdhogynem” azonban alapvető szűkítés. Van, lehet azonban a megértés fogalmának egy másik jelentése is: az, hogy valamit értelemmel fogunk fel. Vagyis értjük, hogy az hogy „működik”. Ebben semmiféle igazolás nincs, ez csak ismeretet jelent.

A kétféle értelmezés, bármilyen megkülönböztetéseket tesz is lehetővé, mégis összefüggő magatartásra vonatkozik. Bármelyik szerint beszélünk is a megértésről, abban a másik értelem is benne van. Talán ezért használja Levi az olasz nyelv által kínált megkülönböztetést: *comprendere*, ami átfogó emberi megértést, és *capire*, ami szűkebb, pusztán értelmi felfogást jelent. Ennek a megkülönböztetésnek megfelelően

használja a *comprendere* kifejezést a fasizmusra: „ami történi, azt talán nem is lehet megérteni, sőt nem is szabad megérteni”. (SE QUESTO È UN UOMO. 244. o.)

A fasizmust valóban nem szabad megérteni, de csak a fogalom első, szélesebb (*comprendere*) értelmében. A másik (*capire*) szerint, vagyis felfogni, azaz megérteni, hogyan jött létre és hogyan működött, azt nemcsak lehet, de kell is.

Csakhogyn összefonódik a kétféle megértés. Az átfogó értelmi felfogáshoz szükség van a fasizmusban élők – Levi számára a németek – emberi megértésére. Arra, aminek az igénye akkor jelent meg Leviben, amikor levelek révén és más módon személyes kapcsolatba került a németekkel. Első könyvének német fordítása alkalmából, 1960-ban, ezt írta fordítójának: „Hazudnék azonban, ha azt mondanám, hogy megértem a németeket, márpedig, ha az ember nem ért valamit, az fájdalmas úrt, szűró érzést idéz elő, szűnni nem akaró ingert, amely megkívánja, hogy kielégíttessék.” (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGME-NEKÜLTEK. 222. o.)

Hiszem, hogy ez Levi emberségének, legrokonszenvesebb jellemvonásának legtisztább bizonyossága. Mert olyan határokat tör át, amelyeneket kevesebbet megszenvedők sem tudtak átlépni.

Olvastam szerzőket, akik azt hirdették, hogy a végleges helyzetekben túrul fel az emberek igazságra, akkor derül ki igazán, mi lakozik bennük. Am egyet sem ismerek közülük, aki megpróbálta volna a végleteket. Igaza van Levinék: aki nem élte meg a légert, az ne stéljen azok felett, akiket az megpróbált. Mert nem tudja, miről beszél.

Fontosabb azonban, hogy az állítás önmagában hamis. Az ember nem eleve adott és változatlan valóság, és nincs semmi, amit ilyen értelemben felfogva lényegnek lehetne mondani. Az állandóság is változásban létezik. Ha valaki kétféleképpen viselkedik – másként békés körülmények között és másként szorultságában –, az nem jelenti azt, hogy az egyik hazugság volt és a másik az igazság. Sok igazsága van mindenkinek, ahogy sok lehetősége is van mindig. Az ember végül az, amivé cselekedeteivel teszi magát. Aki előbb csak gyenge, aztán pedig gazemberré lesz, annak mind a kettő egyformán igazsága. Így van ez akkor is, ha valaki gazemberként „jót” tesz. Ezért sem jelent a megértés eleve igazolást. Inkább azt, hogy tudjuk, hogyan – és talán azt is, hogy miért – alakult úgy személyisége és élete, ahogy éppen alakult.

Ha pedig nemcsak egy személyről van szó, hanem sokadról, vagy olyasmiről, ami magatartásukban közös és ehként általánosabb, akkor még inkább óvakodni kell attól, hogy végletes helyzeteket hasonlítsunk össze békésekkel, nyugodtakkal. Levi könyvében sok mindenről ír, sokféle emberről, akik különbözőképpen viselkedtek. Voltak közöttük, akik eljutottak a végletekig, és voltak, akik nem. De ezek között egyetlen esetben sem lehet éles határokat találni vagy vonni.

Jellemző, hogy Levi könyveiben két „témával” foglalkozik kétszer – az egyikkel úgy, hogy visszatér rá, a másikkal pedig úgy, hogy egy korábbi írásának részletét önálló történetként foglalja új könyvébe. A két téma nagyon fontos lehetett számára. Ezek egyike a „szürke zóna” problémája, vagyis azok sorsa, akik a középben maradtak, akik nem jutottak el a végletekhez. A másik az, amelyet egyszerűen megismétel, Rumkowskának, a litmannstadti gettó királyának története. Ez utóbbiban végletes, szélsőséges magatartásról és sorsról mesél. Mind a két esetben egyformán törekszik megértésre: következetesen és miérteket is keresve.

Mindkettőből ugyanaz a következtetés kánálkodik. És a konklúzió, mely Levi minden írásával összhangban van, az, hogy a légerbeli rabok világában semmi sem választható világosan szét, legkevésbé úgy, hogy „itt vagyunk mi” és „ott vannak ők”. Mert a „mi” és az „ők” sem határolhatók egyértelműen el egymástól. Hanem a „se nem fehér, se nem fekete”, a szürke az általános. Ez jellemezte a legtöbb sorsot, ebben a zónában „élt” a légerlakók döntő többsége. Levi számára ez

a felismerés volt az egyik legkeményebb élmény. De ez alapvető volt. Ezért próbált aztán a szürkeség világából kiindulva megérteni mindenkit és minden jelenséget. A szélsőségeket, a végleteket is ebből tudta – annyira, amennyire egyáltalán lehetséges – megérteni. A fordított utat nem is próbálta követni.

Rumkowski története ebben is, mint annyi másban, mindenképpen „jelképes tankönyvbe kíváncszó” történet (AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENEKÜLTEK. 83. o.), amelynek az a magva, hogy hogyan lett egy bukott vállalkozóból a borzalmasságában is groteszk és groteskségében is borzalmas szolgáló zsarnok a gettóban: adminisztrátora a halálnak. Ez az út éppen a „szürke zónából” való kiemelkedés útja volt. Tankönyvbe illő az is, hogy Rumkowski végül is „a hatalomvágy áldozata lett”. Mert: „A hatalom olyan, mint a kábítószer.” Levi végig is viszi ezt a hasonlatot: a lélek torzulása és a szenvedélytől való függés értelmében egyaránt. Mert való igaz: a hatalom az egyik legveszélyesebb és legalattomosabb kábítószer.

De nem az egyellen veszély. Hozzá hasonló az eszmei megszállottság is. Az emberiség egész történelme bizonyítja: minden korszakával és mindennel, ahol emberi társadalom létezett. Századunkban a kettő összefonódása volt a halálgépezetek, a légerek, a rabszolga-társadalmak iszonyatainak kiformalója. A lehetőséget azonban más teremtette meg.

Könnyű volna végletes gonoszságban, valamiféle Gonoszban vagy örületben vagy más, különleges okokban – tényezőben – keresni a magyarázatot. Ez csak féltevezetne, ha nem éppen lefegyverezne. (Nem nehéz belátni, hogy a hatalom és az eszmék megszállottsága hétköznapi emberek sokaságából növesztette ki a végleteket, bármifélek voltak is azok.)

Hogy a végletek, a halálgyártó szellem olyan formákba szerveződhetett, mint amilyenekkel századunk jeleskedik, az egy új tényezőnek volt „köszönhető”. A modern halálgyártak megteremtését és működtetését ugyanis a modern technika tette lehetővé, megvalósításukban pedig ennek a technikának a racionalitása játszott meghatározó szerepet. Mert ez tette lehetővé, hogy a hatalomvágy és a megszállott eszmeiség összefüggő rendszerre váljon. Ez tette lehetővé, hogy racionális érveléssel indokolva, hüvös nyugalommal megnyomtak egy gombot, és száz- meg százerek haltak meg egy pillanat alatt, ezrek és ezrek pusztultak el lassú, kínos és nyomorult halállal.

A fenyegetettség pedig azóta sem szűnt meg: ezért van igazán szükségünk megértésre. Nem a megbocsátás vagy akár csak az árnyaltabb ülkezés érdekében. Hanem, hogy védekezni tudjunk, hogy védekezni lehessen.

Primo Levi könyvei:

Einaudi, Torino:
 SE QUESTO È UN UOMO, 1958
 LA TREGUA, 1963
 STORIE NATURALI, 1966
 VIZIO DI FORMA, 1971
 IL SISTEMA PERIODICO, 1975
 LA CHIAVE A STELLA, 1978
 LILÌT E ALTRI RACCONTI, 1981
 LA RICERCA DELLE RADICI, 1981
 SE NON ORA QUANDO?, 1982
 L'ALTRUI MESTIERE, 1985
 I SOMMERSI E I SALVATI, 1986

AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENEKÜLTEK
 Európa, Bp., 1990. Fordította Betlen János

Primo Levi

VAS

Székács Vera fordítása

A Kémiai Intézet falain kívül éjszaka volt, Európa éjszakája: Chamberlain rászedetten tért haza Münchenből, Hitler egyetlen puskalövés nélkül vonult be Prágába, Franco térdre kényszerítette Barcelonát, és Madridban ütött tanyát. A fasiszta Olaszország, a kisebb kaliberű kalóz elfoglalta Albániát, és a közeli katasztrófa fenyegetése tapadóssá harmatként sűrűsödött össze a házakban és az utcákon, az óvatos beszélgetésekben és a szunnyadó lelkiismeretekben.

De azok mögé a vastag falak mögé nem hatolt be az éjszaka: maga a fasiszta cenzúra, a rezsím mesterműve tartott minket távol a világtól, az altatásos álom fehér régiójában. Vagy harmincunknak sikerült átjutnia az első vizsgák magasra tett mércéin, és bekerülnie a másodévfolyamos kvalitatívanalízis-laboratóriumába. Olyan megilletődötten léptünk be a gőzökkel teli, nagy, sötét terembe, mint aki Isten Házába lép. Az előző laboratóriumi gyakorlat, melyen a cinkkel foglalkoztunk, most gyerekjátéknak tűnt, mint a főzőcskézés: valami, így vagy úgy, de mindig kijött, ha csak egy csipetnyi mennyiségben, ha csak szennyezett is: kontárnak kellett lenni vagy örök akadékoskodónak ahhoz, hogy valaki magnézitból ne tudjon előállítani magnézium-szulfátot vagy brómból kálium-bromidot.

Itt nem: itt már nem babra ment a játék, a Materia-Materrel, a zord anyával való szembesülés nagyobb megpróbáltatás volt, valóságos közelharc. Délután két órakor az aszkéta külsejű, szórakozott D. professzor mindegyikünknek átadott egy grammot valami porból, pontosan kimérve: másnap el kellett végezni a por kvalitatív analízisét, vagyis meghatározni, hogy milyen fémek és nemfémek vannak benne. Még hozzá írásban, jegyzőkönyv formájában, igenekkel és nemekkel, mert kételyeknek és bizonytalanságnak nem volt helye: felnőtteknek való, felelősségteljes feladat, melyre a fasiszta nem készített fel minket, és melynek kellemesen száraz és tiszta illata volt.

Voltak könnyű és nyílt, rejtőzködésre képtelen elemek, mint a vas meg a réz; és voltak alattomos bujkálók, mint a bizmut meg a kadmium. Létezett egy módszer, egy régóta kidolgozott, aprólékos és bonyolult kutatási szisztéma, afféle gereblye és úthenger, amely elől (elméletben) semmi sem tudott kitérni, de én inkább a magam útjára akartam rátalálni, lépésről lépésre, a mozgóháború villámgyors rajtaütéseivel az állóháború kimerítő manőverezése helyett: kiszublimálni a higanycseppeket, a nátriumot kloridjaként kristályosítani, és a mikroszkóp alá tett tárgylemezen felismerni. Így vagy úgy, de itt az anyaggal való kapcsolatunk megváltozott, dialektikussá vált: vívás volt, kétszemélyes asszó. Két egyenlőtlen ellenfél: egyfelől a faggató, a még ügyetlen, pelyhes kémikus, oldalán az Autenrieth-féle analitikai sillabusszal, egyetlen szövetségével (mert D., akit gyakran segítségül hívtunk a nehezebb esetekben, szigorúan fenntartotta a semlegességét, vagyis nem volt hajlandó véleményt mondani: bölcs magatartás, mivel aki véleményt mond, tévedhet is, márpedig egy tanárnak nem szabad tévednie); másfelől, akitől a talányok megválaszolását vártuk, az Anyag, sunyi lustasá-

gával, ősoregen, mint a mindenség, csalafintaságának kimeríthetetlen tárházával, ünnepélyesen és megfoghatatlanul, mint a Szfinx. Akkoriban kezdtem németül tanulni, és elbűvölt az Urstoff szó (ami elemet jelent, szó szerint: őanyagot), különösen első tagja, az Ur, mely az őseredetet, egy térben és időben mérhetetlen távolságra lévő kezdetet fejez ki.

Itt sem akadt senki, aki sok szót fecsért volna arra, hogy megtanítson henniünker a savak, a maró anyagok, a tűz és a robbanások elleni védekezésre: úgy látszik, az Intézet rideg szellemében a természetes kiválasztódásra bízták, hogy az döntse el, kik a legalkalmasabbak a fizikai és szakmai túlélésre. Elszívófülke kevés volt; a módszeres analízis során, a tankönyv útmutatásai szerint, mindegyikünk teljes lelki nyugalommal, nagy mennyiségű sósavat és ammóniát gőzölgötetett ki a szabad levegőbe, amiért is a laboratóriumot folytonosan sűrű, ezüstszerű ammónium-kloridköd ülte meg, mely parányi, csillogó kristályszemekben rakódott le az ablaküvegeken. A dögletes bűzű kénsavas kamrát intimitásra vágyó párok látogatták, vagy magányos lelkek uzsonnázóhelye volt.

A sűrű gőzön át és a buzgó tevékenység csöndjében egyszer csak egy piemonti hang csendült a fülünkbe: „Nuntio vobis gaudium magnum. Habemus ferrum.” 1939 márciusa volt, és alig néhány napja majdnem ugyanezekkel az ünnepélyes szavakkal („Habemus Papam”) zárult le az apostoli konklávé, mely Péter trónjára emelte Eugenio Pacelli bíborost, aki sokakban keltett reménységet, hiszen valamiben vagy valakiben mégiscsak reménykedni kell. És kinek a szájából hangzottak el ezek a szentségtörő szavak? Éppen a csendes Sandróból.

Sandro magányos ember volt köztünk. Középtermű, sovány, de izmos fiú volt, és még a leghidegebb napokon sem hordott kabátot. Elnyúlt bårsony térdnadrágban és nyersgyapjú térdzokniiban járt az egyetemre: néha valami fekete zekét is fölvetett, amelyről mindig Renato Fucini jutott eszembe. Nagy, kårges keze volt, csontos és elrajzolt profilja, napbarnította arca és alacsony homloka a rövidre nyírt kefefrizura alatt; a parasztnok hosszú, lomha lépteivel járt.

Egy-két hónapja vezették be a faji törvényeket, és magam is kezdtem elszigetelõdni. Keresztény társaim jól nevelt emberek voltak, se köztük, se a tanáraink közt nem akadt olyan, aki egy ellenséges szóval vagy gesztussal illetett volna, de éreztem, hogy eltávolodnak tõlem, és, egy õsi magatartásmintát követve, én is eltávolodtam tõlük; minden pillantást, amit egymással váltottunk, egy parányi, de észrevehetõ szemvillanás követett: a gyanakvás és a bizalmatlanság szemvillanása. Mit gondolsz rólam? Mi vagyok én a te szemedben? Ugyanaz, aki fél évvel ezelõtt voltam, egyenrangú társad, csak éppen nem járok misére, vagy a zsidó, aki „köztetek és rajtatok ne nevesse”?

Azt vettem észre, nagy meglepetésemre és örömömbre, hogy Sandro és köztem valami születõben van. Nem két egymáshoz közel álló ember barátsága, egyáltalán nem: viszont eltérõ származásunk miatt bővében voltunk a „csereárúnak”, mint két kereskedõ, akik messi tartományokból jövet találkoznak össze, és egyikük sem járt azokon a helyeken, ahol a másik. De nem is a húszévesek szokásos, túláradó bizalmassága volt: Sandróval idáig soha nem jutottam el. Hamar meggyõzõdtem róla, hogy nagylelkû, szellemes, kitartó és bátor, sõt egy kis hetykeség is van benne, de olyan zárkózott és vadóc természete volt, hogy bár abban az életkorban voltunk, amikor az embernek az kell, azt súgják az ösztönei, és a szemérmetlensége is megvan hozzá, hogy mindabba, ami a fejében meg egyebütt bizserg, valaki mást is beavasson (és ez az életkor sokáig eltarthat, de az elsõ komoly nõüggyel véget ér), semmi nem látszott ki tartózkodásának

burka alól, semmi, ami betekintést adna belső világába, pedig éreztem, hogy gazdag és intenzív lelki életet él, legfeljebb olykor egy-egy drámaian kurta utalás. Sandro olyan volt, mint a macskák, melyekkel évtizedeket is leélhet az ember, de egyszer sem engedik meg, hogy bepillantsunk szent és sérthetetlen bundájuk alá.

Sok engedményt kellett tennünk egymásnak. Mondtam neki, hogy olyanok vagyunk, mint egy kation meg egy anion, de Sandrón nem látszott, hogy méltányolta volna a hasonlatot. Az ivreai hegyek közt született, azon a szépséges és mostoha tájon; az apja kőműves volt, ő pedig nyaranta elment pásztornak. Nem lelkipásztornak, hanem birkapásztornak, és nem holmi fennkölt árkádiai nosztalgiából vagy különcségből, hanem jókedvéből, a föld és a fű iránti szeretetéből, mert nagy szíve így diktálta. Különleges mimikai tehetsége volt, és amikor tehenekről, tyúkokról, birkákról és kutyákról beszélt, átváltozott, utánozta a nézésüket, a mozgásukat, a hangjukat, vidám lett, és szinte átlényegült állattá, mint egy varázsló. Növényekről és állatokról mesélt, de a családjáról alig. Még kisfiú volt, amikor meghalt az apja; egyszerű és nincstelen emberek voltak, és mivel a fiuknak fogott a feje, úgy határoztak, hogy kitanítatják, keressen a családnak; ő piemonti komolysággal, de lelkesedés nélkül ment bele a dologba. Úgy járta végig a hosszú gimnáziumi-líceumi utat, hogy a lehető legkisebb erőfeszítéssel a lehető legtöbbet hozta ki magából: nem érdekelt Catullus és Descartes, az érdekelt, hogy átmenjen a vizsgákon, és vasárnaponként mehessen síelni vagy hegyet mászni. Azért választotta a vegyészetet, mert az jobbnak látszott, mint a többi szak: olyan mesterségnek, amely látható és kézzelfogható dolgokkal foglalkozik, olyan kenyérkeresetnek, amely nem annyira fárasztó, mint ha elmenne asztalosnak vagy földművesnek.

A fizikát már együtt tanultuk, és Sandro elképedve hallgatta, amikor megpróbáltam kifejtetni neki néhányat az akkortájt fejemben kavargó eszmék sokaságából. Hogy az Ember nemessége, melyet száz évszázad megpróbáltatásai és tévedései árán vívott ki magának, abban nyilvánul meg, hogy úrrá lett az anyagon, és én azért iratkoztam be a vegyészetre, hogy hű maradjak ehhez a nemes emberi eszményhez. Hogy az anyagot azzal győzzük le, ha megértjük, és azért kell megértenünk, hogy megértsük a világegyetemet és önmagunkat; és hogy éppen ezért Mengyelejev periódusos rendszere, melyet azokban a hetekben kezdtünk igazából áttekinteni, tulajdonképpen egy költemény, nagyobb és megrendítőbb, mint bármelyik vers, amit a gimnáziumban tanultunk: sőt, ha úgy vesszük, még rímei is vannak! S ha keresné a hidat, a hiányzó láncszemet az frott világ és a dolgok világa között, nem kéne messzire mennie: ott van az Autenriethben, azokban a mi füstös laboratóriumainkban meg a jövő mesteriségünkben.

Végül és mindenekelőtt: ő, aki nyílt és tisztességes fiú, nem érzi a fasiszta igazságok eget betöltő büztét, nem tartja gyalázatnak, hogy azt kívánják a gondolkodó emberektől: gondolkodás nélkül higgyenek? Nem érez undort a sok dogma iránt, a sok be nem bizonyított állítás iránt, a sok imperatívus iránt? De igen: akkor hogyhogy nem érzi meg azt a bizonyos újfajta fensőséget és méltóságot mindabban, amit tanulunk, hogyhogy nem gondol rá, hogy a kémia és a fizika, amellyel táplálkozunk, azon túl, hogy életfontosságú tápanyagok, a fasiszmusnak azok az ellenszerei, amelyek után mindketten vágyakozunk, mert világosak, körülhatárolhatóak, és minden részletükben ellenőrizhetőek, nem pedig csupa hazugság és üres locsogás, mint az újságok és a rádió?

Sandro csak hallgatott, gúnyos figyelemmel, és mindig megvolt az az egy-két udvarias és hüvös szava, amellyel visszarántott a földre, amikor már átlendültem a retorikába: de valami érlelődni kezdett benne (és biztosan nemcsak az én hatásomra: sorsdöntő események hónapjait éltük), valami, ami nagyon felkavaró volt számára, mert valami új és mégis ősrégi dolog volt. Ő, aki addig csak Salgarit, Londont és Kiplinget olvasott, egyszer csak falni kezdte a könyveket: mindent megemésztett, és mindenre emlékezett, és minden önmagától beépült benne egy új életfelfogásba; egyúttal rákapcsolt a tanulásra, átlaga 21-ről 29-re ugrott. Ugyanakkor, önkéntelen hálából és talán azért is, hogy revánsot vegyen, ő is elkezdett foglalkozni a neveléssel, és értésemre adta, hogy nincs megelegedve velem. Lehet, hogy igazam van: lehet, hogy az Anyag a mi legjobb tanítómesterünk, sőt talán jobb híján még a politikai iskolánk is; de ő egy másfajta anyagot, egy másfajta tanítómestert tud mutatni nekem: nem a kvalitatív analízis porait, hanem az igazi, a valóságos és időtlen Urstoffot, a közeli hegyek szikláit és jegét. Egykettőre bebizonyította: nincs valami sok jogom rá, hogy az anyagról beszéljek. Miféle kapcsolatom van nekem Empedoklész négy elemével, mi közöm hozzájuk? Be tudok gyújtani egy kályhába? Át tudok gázolni egy hegyi patakon? Átéltem már egy vihart fenn a hegyekben? Láttam-e már csírázó magot? Nem, tehát öneki is van valami életfontosságú tanítanivalója.

Elválaszthatatlan barátok lettünk, és számomra egy *láz* időszak vette kezdetét. Sandro olyan volt, mintha vasból lett volna, de közte és a vas közt régi családi kötelékek is voltak: őseinek ősei, így mondta, üstfoltozók („magnin”) és kovácsok („fré”) voltak a canavai völgyekben, szénfűtésű kohóban szögeket gyártottak, vaspántokkal szekérekerekeket abroncsoztak, süketüléssig kalapálták a lemezeket; ő pedig, amikor a sziklafalon megpillantotta a vas piros ereit, úgy érezte, mintha régi jó barátokkal találkozna. A száraz teleken felkötötte a sítalpakat a biciklijére, kora reggel elindult, és addig ke-rekezett, amíg havat nem talált, egy fillér nélkül, egyik zsebében egy articsóka, a másikban egyéb zöldségek; estig haza se ment, vagy másnap reggelig, ilyenkor egy szénapadláson aludt meg valahol, és minél több vihart vészelt át, minél jobban éhezett, annál jobb kedvű volt, annál jobban érezte magát.

Nyáron, ha egyedül vágott neki a hegyeknek, a kutyáját is magával vitte, társaságnak. Egy kis sárga korcs volt, és mindig olyan megalázott képet vágott; ahogy Sandro elmesélte, a maga sajátos mimikájával el is játszva az állattörténetet, kölyökkutya korában sajnálatos afférja támadt egy nőtény macskával. Túl közel merészkedett az újszülött kismacskákhoz, a nőtény macska megharagudott rá, fújni kezdett, és felborzolta a szőrét; a kölyökkutya még nem tudta, hogy mit akar ez jelenteni, és bambán ott maradt. A macska fölugrott, megkergette, utolérte, és belekarmolt az orrába: a kutyának ez olyan trauma volt, hogy nem tudta kiheverni. Úgy érezte, hogy megfosztották a becsületétől; Sandro készített egy rongylabdát, elmagyarázta neki, hogy az egy macska, és minden reggel odanyomta elé, hogy azon torolja meg a rajta esett sérelmet, amíg vissza nem szerzi kutyabecsületét. A hegyekbe is terápiai céllal vitte magával Sandro: hogy a kutya kapcsolódjon ki; rákötötte egy kötél végére, magát pedig a másikra, biztonságosan ráfektette a kutyát egy kis kiugrásra, aztán megindult fölfelé; mikor elfogyott a kötél, óvatosan húzni kezdte a kutyát, az meg beletanult a dologba, és orral az égnek, négy lábát a szinte függőleges sziklafalnak támasztva mászott fölfelé, halk ugatással, mintha álmodna.

Sandro nem annyira technikás, mint inkább ösztönös hegymászó volt, a kezének erejében bízott; a kiugrásoknál, melyekbe belekapaszkodott, csúfondárosan üdvözöl-

te a szilikátot, a mészkövet és a magnezitet, melyeknek felismerésére az ásványtan-órákon tanították meg. Azt a napot, amelyen nem merítette ki valami módon az energiatartalékait, elveszett napnak tekintette; ha sikerült neki, a szeme is élénkebb volt; arra is megtanított, hogy ha valaki ellustul, zsírréteg rakódik le a szeme mögött, ami árt az egészségnek: ha megerőltetjük magunkat, a zsír felszívódik, a szem hátrább húzódik a szemüregben, és jobban látunk.

A saját dolgairól igen szűkszavúan beszélt. Nem tartozott azok közé, akik azért csinálnak valamit, hogy aztán elmesélhessék (mint én): nem szerette a nagy szavakat, egyáltalán, a szavakat. Úgy látszik, nemcsak hegyet mászni, de beszélni se tanította senki; úgy beszélt, ahogy senki más, a leglényegesebb szavakra szorítkozott.

Ha kellett, harminc kilót is elcipelt a hátizsákjában, de rendszerint anélkül kelt útra: a zsebeiben minden elért, mint mondtam, mindenféle zöldség, egy darab kenyér, a bicskája, néha az agyonnyúzott Cai-útikalauz és egy gombolyag drót – ez utóbbi mindig volt vele, arra az esetre, ha valamit gyorsan meg kell javítani. Az útikalauzt egyébként nem azért vitte magával, mert hitt benne, hanem azért, mert nem hitt. Nem vette igénybe, mert bilincznek érezte, sőt nemcsak annak, hanem valamiféle torzszülöttnek, a hó, a kő és a papír ocsmány hibridjének. Azért vitte magával a hegyekbe, hogy szidhassa, boldog volt, ha valami tévedést tudott rábizonyítani, akár a saját meg a hegy-mászótársai kárán is. Két napig is képes volt egyfolytában és evés nélkül gyalogolni, vagy annyit enni, mint három ember, és úgy vágni neki az útnak. Neki minden évszak jó volt. A tél a sielésre, de nem a jól felszerelt, divatos helyeken – azokat gúnyos lenézéssel elkerülte; mivel ahhoz szegények voltunk, hogy fókabőrt vegyünk a felmenetre, megtanított rá, hogy magam varrjam össze a durva kendervászon darabokat, ezeket a spártai sportkellékeket, melyek megszívták magukat vízzel, aztán olyan keményre fagytak, mint a tőkehalak, és lesiklászor a derekunkra kellett kötnünk őket. Úttalan utakon kellett utánagázolnom a derékig érő friss hóban, ember nem járta helyeken, olyan ösvényeken, melyeken ő egy vadember ösztönével igazodott el. Nyáron sziklamélyedésről sziklamélyedésre, hogy belerészegedjünk a napfénybe, az erőlködésbe és a szélbe, és hogy olyan sziklákon horzsoljuk véresre ujjaink begyét, melyeket még nem érintett emberkéz; de nem a híres hegycsúcsokon, nem is azért, hogy rekordokat állítsunk fel: az ilyesmi nem érdekelte. Az érdekelte, hogy megismerje a saját határait, megmérje és tökéletesítse magát; s ezenfelül valami homályos ösztön azt súgta neki, hogy fel kell készülnie (és engem is fel kell készítenie) a vas időkre, melyek hónapról hónapra közeledtek.

Sandrot látni fenn a hegyekben olyan élmény volt, hogy kibékültem a világgal, és megfeledkeztem az Európára nehezedett lidércnyomásról. Ott fenn volt ő otthon, oda született, mint a mormoták, melyeknek utánozta a füttyét, és mormotaképet vágott hozzá: odafönn boldog volt, csendes és ragályos boldogság öntötte el, mint egy kigyúló lámpafény. Átala újfajta szövetségre léptem a földdel és az éggel, és ebben a szövetségben benne volt mindaz, ami a kémia felé hajtott: szabadságvágyam, duzzadó erőm és az a mohó vágy, hogy megértsem a dolgokat. Pirkadatkor léptünk ki a Martinotti-menedékház kapuján, és ott álltak, a nap első sugarától még alig érintve, körben a hegyek, fehérén és barnán, vadonatújonnán, mintha az elmúlt éjszaka teremtették volna őket, és mégis mérhetetlenül öregén. Sziget volt mind, a máshol birodalma.

Egyébként nem kellett mindig messzire menni vagy nagyon magasra. Az elő- és utószezonban a hegyászok gyakorlósziklái váltak Sandro paradicsomává. Jó néhány ilyen van, Torinótól biciklivel két-három órára, és kíváncsi volnék, vajon még mindig

látogatják-e őket: a Pagliaio-csúcsok a Wolkmann-bástyával, a Cumiana-fogak, a Roca Patanüa (vagyis Meztelen szikla), a Plò, a Sbarüa és a többi háziasan szerény nevű szikla. Ez utóbbit, a Sbarüát, azt hiszem, éppen Sandro fedezte föl, vagy a titokzatos bátyja, akivel Sandro sohasem hozott össze, de aki, Sandro egy-két kurta utalásából következtetve, úgy viszonyulhatott hozzá, mint ahogy ő viszonyult a többi halandóhoz. A Sbarüa a „sbarüé” igéből származik, ami annyit jelent: megrémíteni; maga a szikla egy gránithasáb, mely egy szederceszerjéssel és kivágásra szánt fákkal borított szerény hegyoldalból szökik az ég felé néhány száz méter magasra: mint a krétai Fehér-hegyeken, az aljától a tetejéig hasadék húzódik, mely fölfelé úgy elkeskenyedik, hogy a hegymászó kénytelen kilépni a sziklafalra, ahol aztán valóban megrémül, és ahonnan akkoriban egy irgalmas szög állt ki, Sandro bátyjának jóvoltából.

Érdekes helyek voltak ezek; akkoriban csak egy-két tucat hozzánk hasonló megszállott járt oda, és Sandro mindet ismerte névről vagy látásból; nagy üggyel-bajjal másztunk fölfelé, a veritékünk szagára odagyúlt bögölyök undok zümmögése közepette, föl az ép, kemény sziklafalakon, melyeket csak itt-ott tört meg egy-egy füves perem, ahol páfrány és eper nőtt, vagy ősszel vadszeder; másutt meg egy-egy repedés, ahonnan csenevész fákcskák nőttek ki, kapaszkodónak; néhány óra múlva fenn voltunk a csúcson, mely nem is csúcs volt, hanem többnyire valami szelíd legelő, ahol a tehenek közönyös szemmel bámultak ránk. Aztán le a nyaktörő lejtőn, alig néhány perc alatt, antik és új keletű tehenlepényekkel borított ösvényeken, hogy megkeressük a biciklinket.

Aztán jöttek a merészebb vállalkozások: könnyű kiruccanások sose, mert Sandro azt mondta, hogy a panorámanézegetésre negyvenéves korunkban is lesz majd idő. „Holnap, jó?”, mondta egyszer egy februári napon: az ő nyelvén ez azt jelentette, hogy ha jó idő lesz, még aznap este útnak indulhatunk, hogy végrehajtsuk az M.-fog téli megmászását, amire már hetek óta készültünk. Egy fogadóban aludtunk, és másnap reggel vágtunk neki, nem túl korán és nem is egy előre kitűzött időpontban (Sandro nem szerette az órákat: állandó csöndes figyelmeztetésüket az életébe való betolakodásnak érezte); vakmerően belevetettük magunkat a ködbe, és déli egy óra felé búj-tunk ki belőle, tündöklő napsütésben és egy olyan csúcs alatt, fönnt a hegygerincen, mely nem a mi csúcsunk volt.

Én akkor azt mondtam, hogy ereszkedjünk vissza száz méterrel lejjebbre, aztán majd a hegyoldalon arrébb megyünk, amíg a szomszédos gerinc alá nem érünk; vagy ha már itt vagyunk, legjobb lesz folytatni fölfelé az utat, és beérni ezzel a csúcscsal, hiszen úgyszólván csak negyven méterrel alacsonyabb a másikonál; Sandro azonban, a kaján-ságtól ragyogva, azt felelte néhány rövid szótaggal, hogy az utóbbi javaslatom a jó, de aztán „a könnyű északnyugati hegygerincen” (ez gúnyos idézet volt a már említett Cai-útikönyvből) fél óra alatt az M.-fogat is megmásszuk; és hogy miért húszéves az ember, ha azt a luxust sem engedheti meg magának, hogy eltévedjen.

A könnyű hegygerinc lehet, hogy könnyű, sőt elemi fokú volt nyaranta, minket azonban meglehetősen kényelmetlen körülmények közt fogadott. Napsütötte oldalán nedves volt a szikla, az árnyékos oldalán pedig fekete jégréteg borította; a hegygerinc egy-egy kiugrása közt lucskos hópárnák feküdtek, melyekbe derékig besüppedtünk. Őtörk értünk föl a csúcsra, én igencsak megtépázva, Sandro pedig olyan gonosz vi-gyorral, hogy felbőszültem tőle.

– És hogy megyünk le?

– Majd meglátjuk – felelte, és titokzatosan hozzátette: – A legrosszabb esetben megkóstoljuk a medve húsát. – Meg is kóstoltuk aznap éjjel, mely hosszú éjszaka volt. Két

órába telt, amíg nagy nehezen leereszkedtünk, mivel a kötél megfagyott: merev, komisz gubanc lett belőle, mely minden kiugrásba beakadt, és úgy zörgött a sziklán, mint egy függővasút huzala. Este hétkor egy befagyott tengerszem partján voltunk, és már ránk sötétedett. Megettük azt a kevés ételmünket, ami még megmaradt, egy kis falfélét rögtönzöttünk, hogy megvédjen valamelyest a szélről, és lefeküdtünk a földre, szorosan egymás mellé. Mintha az idő is megfagyott volna: olykor fölálltunk, hogy megmozgassuk a tagjainkat, és mindig ugyanannyi óra volt; a szél egyfolytában fújt, és a hold mindig ugyanolyan sápadtan nézett ránk, az égnék mindig ugyanarról a pontjáról, a hold előtt pedig rongyos felhők vágattak, mindig ugyanabban a szédítő iramban. Lefekvéskor levettük a cipőnket, ahogy az Sandro kedvenceiben, a Lammerkönyvekben elő volt írva, és a hátizsákunkba dugtuk a lábunkat; az első szürke derengésre, mely mintha a hóból jött volna, nem pedig az égből, elgyötört tagokkal, a kialvatlanságtól, az éhségtől és a fekvés gyötrelmétől égő szemmel tápázkodtunk fel: bakancsunk addigra úgy megfagyott, hogy kongott, mint a harang, és csak úgy tudtuk a lábunkra húzni, hogy előtte ráültünk, és kötöttünk rajta, mint a tyúkok.

De végül is a magunk erejéből tértünk vissza a völgybe, és a fogadósnak, aki nevetgélve érdeklődött: hogy sikerült a kirándulás, és közben feldúlt arcunkat fürkészte, azt feleltük, hogy köszönjük, remekül, aztán fizettünk, és emelt fővel távoztunk. Ez volt hát a medvehús: és most, annyi év után, már bánom, hogy keveset ettem belőle, mert mindabból a jóból, amit az élettől kaptam, semminek sem volt, még távolról sem, olyan íze, mint annak a húsnak, mert ez az íz az erőnk és a szabadságunk íze, azé a szabadságé, mely a tévedésre is feljogosít, és kezünkbe adja a sorsunkat. Ezért hálás vagyok Sandrónak, hogy szándékosan bajba sodort, akkor és a többi, csak látszólag esztelen vállalkozásunk során, és biztos vagyok benne, hogy a későbbiekben mindnek hasznát vettem.

Ő viszont nem, vagy legalábbis nem sokáig. Ő volt az a bizonyos Sandro Delmastro, aki elsőnek esett el az Akciópárt Piemonti Katonai Parancsnokságának tagjai közül. Alig néhány hónappal azután, hogy elkezdődtek a legnehezebb idők, 1944 áprilisában elfogták a fasiszták, de ő nem adta föl, és a cuneói Liktori Házból szólni próbált. Akkor lőtte le, a tarkójába küldött gépfegyversorozattal egy szörnyeteg gyerek hóhér, azoknak a nyomorult, tízenöt éves pibékeknek az egyike, akiket a Salói Köztársaság a javítóintézetekből toborzott össze. Holtteste sokáig ott feküdt az utcán, mert a fasiszták megöltötték a lakosságnak, hogy eltemesse.

Ma már tudom, hogy egy embert szavakba öltöztetni, egy darab papíron életre kelteni reménytelen dolog: Sandrót pedig különösen az. Nem olyan ember volt, akit el lehet mesélni vagy emlékműbe faragni, őt, aki nevetett az emlékműveken: a tetteiben élt, és mivel ezeknek végük szakadt, belőle semmi sem maradt; semmi, hacsaknem szavak, legfeljebb szavak.

(Megjelent az *IL SISTEMA PERIODICO* című kötetben [Einaudi, 1981].)

KAPANEUSZ

Székács Vera fordítása

Valeriót se szeretni, se gyűlölni nem tudta volna senki: olyan együgyű, olyan korlátolt alak volt, hogy már az első percek után kívül rekedt a normális emberi kapcsolatokon. Korábban kicsi volt és kövér; kicsinek kicsi maradt, de kövérségéből csak petyhüdt ráncok maradtak meg arcán és testén, bánatos tanúnak. Sokáig dolgoztunk egymás mellett a lengyel sárban. Mindnyájunkkal előfordult, hogy elestünk, bele az építkezés mély és ragacsos sarába, de az a kevés állati méltóság, amely az elgyötört emberben azért még megmarad, arra ösztönzött, hogy próbáljunk meg talpon maradni, vagy legalábbis nem látványosan esni el: hiszen egy földön fekvő ember, egy elterült ember veszélyben van, mert vérengző ösztönöket ébreszt, és inkább gúnyt kelt, mint szánalmat. Valerio viszont folyton elesett, többször, mint bárki más. Elég volt egy könnyű kis lökés, vagy annyi se: sőt olykor nyilvánvaló volt, hogy szándékosan terült el a sárban, ha csak egy rossz szót szóltak hozzá, vagy valaki útásra emelte a kezét: abból a kis magasságából le az iszamós földre, akár valami anyamellre, mintha az álló helyzet természetellenes állapot volna a számára, mint másnak az, ha kötélén lépked. A sár volt az ő menedéke, az ő vélt egérútja. Ő volt a sáremberke, a színe is olyan volt, mintha sárból volna. Ezt tudta is: azzal a kevés értelmével, amely a szenvedésben megmaradt, tudta magáról, hogy nevetséges.

És erről nem is hallgatott, mivel bőbeszédű ember volt. Vég nélkül mesélt megpróbáltatásairól, az elesésekről, a pofonokról, a gúnykacajokról, mint egy szegény Pulcinella: nem volt benne semmi igyekezet, hogy akár egy szemernyi részt is megmentsen magából, hogy elfedje a legalantasabb részleteket; sőt még ki is emelte a legnevetségesebb pillanatokát, a színészi tehetségnek egy kis halvány felvillanásával, mely poharazó kompániák emlékét idézte föl. Aki ismer ilyen embereket, tudja, hogy született hízogok, de nincsenek hátsó gondolataik. Ha a normális életben találkoztunk volna, nem tudom, hogy és mint hízogt voltam nekem; ott minden reggel azzal üdvözölt, hogy milyen jó színben vagyok. Bár nem sokban múltam felül, szánalmat és ugyanakkor valami homályos utálatot éreztem iránta; de mivel a szánalom merőben haszontalan érzés volt azokban az időkben, mihelyt feltámadt, nyomban el is oszlott, mint füst a szélben, és az éhség üres tze maradt utána az ember szájában. Mint mindenki, én is többé-kevésbé szándékosan kerültem Valeriót: nagyon is nyilvánvalóan rá volt szorulva a többi emberre, és a rászorulókban mindig hitelezőket vélünk látni.

Egy borús szeptemberi napon megszólaltak a sár fölött a légiriadó szirénái, és lebegtetett hangon üvöltöttek, mint a vonító állat. Nem először történt, és énnekem volt egy titkos rejtkehelyem: egy föld alatti verem, ahol üres zsákok álltak egymásra tornyozva. Leszaladtam a verembe, és ott találtam Valeriót: nyájas bőbeszédűséggel fogadott, amit nem viszonztam, és miközben engem kezdett elnyomni az álom, belefogott sármalms kalandjainak elbeszélésébe. Odakint, a szirénák gyászos üvöltése után, fenyegető csend lett, aztán egyszer csak lábdobogást hallottunk a fejünk fölött, és rögtön utána kirajzolódott a lépcső tetején Rappoport tagbaszakadt, fekete alakja, vödör-

rel a kezében. Észrevett minket, és odakiáltott: – Hé! Olaszok! – majd elengedte a vödört, mire az csörömpölve legurult a lépcsőn.

A vödörben nemrég leves lehetett, de most üres volt, és majdhogynem tiszta. Én és Valerio azért ki tudtunk kotorni: belőle egy kis maradékot, gondosan kikaparva a vödör alját és oldalát a kanalunkkal, amit akkoriban éjjel-nappal magunknál hordtunk, minden váratlan és valószínűtlen eshetőségre készen, mint a templomos lovagok a kardjukat. Eközben Rappoport méltóságteljesen alászállt közénk: nem olyan ember volt, aki levest ajándékoz, de nem is kunyerált magának.

Rappoport akkor úgy harmincöt éves lehetett. Lengyel volt, de Pisában végezte el az orvosi egyetemet: ebből fakadt az olaszok iránti rokonszenve és egyoldalú barátsága Valerióval, aki Pisában született. Rappoport csodálatra méltóan fel volt fegyverezve. Ravasz volt, erőszakos és vidám, mint a hajdani kalózok: nem esett nehezére, hogy egy lendülettel elrúgja magától mindazt, ami a civilizációból feleslegesnek bizonyult. Ugy élt a lágerben, mint tigris a dzsungelben: a gyengékre lecsapott, és megsarcolta őket, a nála erősebbeket pedig kikerülte; ha kellett, vesztegetett, lopott, verekedett, vagy éppen összehúzta a nadrágszíjat, hazudott vagy sündörgött, mikor mit kívántak a körülmények. Ellenség volt tehát, de nem aljas, és nem visszataszító. Lassan lesétált a lépcsőn, és amikor odaért hozzánk, mindkettőnk előtt nyilvánvalóvá vált, hogy hova került a vödör tartalma. Ez is az egyik bravúrja volt: a légiriadó első felüvöltésére, az általános felfordulás közepette berohant a telep konyhájába, aztán futás kifelé a zsákmánnyal, nehogy odaérjen az őrjárat. Háromszor csinálta meg, és mind a háromszor sikerült neki; a negyedik alkalommal Rappoport, az óvatos bandita szépen ott maradt a csapatával az egész riadó alatt. Lilienthalon, aki utána akarta csinálni a bravúrt, rajtaütöttek, és másnap nyilvánosan fölakasztották.

– Üdv, olaszok – mondta –, szervusz, Pisa szülötte. – Aztán újra csend lett; a zsákokon hevertünk egymás mellett, és egy kis idő múlva Valerio meg én elszenderedtünk: amolyan képektől nyüzsgő félálomba. Ehhez egyébként nem kellett vízszintes helyzetbe kerülnünk: egy-egy tétlen percben az is előfordult, hogy állva elaludtunk. Nem így Rappoport, aki, bár utálta a munkát, az a vérmes emberfajta volt, aki nem tudja elviselni a téletenséget. Elővett a zsebéből egy bicskát, és egy kövön élesíteni kezdte, időnként ráköpve; de ez sem volt elég neki. Rákiáltott Valerióra, aki már hortyogott:

– Ébredj, fiú: miről álmodtál? Ravioliról, ugye? Meg Chiantiról: a Via dei Mille menzáján, hat ötvenért. És hozzá bifsztek, *psza crew*, a feketepiacról, de olyan, hogy lelógott a tányérról; Olaszország remek hely. Utána meg Margherita... – és itt vidáman elfintorította az arcát, és egy csattanókat ütött a combjára. Valerio eközben felébredt, és összegömbölyödve hevert a zsákokon, kis, földszínű arcára alvadt mosollyal. Nem szólt hozzá szinte soha senki, de nem hiszem, hogy ez különösebben bántotta volna, fel sem fogta; Rappoport viszont gyakran megszólította, és őszinte odaadással engedte át magát a pisai emlékek hullámainak. Számomra világos volt, hogy Valerio csak ürügy neki egy kis kikapcsolódásra, Valerio számára viszont ezek a pillanatok a barátság, egy erős ember értékes barátságának zálogai voltak, melyeket a nagylelkű Rappoport úgy nyújt át neki, Valerióknak, mint férfi a férfinak, ha nem éppen úgy, mint egy vele egyenrangú embernek.

– Hogyhogy, nem ismerted Margheritát? Sose voltál vele? Hát akkor mi a fenének születettél Pisába? Az olyan nő volt, hogy még a holtakat is fel tudta volna támasztani: nappal finom és ápolt, éjjel meg valóságos művésznő... – Ekkor egy éles füttyülés hangzott fel, majd nyomban utána egy másik. Úgy hallatszott, mintha a végtelen messze-

ségből indultak volna neki, de a száguldó mozdonyok örült iramával közeledtek felénk: a föld megrázkódott, a mennyezet betongerendái úgy megrepegtek egy pillanatra, mintha gumiból lennének, és a két robbanás végre megért: összedőlő falak robaja követte őket, bennünk pedig a görcs kéjes oldódása. Valerio időközben az egyik sarokba vonszolta magát, karjába rejtette arcát, mintha egy pofon ellen védekezne, és halkán imádkozott.

Egy újabb, szörnyű sütyülés közeledett felénk. A fiatalabb európai nemzedékek nem ismerik ezeket a sütyüket: nem lehet, hogy ezek csak úgy maguktól lettek ilyenek, valaki biztosan akarta, hogy ilyenek legyenek, hogy a bombáknak már a hangja is vérszomjas, fenyegető legyen. A zsákhalom tetejéről gyorsan legurultam a falhoz: máris egy nagy robbanás, egészen mellettem, jóformán testközelen, aztán a légnyomás sűrű fuvallata. Rappoport fetrengett a röhögéstől. – Na, mi van, pisaikám, becsináltál? Vagy még tartod? Várjál, várjál, most jön a java.

– Jó idegeid vannak – szólaltam meg, miközben gimnáziumi emlékeimből földrengett, halványan, mintha egy előző inkarnáció emlékképe lenne, a hetyke Kapaneusz, aki a pokol fenekéről hívja ki Zeust, és nevet a villámain.

– Nem az idegeken múlik, hanem az elméleten. A könyvelés elméletén: ez az én titkos fegyverem.

Én akkoriban olyan fáradt voltam, hogy úgy éreztem, fáradtságom ósrégi, eggyé vált velem, és immár kipihenhetetlen. Nem az a mindenki által ismert fáradtság volt, mely fölülkerekedik a jó közérzeten, és úgy beárnyékolja, mint egy múltó bénulás, hanem egy végleges hiány, egy végtag elvesztése. Üresnek éreztem magam, mint egy elsütött puskát, és ugyanezt érezte Valerio is, talán kevésbé tudatosan, és a többiek is mind: Rappoport elevenségét, amit más körülmények közt csodáltam volna (mint ahogy ma valóban csodálok), illetlen dolognak, pimaszságnak éreztem: ha a mi bőrünk nem ér két krajcárt, az övé se ér sokkal többet, még ha lengyel is, és tele van a hasa; és bosszantó volt, hogy ő ezt nem hajlandó elismerni. Azt a bizonyos elméletet meg a könyvelést pedig semmi kedvem sem volt végighallgatni. Más dolgom volt: hogy aludjak, ha az ég urai megengedik; ha nem, akkor pedig az, hogy békében nyeljem befelé a félelmemet, mint minden józan gondolkodású ember.

De Rappoportot nem volt könnyű félresöpörni, elhallgattatni vagy levegőnek nézni. – Mért alusztok? Én itt végrendelkezni készülök, ti meg alusztok. Talán már útban is van a bombám, és nem akarom elszalasztani az alkalmat. Ha szabad volnék, írnék egy könyvet, és abban írnám meg a filozófiámat, de most csak a ti szerencsétlen fejtekbe tudom beleverni. Ha hasznát veszitek, annál jobb; ha nem, és ha ti megússzátok, én meg nem, ami azért furcsa lenne, továbbadhatjátok, hátha rápasszol valakire. Nem mintha nagyon érdekelne: nem vagyok egy jótét lélek.

Szóval: én, amíg csak tudtam, ettem, ittam, szeretkeztem, otthagytam a lapos, szürke Lengyelországot a ti Itáliátokért; tanultam, okosodtam, utaztam és láttam. Jól nyitva tartottam a szememet, egy morzsát se szórtam el; szorgalmas voltam, nem hiszem, hogy ennél többet, ennél jobbat lehetett volna tenni. Minden, ami volt, jó volt: nagy mennyiséget halmoztam fel a jóból, és ez a sok jó nem vészett el, hanem itt van bennem, biztos helyen: nem hagyom elhalványulni. Itt őrzöm. Senki sem veheti el tőlem.

Aztán idekerültem: húsz hónapja vagyok itt, és húsz hónapja könyvelek. A befektetés megtérült, még jócskán aktívumban vagyok. Ahhoz, hogy a mérleg felboruljon, még sok hónap láger kéne, vagy soknapig kínvallatás. Másrészt – és szeretettel megismogatta a hasát – egy kis vállalkozókedvvel olykor-olykor itt is talál valami jót az ember.

Így hát, abban a sajnálatos esetben, ha valamelyiktek túlélne engem, elmondhatjátok, hogy Leon Rappoportnak megvolt mindene, ami járt neki, nem hagyott maga után adósságot, de neki se tartozik senki, nem sírt és nem rimánkodott könyörületért. Ha a másvilágon találkozom Hitlerrel, teljes joggal szemem köphetem... – A közelünkben újra becsapott egy bomba, és olyan robaj hallatszott, mintha hegyomlás volna: valószínűleg az egyik raktárépület dőlt össze. Rappoportnak majd hogyanem ordítva kellett befejeznie: – ...mert nem kapott meg engem!

Azután csak egyszer láttam Rappoportot, néhány pillanatra, és az a szinte fénykép-szerű kép maradt meg bennem róla, ahogyan emez utolsó jelenésekor élém bukkant. A láger betegszobájában feküdtem, 1945 januárjában. Emeletes priccsemről ki lehetett látni egy utcarészre két barakk között, ahol, immár a magas hóban, egy keskeny sávot lapátoltak ki az arra járóknak; a betegszoba személyzete gyakran végigment rajta, párosával, hordágyra tett halottakat vagy haldoklókat szállítva. Egyszer az egyik hordágyvivőn megakadt a szemem: nemcsak magas termete, hanem fensőséges, tiszteletet parancsoló kövérsége miatt is, mely ugyancsak szokatlan volt azon a helyen. Rappoport volt az: lemásztam az ablakhoz, és megkocogtattam az üveget. Rappoport megállt, vidám és sokatmondó grimaszt vágott felém, és széles ívben meglengette a karját, amitől szomorú rakomány a kalimpálva oldalra csúszott.

A légert két nap múlva kiürítették, a köztudottan borzalmas körülmények között. Jó okom van rá, hogy feltételezzem: Rappoport nem élte túl az eseményeket, ezért kötelességemnek tartom, hogy, amennyire tőlem telik, teljesítsem a rám bízott feladatot.

(Megjelenés a LILFT E ALTRI RACCONTI című kötetben [Einaudi, 1975].)

Marno János

ALAPJÁRÁS

S. B. és M. B. emlékének

Elsőnek arra eszmél, hogy megöregedett.
Csak a szeme villan néha, meg az összepréselt
penge szája sarkán a nyál. Mire?
A hang éle hamar kicsorbul, recsegő
venyigeszálkák, Ezért?, hallja, Mondd, ezért?
Érzi, hogy a szalagnak tökmindegy. A szalag az ég
napszitta horizontja, dupla vagy semmi (valószínűbb,
hogy semmi) orsóra fűzött tekercs, szóval mindenképp
ő a hülye, a balek, akár átjátszásról van
szó, akár csak arról, amit egy kor
a maga beérésének tekint; („Ki hol bír, ott enged.”)

De őt egyelőre inkább az engedetlenség vonzza, a majdnem-nemlét; Se ez, ugye, se ez? hasadozik fülében a negyed tucat bot, bariton én, fehér faggyú blues, Fehér a fenéketl, förmed maga elé, hiszen akkor egyáltalán nem volna mire figyelnie, márpedig ő tudja, hogy figyel, hogy időközben túl lett egypár alattomos vizsgálaton, húgyszínű lélekvesztő ágy, hússzínű gumiheveder, tábla tejüveg, ha jól emlékszik, monitor, illetve az until ismert monológ közte meg a béka segge között; de nem ez a lényeg; azóta legalábbis a körülményekkel tökéletes békében van, több, mint jóleső érzés, hogy a helyében bárki más lépre ment volna, nagynéniportré, légörvény, Errel errel, derül az örmény szépasszony, Soha alkalmasabb pillanat, hogy egy rongy faltakarót pénzzé tegyél. Ó, a pénz, hát hogyné, pénzért természetesen bármit, Mégis, gondolja, nehéz még valakivel nem beszélni erről. Ceruzát, szent ragadni, és nekiesni a pergamenképének. Mintha hirtelen újabb hiány ütött volna rést, vagy nem is rést, vadidegen tanyát a tekintetén, Ó, és hozzá ez a gyűrött, árulkodó csend, rongy kavicszem, kancsi csecsemő öreglyuk. Bezzeg a térde, *botkor*, a térde az sehogyan nem hajlik, lóg, inog csak, emerre, amarra, hervadt, feslett csokornyakkendő, Talán ha hasra feküdnék, rekord szalagféreg, hajüncs, De micsoda szellemi erőfeszítés árán!... Hanem hát, jut eszébe, igaz is, ha eddig soha, most a témánál vagyok. A sűgő szeplős, avas zsír, kelt tézta gyerekklány, Oblomov oligotrén unokahúga, egyébiránt azonban mélységesen mély katolikus, akiben *insürus* feltámadott volt a tenger, s aki ilyenformán *a hátát hordja elől*, vagyis hogy kitűnő személyzet ahhoz, hogy ő, a vén ember, annak idején, rendje-módja szerint, szintén magatehetetlen, megtérjen magához. Sőt hébe-hóba addig is. Mint akinek a vérében, illetve szüntelenül a szájában van az egész mocskos darab. Kár, gondolja, hogy olyan ritkán van éjszaka, amikor tényleg zavartalanul gondolkodhat az időbeosztásán, egypár nyugodt tempóval, ugye, kibontakozhat a semmiből, ilyesmi egy nap egyszer ha adódik, De ma, gondolja, ma még ez sem adódott magától, Arra ébredtem, hogy száraz fényben fürdök, s leszámítva a csepp mágnesrőlöt, még a szememet sincs mivel lecsutakolnom.

Ceruzát, szemet ragadni, és nekiesni a penészvirágnak. A sorrend tudniillik helyesen: előbb a leltár, aztán – nem bánja – a történet. Távolodni a céltől, melyet ifjúkorában tűzött ki maga elé, Igen, tündöklik, mindig is ezen a hosszúknak, szűk színpadon sikerült elemembe jönni, úgyszólván ide születtem, erre az egy szál pallóra, négykézláb fekvve, mit kendőzzem, némi haszonlesben, szemközt a sűgőlyukkal; Közel a veszély, harsogja, hallom, mikor véres epét fogsz okádni, mihelyt a cafat szájára nézel. Ó, a szorgalmas penészvirág! Vénségemre még majd engedek neki, hallgatok rá, és tényleg összehányom a szöveget. Miért is ne? A kérdés amúgy sem az, hogy Hogy szolgál a becses egészsége?, hanem hogy Na, öreg szarevó, hát hogy szolgál a lepcsés emlékezeted?... Egyszer azt találtam erre mondani, hogy Kutyául. Tessék?... Mondottam, mondtam, kutyául. Akkor nagyot neveltünk mind a ketten. Egyébiránt pedig, jegyzi meg, akár mire mérget veszek, ami csak az eszembe jut. Térdre rogyok az undortól, nagynéném az ágy szélén ül, és figyel, rézszínű, friss agyagos sár borítja a sárga szobacipőjét, a napfény sugárkékébe fogja a szőnyegről, bútorokból felszálló port. Alighanem éppen kefélni akartam volna vele, mikor a tavaszi rosszullét hirtelen elfogott, vérfertőzni, hogy tovább pontosítsam magam; azért magam, mert ő, sajnos, egyáltalán nem volt begerjedve, rendkívül kimerültnak látszott, meg feszültnek, de mit csodálkozom ezen, tört ki később, hát nem látom, hogy az egész tágas családban egyedül órá háru a szabadságharc eszméjének gondolja? Most már, hál' isten, se gond, se familia. Hát te sem érzed, mit frunk?, nézett rám merev, eltorzult-kemény tekintettel, Nem igazán, gondoltam, titkon azt lesve, találgatva, hogy mitől is szaladgálhat úgy fel-alá a hőmérőben a ceruzabél, és hogy az ő örmény lelkülete miért a farkamba kergette a vért, s nem a szívem táján gyújtogatott; Szart ér errefelé a honszeretetet, mondta, miközben a teherautó a ház előtt alapjárásban berregett, erre most utólag nem kis kéj visszagondolnom, de akkor, mit értettem én akkor abból, hogy *alpjárat*, annyit éreztem legföljebb, hogy túl sok minden lóg egyszerre a levegőben, nem leng, mivel szélcsend van, tavaszi szélcsend, vagy őszi, erre a két évszakra én mindig egyformán rosszul reagáltam; Vigyázz, még

lejáratom magad! No hiszen, gondolja, ez legyen a legrosszabb rosszullét, ami végezhet velem. Hogy amúgy lankán, egy-két tempó, szün, még egy, és elernyed... Más, valószínűtlen okból, érzi, hogy a figyelme mégis megfeszül. Nem összpontosul, nem alkot (l) ívet, mint ez küzdő szellemektől elvárni megszokott, hanem sporadikusan (ötletszerűen?) befogja... befogja a térűrt; szerinte egészen úgy, minthogyha valamely privát nyomozóirodát vezetne. Titkár, kuncsaft, természetesen sehol, Meghaltak, sejtí, kifingathatta őket a száj- és körömpenész. Az örökös, kényszerű, természetlen rágódás, például a közös felmenőik úgynevezett viselt dolgain. Ól, néz ki a nézőtér homályába, micsoda balfogás volt a részükről, mikor egyáltalán tartalmat tulajdonítottak a toló-fájdalmaknak; hogy maguk is elhitték, nemcsak félrebeszélnek... Telt, rózsabimbó keblek, illetve hagyma formájúak, a fűző fekete pertli, hanyatt fekvé látni megcsillanni az aranyszálat benne, aztán hamar megfájdul a szem – be kell csukni, és szabadjára kell engedni ezt a fájdalmat... Jól van. Ez így éppen illik az örmény szempár mélabújához. A színét már fölösleges is volna közölnie, *vegyes kórus*, a kisujj srégen a ceruza előtt, kúszik a papíron, a kisujj nem vesz részt a keverésben, viszont annál csalhatatlanabban ráérez, mihelyt a játszmában nem tiszta valami; Ennyi az egész? Ennyi, hunyorog, bár lehet, hogy azért ennyi csak, mert a folytonos pénzsűke meg a festmény a véreire büszke asszonyról itt fognak ki az ő észjárásán; úgy érti, itt, ezen a deszka, se élő, se holt színen, Alapjáraton, hadd szögezze le még egyszer, mielőtt aludni indul... De hát még normális ember is nehezen tűri, ha félbeszakítják... Az ablakhoz megy, és azt mondja: Esik. Túlzás nélkül állíthatom, mondja, hogy minél áthatolhatatlanabb sűrű homály vett körül, úgy gyógyult, javult rohamost az éleslátásom. Nagynéném néma, szapora ösztönzésére egyszer csak végképp elhagytam magam, úgy tettem, mintha dologra készülnék indulni, vagy az iskolába, mindegy, de nem is a dolog érdekes itt, hanem az a nagyszerű érzés, amely mindjárt az első jajszóval magával ragadott; az, hogy jajszó, akkoriban még nem volt szavajárásom, nem ismertem az értelmét, ellentétben a jelszóval, ami, meglehet, a jajszóhoz képest irtózatosan elvont, mégis, valamiért olyan simán, zavartalanul csúszott ki a számon; Igen ám, mondja, de mi van, gondoltam, hogyha

félreértettem a jelszót, s így mielőtt padlót ért volna a lábam, vézna kis törzsem meg a fejem már neki is lódult, előrezuhant a családi szobaedény felé, valószínűleg tehát löktem is, lötyintettem rajta egyet. Ugyan, ugyan. Majd bolond lesz utána-mondani, amit egy értelmi fogyatékos diktál. Ami merev, mutatja, azt kár hajlítgatni, annak az ember vagy fordítson hátat, vagy törjön rajta keresztül, hát-ha ettől megváltozik a közérzete; őt ugyan tisztítják a légtornászmutatványok, de, persze, a szabadság érdekében mindent... Őt legyet is akár, támolyog vissza az ablaktól az ágyához, Is-te-nem-re, ökrendezi, őt legyet egy csapásra. Ebből az érzésből kéne valahogy tőkét kovácsolni – neki vagy másvalakinek, Ebben a felvillanyozott álomkórban, Őtöt vagy egyet se, holott ugyebár, mondja, mindenki előtt világos, hogy még ez is csak félmegoldás; végtelenül sajnálja, de a rosszullétnek is megvannak a maga nem kevésbé sajátos korlátai, mint az egyéb, most attól eltekint, hogy éppen milyen létmódoknak, és reméli, abban azért senki nem kételkedik, hogy vénségére ő itt akármit beszél, valóságot beszél. Mert hiszen nem megesett tény-e, mondja a szalaggal együtt, hogy a teherautóról te és a nénikéd, szántszándékkal, vagyis ostobán, lemaradtatok, és már estére szürkült, mikor arra eszméltetek, hogy valami apró állat a kanapé támláit preparálja?... Ó, te rosszcsont, te koravén árval, gyűrte két kézzel, kaparta arcomon a bőrt az örmény özvegy, hisztérikus, ordináré kellemetlen szenvedéllyel dolgozott, kíméletlenül, mint a nők általában szeretnek kíméletlenül dolgozni, nekem azonban ez volt az első dolgom velük, előbb a lábam rohadt le, A jobb lábad, hallja a lyuk felől, Igen, mondja, azt követően támadt a hányingerem, A késő... Mire késő, horkan fel, A késő, reggeli, tagolja most már a szöveget a gömböc oligofrén, A sárga, reggeli, pormacska sugárzásban... Úgy van, int, s int, hogy akkor e szerint legyen pontosítva a két fejlámpa... a térde alatt, a sípcsonttal indult a baj, azt kellett volna vizes rongyokba bugyolálni, prizniche pakolni, nem a törzsét. Ónos eső, göndör ég. Sürget az idő, és az ilyen félvér életrajz nehezen tűri a körülményeskedést. Ó, a kétely, az, persze, más, attól a magafajta, alapjában beteg kedélyű ember inkább erőre kap, úgy érti, erőre kap benne bizonyos ellentéttség, seggfej bot, lágyan gondol egyet, és fapofával lemondja a boltot. Ebből a fajtából,

mondja, túl sok meg túl kevés is a kettő. Az egykori ablaküveget karton zsírpapír pótolja, ez végre deríti a fényt, igaz, hogy így nincs akkora világosság, viszont az árnyékok is sokkal szelídebbek, Ősz van, mondja, derék, szobatiszta ősz, szemben a kint tajtékzó irdatlan szarözönnel. Kuncogva lekuporodik egy székbe, és újból, hosszasan szemügyre veszi a festményt. Van, ahol már az alapozó réteg sincs meg, mégpedig *jellemzően* a födten testtájak: a nyak, a dekoltázs, a kéz-fejek helye-közein; Mindazonáltal a hite, vagy hogy az ördögbe hívják, a keresztény tartás az semmit nem csorbult; fakult, sötétedett, kiszakadt belőle egypár láncszem, de az összkép, a világnézet, akárhonnán veszi, bár annyi biztos, hogy nem az ujjából szopja, szóval maga a privát műremek félreérthetetlen, hogy kit dicsér a falon. Csitt, tel csitt, tel könnyezik fölötte az asszony, ő meg már azt hitte, leszámítva a mázsa hangszalagot, mert a térde, a síp-csontja után a gégéjét támadta meg a baj, no, és persze, a hülye női segéderőt is leszámítva, egyedül van, hogy kedvére egyedül üdül ő itt az egymással kergetőző ráismerések paralízisében. Hát, ha így állunk, suttogja, akkor rosszul állunk, keresztbe állunk, hiába várjuk, hogy majdcsak erre jár valaki, és megmondja, hogyan keveredhetnénk ki a pácból. Kérdés, markolással a szék fát, hogy egyáltalán létezik-e ilyen jó szándékkal segítőkész járókelő, nem csupán a szagtól iparkodna szabadulni, mikor útbaigazítást ad... Nyilván neki is megvan a folyó, vagy ha nem folyó, révbé ért nőügye... majd meglátom. Egyik kaland, akár a másik. Csak azt sajnálja, hogy a régi halál-félelmeket semmibe veszik az újak, ahelyett hogy összefognának, és együtt tanulmányoznák *vele* a balál szerkezetét... Nem kellene itt annyit vesződnie a hol emígy, hol amúgy rendbe tenni valókkal, hanem alkalomadtán csak odaszólhatna nekik, Na, itt vége, megállunk. Aminthogy ezt a józan ész, jut eszébe, már annak idején neki így tolmácsolta. Nem görcsösen kapkodni, kapaszkodni az örvényben a baj gyökere után.

Podmaniczky Szilárd

A KÉPZELET ROSSZ TANÁCSADÓ, AVAGY A SZEMLÉLET ÚTJA MÉREGZÖLD TEAFÜBEN

Mint az angyalok

Úgy érezte, hogy a gyomrában ököl nagyságú buborékok keletkeznek, majd a hasfalán át távozva nekiütköznek az íróasztal fiókjának, honnan a mellkasára pattanva, apró labdácskáként porladnak szét. Észrevette, hogy az ágy gyúrt lepedőjén, a felhajtott paplan előtt egy szabályos téglatest alakú, körülbelül másfél, két kiló tömegű könyv ékeskedik. Az élemedett faasztal középső részén egy faszobor áll, mely az emberi méltóság legcsekélyebb darabját sem tükrözi; orra és sapkájának sildje letörve, valószínűleg egykor dobálhatták, magassága mégis az asztali lámpáéval vetekszik. Az asztali lámpa krómozott rúdjára egy műanyag vámpírfogsor szorult, a rúd üreges végében egy rézből készült rózsát figyelhetünk meg, melynek szára nem más, mint egy húsz-huszonkét centiméter hosszúságú, igen hegyes acéltű. A leírást nehezíti, hogy a falon cérnára fűzött, aransárga színű szaloncukorpapírok lógnak, végén egy szürke szövethől varrt egérrel, s ez a rendszer minden egyes lélegzetvételnél lassú, szabálytalan mozgásba kezd. A szoba hőmérséklete közel harminc Celsius-fok, mely háromszázhárom Kelvin-foknak felel meg; hőmérő ugyan nincs, de jó meleg van, és állítólag a konvektor mellé helyezett, kard formájú levéletet viselő szobanövény harminc Celsius-fok felett lehullajtja a leveleit. A szoba aljzatán hosszában lefektetett fadarabokat hajópallónak nevezik, gondolván a romantikus tengeri, illetve folyami utazást kedvelőkre. Rajtam zöld frottúrpizsama van, mely ez idáig kényelmes viseletnek ígérkezik, bár az ujja rövid, így az asztallap éles pereme hosszú, piros csíkot vág a bal alkaromra, melyet dolog nélkül nyugtatok az írólapon keresztül vetve.

Így kezdődött, kezdődhetett a karácsony. A kellékek száma nem befolyásolt semmit, inkább a színük, színezetük, a gyöngye és mégis bársonyosan aláhulló lámpafénynél úgymond belakták a szobát. Ők a társaim – kiáltottam fel, mintha mindez bizonyítást érdemlő tény volna. Sápadt kis gyönyör, ami ideig-óráig tart, neked is, nekem is. Olyan ez a szeretet, akárha egy egész doboz szaloncukrot téptek volna ki a belsőmből. Semmi díszítés, kis üres hely, semmi kedvesség, por és egy hatalmas csomag papír zsebkendő. Fel kell ezt használni – gondolná az ember. De mire. Ha kibontom a csomagot, akkor látszik, hogy itt van, hogy az angyalok meglepetten bontogatják a csomagot.

Mindent a tájképert

S lám, a világ ovális tükre, hatalmas, bájos mozdulatai. A mi kis szigetünket beragyogja a nap, előnti a vér. Próbálok elhinni. Fogom a kezem, és vezetem magam a talaj fölött, akárha tíz éve rongybabát cipelnék. Hát hogy merészelem én ezt, egy ekkora óriást, ami az élet lenne ugye, ebben a szobában, ennél a fénynél kibontani tollaiból.

Istenem, istenem, a keselyű megmarad. Fagyálló állatok kellene ide, amik az összes hideglelést átvészelik. Kibírják akár reggelig is. Méltósággal sétálnak előttem, nem értetlenül, pontosan tudják, hogy mi történik velem, csak ők a feletteseim, úgymond, ők a jobbom. De fenemód vadak. Mint egy jámbor állatot, úgy kezelnek. Mert jámbor állat is vagyok; ezt senki mással nem tehetnék meg; és ezért ragaszkodnak hozzám. Üres és bús szememhez, oldalt behorpadt csontjaimhoz. De félek, hogy húsom nem tetszik nekik. Hamar bomló anyag vagyok, ahogy az egyik meg is jegyezte, és félrelökte a moslékos palackot. Csinált egy kis forradalmat, mert a többiek nyomban elgondolkodtak. Alig telt belém néhány nap, ledöntöttek egy asztalra, és szövetmintát vettek a külsőmről. Röviddel utána megnyugodtam. A leszelt darabom egy törpemikroszkóp alá helyezték, és vizsgálni kezdték a mulandóság jegyeit. Többen azt állították a vizsgálat után, hogy én már nem is élek, csak tettetem az egészet. De volt, aki nevetett ezen, és azt írta a feljegyzés rubrikába, hogy remekül él még, de már nem soká húzza. Ezen elhúztam a szám, mert *direkte* egyiket se láttam igazolva. Aztán megnéztek másnap reggel, és teljesen bemérgelték magukat a közömbösségemen, ahogy minden udvariaskodás nélkül félretoltam őket, és a csfkos pizsamámban bevettem magam a fürdőszobába. Tulajdonképpen okozhattam volna nekik nagyobb fájdalmat is, de úgy gondoltam, ez már nem az én hatásköröm, majd megteszi más, aki erre alkalmasabb. A ragaszkodáson kívül ez volt életem legnagyobb ütőkártyája: *a közömbösség*. Többre nem tellett. Ha hamiskártyások közé kerültem, azonnal kibukott a különbség. Először testvérüknek neveztek, aztán *pálcásnak* (mert egész éjszaka egy hurkapálcát szopogattam, ahelyett hogy csókolóztam volna az éppen ügyeletes nővérrel), aztán végül már a nevemen szólítottak, és várták, hogy uramisten most mi lesz. Néha volt is *valami*, de nem ragaszkodom hozzá, különben is részeg voltam. Amikor még a szüzesség látható nyomai tündököltek rajtam, teledobáltam egy szökőkutat kavicssal. A sok vízarcú szobor mind túlcserült. Nahát, ez a hisztéria foka. Elvittek onnan, és most már otthon vagyok. Otthon. Édes otthon vagyok. Szopogatom, de nem édes. Az állatok granulált piszkai mind engem igazolnak. Na festek nekik valamit, oszt egyék meg. Ezt nem tudom, hogy honnan tanultam, vagy mi ez az egész bohém harmónia, a csillaghullástól az alattomos pettingig, valami mégis azt súgja; maradj az állatok közelében. Ott nem érhet baj, legfeljebb feltalnak, ami majd mindenkit mélységesen megrendít, hogy pont őt, aki szerette az állatokat.

Ezek a fagyálló állatok itt mind körülöttem. Én meg bámészkodok ahelyett, hogy jobb dolgom volna. Csak arra nem gondolnak, hogy a megfigyelés korlátlan előnyökhöz juttat, s olykor önmagamat is megelőzve találkozok valakivel, akit már nagyon-nagyon régen nem láttam. Ő általában becsületességéről és megértéséről ismerszik, illetve biztosít. Ilyenkor a szívem szakadna meg, ha az valamely módon kötél, spárga vagy igen kicsiny szakítószilárdságú anyagból keletkezett *vsn*.

Sajnos, csak mindig az ebéd közben jövök rá, hogy túl sok dologba keveredtem ahhoz, hogy ne minősítsem azokat. De erről majd később, egy nyugodtabb és óceánibb éghajlaton.

A mediterrán sincs kizárva, csak jól nézzen ki az egész.

A telep megközelítése

Ahogy beültünk a gépbe, a motor szárazon felpörgött, zúgott, és adta a tanácsokat, hogy esetleg messzebbre is mehetünk, mint ahogy elképzeltük. Pedig a képzelet rossz tanácsadó, és lehetetlen, hogy sokkal messzebbre igyekezzünk, mert sem a motor, sem pedig mi nem bíránk ki. Az apácáknak meg feltétlenül szükségük van a fejhallgatókra, mert bedöglött a telep erősítője, és azonnal, gondolkodás nélkül levelet intéztek hozzánk, hogy vigyünk fejhallgatót, mert így nem tudnak se rock and rollt hallgatni, se a világ eseményeiben tájékozódni, pedig az egy ekkora kolostorban mindenképpen szükséges. Elsőnek természetesen a szerelőt említették, de hiába jártuk a várost, egyetlen szerelő se akadt a horgunkra, holott kérdeztük a sarki citromárustól és a pedikúr melletti szalonasztól is, de értetlenül rázták a fejüket. Talán egy kolostor hangosítása nem nagy kunszt. Mert elmeséltük nekik is töviről hegyire. A benzinkutasnak már semmit nem kellett mondani, emlékszem, még a cipője is benzines lett, úgy fröcsögött Jaguárunkba az üzemanyag. Talán elgondolkozott a benzinkutas, vagy mit tehetett szegény: órákon át csak a benzint, ilyet-olyat árulni, nem lehet könnyű dolga. Adtunk is neki borraivalót, de azt mondta, hogy ebből nem bort, se nem bort szódával, hanem egy egyszerű kis ajándékot vesz a fiának. Azt nem kérdeztük, hogy mire gondol, mert biztosan hirtelen jött ötlet lehetett az egész, és abba már nem akartunk beleavatkozni, lévén, nekünk egészen más a dolgunk. És akkor éreztük először igazából, hogy száz-hús darab fejhallgató nyomja a csomagterünket, hogy ezt a csomagteret Isten is fejhallgató-szállításra teremtette. Adtunk egy kis gázt a Jagcsinak, így hívtuk a Jaguárt, az meg mint egy kész fenevad, úgy söpört végig a sztrádán. Az volt az ember érzése, hogy akár a kormányt is elengedhetnénk, meg a gázpedált se kéne nyomni, tudja ez a gép magától is a dolgát. A szerelmem, aki a Jaguárt vezette, néhány műsoros kazettát is becsomagolt az apácáknak. Bár ezt nem kérték, de gondoltuk, hogy egy kis heavy metal jól fog esni nekik.

Már nem tudom, meddig tartott az út, de pillanatok alatt megérkeztünk. Irénke, a főapáca volt ügyelemben a kapunál. Kinyitotta a faszervezetes főkaput, és mi halkán siklottunk az udvarba. Az apácák épp néma körtáncot jártak az udvar közepén, és amikor megtudták, hogy mi járatban vagyunk, mint egy mesehóst, úgy üdvözöltek, úgy üdvözöltek. Fölkapták a pöndölyüket, és a Jaguárhoz rohantak, alig bírtuk kinyitni az ajtót, pedig nem volt bezárva, és a biztonsági övet is rég lecsatoltuk magunkról. Először, mint ajándékot, a műsoros kazettákat rángattuk elő, és az apácák örömlében és meglepettségükben csak ennyit mondtak: „Csak nem ette meg a fene?” Mi meg mondtuk, hogy nem. Azután a fejhallgatókat is nyomban odaadtuk, mert már egészen kiszáradhatott szegénykék füle, így, zene nélkül. Mindnyájan bedugták a fejhallgatót, és azonnal újra táncolni kezdtek. Még soha nem láttam ennyi boldog apácát. Ott őrjöngtek a kolostor udvarában, és némelyik, mikor feleszmélt, puszikat dobált felénk. A főapáca, teljesítve a hivatalos formulákat, mindkettőnket szájon csókolt, és megkért, hogy most már távozzunk, mert szemünket megcsalja a jelen orgia. Azonnal felpörgött a motor, az meg szárazon zúgott, mint egy vadállat, és elhagytuk a telepet, mint egy párhajhós, úgy siettünk haza.

A függöny

Három hete spórolok a függönyre, hogy majd megveszem. Mert el akarok sötétíteni a szobában. Már nagyon régóta, talán van egy évtizede is, hogy a nap besüt. Ez persze nem baj, csak azt nem szeretem, hogy a sötétséget az éjszakával kell azonosítanom. Pedig tudom, hogy csak egy mozdulatomba kerülne, és sötétséget varázsolhatnék a szobára fényes nappal is. Persze tisztában vagyok vele, hogy ez álsötétség, és a tudatom legmélyén ott motoszkálna a fény. Például délután hazamegyek, a táskámat leteszem az asztal mellé, és szeretném ezt az irdatlan csendet megtörni; például azzal, hogy a függöny karikáit végigrántom a karnison. De ha nagyon fáradt vagyok, biztosan egyből lefekszem, és eszembe se jut, hogy valami zajt csapjak. Ellenkezőleg, ilyenkor az is fölháborít, ha meghallok valakinek a lépteit, vagy arra jön, és még mond is valamit a társának. Persze, erre nemigen jön senki, ez egy kihalt vidék, csak én járok erre, de azt nem veszem észre. Sőt arra sem figyelek, hogy a lábamon cipő van, s a járdának ütközve, ez kopogó zajt hallat. Nem. A cipőmet úgy választom ki, hogy azokban surranni lehessen. Az utcán úgy állok meg, hogy észre sem veszik, fogalmuk sincs arról, hogy most érkeztem-e, vagy már nagyon régen ott állok, belecövekelve a betonba. Ezt is és azt is gondolhatnak rólam, és nekem ez a fontos. De ha végleg ilyen maradok, akkor nagy baj lesz, mert a kritikusok elgondolkoznak az írásművészetemen, és azt fogják hinni, hogy a rólam való beszéléssel egykönnyen azonosítanak, és elméleteik garmadával majdcsak befogják a mondat születését. Lassan és meggondolva csinállok mindent. Nem. Gyorsan és meggondolatlanul. A függöny csak alibi. Elég sötét van itt. Néha a tapintásomban bízok. Többször is átélem, ahogy kinyújtom a kezem, és valami tárgyba ütközik. Ilyenkor megfogalmazódik bennem a tárgy neve, könnyűszerrel leírást is készíthetnék róla, megmondhatnám, hogy milyen anyagból készült, és az alkalomhoz méltóan terjedelmét és a kifejezés értékét, a benne foglalt emberi tartalmat is körülírhatnám. Törekednék a teljességre, úgy rendezném a szavaimat, mintha azzal csak a tárgy megbékélését szolgálnám. De vannak bizonyos erők, melyek a terveimtől függetlenek, és a legváratlanabb pillanatban fejtik ki hatásukat. Ezeket az erőket is szóra kellene bírni, mert hozzátartoznak a teljességhez. Nyugalmi állapotban nem érezni őket, csak ha egy kis rés nyílik a költői vagy prózaírói tevékenység felé. Sajnálatos, hogy ezeknek a pillanatoknak az átültetése csak szavakban képzelhető el. Mert ha volna más módja, sokkal szerényebben és szelídebben kellene magyarázkodnom. Ezt persze nem úgy értem, hogy képességeim határai kitolhatók, hanem csak egyfajta biztonságérzetet adna, hogy szívükkel-lelkükkel beleépültek a függönyről szóló prózámba. Törekvéseim erre hajlanak. Még ma, ezen a napon tudni fogják, hogy a függönyre való kísérleteim nem a véletlen művei.

Reuss András

A HANGYÁK VÁRA

Ne legyen kínai mosodás a nevem, ha nem ijedtél volna meg a helyében! Vagy talán szeretsz eszelős tekintetekbe nézni? Én ugyan nem, afelől biztosíthatlak. Nos, képzeld csak el: a hajnali órákban pisálsz valamelyik utcában a város szélén. És egyszer csak megpillantod. Csak begomboltad volna a szlicced, nem? Ó bizony begombolta, bár-mennyire is kedve lett volna még saját csobogásában gyönyörködni. Gondold csak el, egy porlepte bőrmotoros mégsem mindennapi látvány! Hosszú barna bőrkabátban? Hosszú barna bőrcsizmában? Hosszú barna bőrmotoron? Na ne viccelj! Tedd a szívedre a kezed, és mondd: „Bizony, kínai mosodás, én is berezeltem volna, mégsem vagyok olyan kemény fickó, mint amilyennek napégette bőröm miatt gondolna az ember.”

Az okos bőrmotoros pedig végigszáguldott az utcán azon a hajnalon. Bőrsisakját mélyen fejébe nyomva, bőr szemüvegén keresztül vigyázó szemmel kémlelte az utat maga előtt. A nyakán átalvetett bőrszinór két végén két nem nagy, ám annál súlyosabb bőrszak terhe nyomta felsőtestét a kormányra.

Bógó bőrmasináját a börtön előtt állította le, ő maga pedig az átellenben levő ivó felé irányozta lépteit. Hosszú kabátja elrejtette fájó sebeit.

Vidám csengőszó jelezte érkezését.

– Jó reggelt mindenkinek! – mondta fáradt utasunk.

Nagy nehezen előbújt az alvó szemű kocsmáros.

– Jó reggelt az úrnak – nyögte.

– Egy üveg méregerős pálinkát hozzon – szolt fáradt utasunk. – Egy poharat meg egy üncs vattát.

És ott sorakozott előtte mind. Először egy nagy pohár pálinkával leöblítette a torkát, majd kabátja szárnyait félrehajtva pálinkával átítatott vattával bedörzsölte felsőtestét, amelyet hatalmas, nyers sebek ékesítettek. Ezt már a kocsmáros feleségének is látnia kellett.

– Jesszusom! – kiáltotta. – Hát magával meg mi történt?

– Ez még semmi – legyintett az idegen. – Ha még a belső sérüléseimet látnák! Egyéb-ként most azok kerülnek sorra.

Alaposan átítatta a vattát pálinkával, és lenyelte. Látszott rajta, hogy fokozatosan megkönnyebbül. Azután lehajtott még egy pohárkával.

– Ez jólesett – mondta. – Igazán nagyon köszönöm a kedvességüket.

– De mégis, mi történt magával? – kérdezte a kocsmárosné.

– Alaposan helybenhagyták, annyi szent! – mondta a férje. – De kik voltak?

Az idegen fáradtan, kedvetlenül beszélni kezdett:

– A hangyák várában raboskodtam... több mint tizenkét éven keresztül. Hat évembe telt, amíg kiterveltem szökésemet. Hat évembe telt, amíg szívós, kitartó munkával, mondhatni hangyaszorgalommal – itt elmosolyodott – elfűrészeltem a nád- és fűszá-lakat, szétmorzsoltam a földgörgőgyököt, szétörtöm a dió- és mogyoróhéjakat, ame-lyeket szökésem megakadályozására hordtak körém...

– Kemény munka lehetett, azt meghiszem – jegyezte meg a kocsmáros.
 – Biztosíthatom, uram, nem volt gyerekjáték... És gondolják csak el, tizenkét évig jóformán csak vöröshangyákkal táplálkoztam, persze titokban... – itt megborzongott.
 – Rosszabbak, mint a csípős paprika... Maga volt a pokol, azt hiszem. Mégis azt kell mondanom, megérte.

– Hogyhogy? – hökkent meg a kocsmáros.

– Igen, azt hiszem, rám fért ez a tizenkét év. Enélkül biztos nem lehetnék olyan, amilyen most vagyok: fiatal, szép és gazdag. Ez a tizenkét év dörzsölté tette az elmémet. Legalábbis azt hiszem... Igen, ennek így kellett lennie és nem másként. Nem bizony!

A kocsmáros az ajtó felé sandított:

– És nem fogják üldözni?

Az idegen felnevetett:

– De, egészen biztos, hogy fognak.

– És nem fél, hogy megint elfogják?

– Ugyan! Mondtam már, hogy tizenkét év dörzsölség van a hátam mögött. Engem ugyan már senki nem állít meg.

– Mihez fog kezdeni? Elvégre már nem fiatal... – érdeklődött a kocsmárosné.

– Mi az, hogy már nem vagyok fiatal?! Fiatalabb vagyok, mint valaha! – kiáltotta a szökevény, és lerántotta motoroszemüvegét. – Ez maga szerint egy aggastyán arca?!

– Elnézést, uram, tudja, a por, a szemüveg...

– Azt hiszem, itt az ideje, hogy induljak... Hiszen vár az élet... Nos, mivel tartozom?

A kocsmáros szorzott, osztott, összeadott és kivont, munkája gyümölcsét egy celtire rótta.

– Száznegyvenhét.

Az idegen egy mákszem nagyságú tárgyat vett ki a nyakában függő jobb oldali zsákból, és a kocsmáros kezébe nyomta.

– Vissza tud adni? Ennek az értéke szerintem több mint kétszázezer.

A kocsmáros mikroszkópot vett elő, és azon keresztül tanulmányozta az apró tárgyat. Parányi arany karperec volt, csiszolt gyémántokkal, smaragdokkal és rubinokkal kirakva.

– Honnan tudjam, hogy eredeti? – kérdezte hizalmatlanul hunyorogva.

– Nézze meg jobban a belső felét.

A kocsmáros alaposan szemügyre vette. És valóban, a parányi ékszer belső felén ez állt:

Jan Krog
 München, 1822

– Hol szerezte? – kérdezte az asszony csillogó szemmel.

– A hangyáktól. Mondtam már, hogy dörzsölt lettem nagyon.

Miután leszámolta a visszajárót, a kocsmáros alattomosan hunyorogva kérdezősködni kezdett:

– Nem marad itt éjszakára uraságod? Remek szobáink vannak – és a feleségére nézett.

– Nem, köszönöm.

– Nem alszik akkor legalább egy órácskát uraságod? Remek ágyaink vannak – és a feleségére kacsintott.

– Nem, mennem kell.

– Nem ebédel meg legalább uraságod? Remek konyhánk van – és kezével a vitriolos üveg után kutatott.

– Nem, nagyon sietek.

– Nem iszik legalább még egy pohárával uraságod? – és lecsavarta a vitriolos üveg tetejét.

– Nem, muszáj indulnom.

– Nem kér legalább egy esernyőt uraságod? – és beszaladt a hátsó helyiségbe.

Mire késsel a kezében visszatért, az idegen már a motorját nyergelte, mire puskával a kezében az utcára ért, a motoros már befordult a sarkon, mire terepjáróval az utca végére ért, már bottal üthette a bőrmotoros nyomát...

Rozgonyi Iván

SÚLYOS VÁD

Nem az a vád, uram, hogy nem is élt;
de kupolát, uram,
kis életének kupolát miért
nem épített, nagy kupolát, uram?

A vád, hogy nincs templom, nincs kupola,
tehát, mert nincs templom, nincs kapuja
– nem halljuk azon át
az orgona szavát.

Nem az a vád, uram, hogy nem is élt;
de orgonán, uram,
kis életének énekét miért
nem ékíti? – Nincs kíséret, uram!

A vád, a vád kíséri énekét,
hogy nem költött belőle nagymisét
– ha nincs halleluja,
nem lesz hejchujal

ÚJJÁSZÜLETÉS

Senki maga nem megy, nem viszi a lába
síron túli szépség nagy múzeumába;
úgy áll be szobornak, mintha fogát húznák,
csontjáiig csiszolnák, lelkéig lenyúznák.

Csontig lecsupálva, bőréből kibújva
fogók közt születik régi forma újra;
fogótól, kaszáttól, keserves halállal,
ásóval, kapával, vad válóper által

megy csak be a földbe, földből égi másnak,
hogy maradjon tetsző a maradék másnak.
Mégis aki készül bármi rosszra, jóra,
erre készül, mondják, kaszára, fogóra.

Reuven Tsur

AZ ADY VARÁZSA – VÉLT VAGY VALÓSÁGOS?

A mai olvasóközönség vegyes érzelmekkel viseltetik Ady költészete iránt. Vannak, akik különleges varázserőt éreznek benne, mások megítélése szerint a „varázs” csak egy különcködő költő modorossága. A jelen cikk feltételezi, hogy az utóbbi álláspont Ady sok versére nézve bizonyára helytálló, de némely versében teljes erővel érezhető a *varázs*. Ady modorosságaira, mint sok más költőéire, páratlan élességgel mutatott rá Karinthy, például a következő sorokban:

*„Felgerjedi szittya vérem,
Felgerjedi szittya vérem,
S rászóltam Törpe-fejűre:*

*Hát maga megbolondult,
Hát maga megbolondult,
Hogy mindent kétszer mond, kétszer mond!”*

Az első idézett sort akár maga Ady is írhatta volna. A *vér* hagyományszerűen az érzelmek és a szenvedélyek lakhelye. Ady vére irracionális voltát és roppant misztikus erejét gyakran valami ősrégi valósággal vagy törzsszel való azonosítás által emeli ki. A *szűtya* jelző itt nemcsak az ősrégi és a mai misztikus azonosítására utal: a *szűtya* nép a kultúra által meg nem fékezett, vad életmódot képviseli.

Ady kedvelte a makacs ismétléseket követelő versszakokat. Az itt következő példa egyike a legismertebbeknek:

*„Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
Nem vagyok senkinek.*

*Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces, messze fény,
Lidérces, messze fény.”*

Az egész versen áthúzódó ismétlésnek itt ellentétes hatása van. Egyrészt az ismétlés a traumatikus élményekkel való megmérkőzés pszichológiailag valóságos módja, innen ered roppant emocionális ereje; másrészt az ismétlés itt mindig a szakasz előre megjelölt helyén, azonos helyzetben jelenik meg. Ez az előreláthatóság az, ami tompítja az ismétlés traumatikus erejét. Ily módon az ismétlés az esztétikai távolság anti-nómiáját teremti meg és fokozza fel.

Miben különbözik a költői modorosság a „valódi” költői élménytől? Jelen esetben például, ha az ismétlést valamilyen módon a vers valamilyen másik rétegében rejlő élményanyag indokolja, hatását esetleg valódi költői élménynek találjuk; ha nem – modorosságnak. Minél több versrétegből eredő, minél nagyobb számú verselem játszik közre egy időben egy bizonyos költői hatás elérésében, annál intenzívebb, annál meggyőzőbb a hatás. A paródia módszere pedig az, hogy egy költő jellegzetes fordulatai egy időben és nagy mennyiségben fordulnak benne elő – de valamelyik rétegben valamelyik költői elem „költői szabotázszt” követ el, és azáltal ezek nevetségessé válnak. Karinthy fenti paródiájában nemcsak a „*Hát maga megbolondult*” kifejezés követ el ilyen „költői szabotázszt”, hanem az úgynevezett „önreferencia” is. Az ember jelhasználó állat lévén, a „jelölő”-ről (*signifiant*) mielőbb a „jelölt”-höz (*signifié*) kíván tovasiklani, mert ennek van olyan értelme, aminek hatása lehet jólétére vagy fennmaradására. Ahol önmagukban érthetetlen érzékletekkel vagy észleletekkel (azaz értelmezhetetlen jellekkel) lép érintkezésbe egy organizmus, e célból kifejlesztett viselkedést vált ki, amelyet emberi szinten *meglepetésnek*, fokozottabb mértékben *megdöbbenésnek* neveznek. Ennek az érzelemnek egyik összetevője az a magasabb rendű tudat, amely a „jelzők” hosszadalmas kontemplálását, a „jelzett”-hez való nem tovasiklást ellenőrzi. Minden költészet meghosszabbítja azt az időtartamot, amely alatt az olvasó a „jelzőket” észleli (a rím és a metrum például a fonológiai „jelző” észlelését domborítja ki és hosszabbítja meg). De a Karinthy-paródia utolsó szakaszának tartalma, ahelyett hogy rajta kívül álló referensekre vonatkozna, az önmagát jelző jelek szerkezetére (az ismétlésre) vonatkozik, s ezáltal megdöbbenően humoros hatást ér el. E hatás eredetét a következőképpen is lehet magyarázni. A szöveg elvárja az olvasótól, hogy elfogadja az ismétlést, amely mindig – természetellenesen – a szakasz ugyanazon helyén fordul elő. S

mire az olvasó végre elfogadja ezt, a szöveg maga zökkenti ki ebből a lelki álláspontból. Nemcsak a törpefejú „*bolondult meg*”, az olvasóból is hülyét csináltak.

E megfontolások kidomborítják az Ady versében található viszonyt az ismétlések és tartalmuk között. A második szakaszban nemcsak hogy nyoma sincs a fent említett „magasabb rendű tudat”-nak; ellenkezőleg, van benne egy elem, ami épp az önfeledés irányába sodorja az olvasót: a *fenséges*. A XVIII. századbeli Magyarországon élő héber költő, Shelomo Lewissohn, héber nyelvű költészettanában kora szellemének megfelelően nagy helyet szentel a *fenséges* mint költői hatás megtárgyalásának. Megállapításai és szövegelemzései a mai napig érvényesnek tűnnek. *Fenséges* az, ami „*mennydörgései hatásával magával ragadja a lelket, s nem hagy benne helyet semmi más érzelemnek*”; ez talán megfelelő pszichológiai meghatározása a kantói „*abszolút nagyságnak*”. Lewissohn részletezi a jelenségeket, amelyek jellegzetesen felkeltik a *fenséges* hatást. A *fenséges* különböző megnyilvánulásai a *mértéktelennel* vannak szoros kapcsolatban. (A kantói meghatározás szerint az abszolút nagyság meghaladja azt, amit egyetlen intuícióval fel lehet fogni.) Először is: a *mértéktelen* magasságok, távolságok és mélységek hatnak *fenségesen*, másodsor a *mértéktelenül* terjedelmes dolgok. Harmadszor azok a dolgok, amik *időben* vannak *mértéktelenül* távol. Negyedszer a *mértéktelenül* nagy csend és sötétség (a hang és fény teljes hiánya). A *fenséges* tehát az abszolút nagyság és nem a részletek észlelésével jár. Ha egy hegy tetejéről lenézek a mélybe, a látvány *fenséges* érzéssel tölthet el. Ha egy hadvezér néz le ugyanonnan, és tudja, hogy hol rejtőznek álcázott hadai, sokkal többet fog érteni a tájból és részleteiből, ezért a látvány nem fog *fenségesen* hatni rá. A *fenséges*ben mindig van valami érthetetlen, bizonytalan, sőt valami ijesztő is. Leírásából Lewissohn értékelési módszert is levon. Szerinte Jezsajás a bibliai próféták között a legnagyobb költő, mert nála a *fenséges* a legtömörebb módon jut kifejezésre, valamint nála van a legnagyobb ugrás a különböző *fenséges* leírások között.

Mindez nagymértékben áll Ady fent idézett versének második szakaszára. A rövid katalógus minden egyes cikkelyét a „*fenséges*” jelenségek valamilyen tulajdonsága által teszi jellegzetessé. A *fenség* talán egyenesen nevével nevezi a jelenséget. *Észak-fok* távol északon és távol a magasban képzelendő el. A *titok* az érthetelenség és bizonytalanság test nélküli megtestesítője; ugyanez áll az *idegenségre*. A *Lidérces*, *messze fény* magában egyesíti a távolságot, a félelmetest és a bizonytalanságot, együtt a *testtelenséggel*. A katalógus „*fenséges*” cikkelyei tehát tömörek, lehetőleg egyszavúak, és egymástól igen távol állnak: az „*ugrás*” egyiktől a másikig igen nagy. Észereint e rövid katalógus minden egyes cikkelye a „*fenséges*” benyomással játszik közre, és annak bizonytalan, érthetetlen, félelmetes jellegét fokozza. Ez az intenzív költői élményanyag az, ami a „traumatikus” ismétlést indokolni látszik a versszakban. Az ismétlés és a „*fenség*” sokszínű költői benyomása kétféleképpen játszik össze. Egyrészt az utóbbi indokolni látszik az előbbit; másrészt az előbbi fokozni látszik az utóbbit, mégpedig olyan méretekre, amelyek jóval meghaladják a szavak prózai avagy egyszerű költői fajsúlyát.

A válasz tehát e cikk címében és első szakaszában felvetett kérdésekre a következő: ha az ismétlés valamilyen módon indokolva látszik a vers valamilyen másik rétegében rejlő élményanyag által, mint például a SEM UTÓDJA, SEM BOLDOG ÓSE második szakaszában, az ismétlés hatását esetleg valódi költői élménynek találjuk; ha nem – modorosságnak. A nézeteltérések vagy inkább érzéltérések, amelyekre e cikk első bekezdésében utaltam, onnan erednek tehát e vers többi szakaszában, hogy e szakaszokban az ismétlés némely olvasók szemében indokoltnak tetszik a szakasz élményanyaga

által, más olvasóknak pedig nem; ilyenkor az ismétlés üres modorosságnak tűnik. Ez a gyökere a fent említett nézeteltérésnek.

Mielőtt folytatnánk Ady-fejtegetéseinket, két további elméleti pontot kell tisztáznunk: azt, amit Kosztolányi „a rím varázslata”-nak nevezne, valamint a groteszket. Egy Arany János-versszak rímeit elemezvén Kosztolányi a következő megjegyzést teszi: „Elillant, visszacsillant – ez az a rím, amelyet megvizsgállok. Miért oly szép, miért oly tündéri? [...] Ez a t betű, mely ennek a rímnek tengelye, csak a fülünknek zeng azonosan. Értelmünknek másképp zeng. Az elillant t betűje a múlt idő jele, a visszacsillant t betűje pedig egy régi, ma már forgalomban se levő műveltető (causativ) igeképző, mely a bennhaló (intransitiv) igéből átható (transitiv) igét formál.” (Kosztolányi, 1990. 539. o.)

Ez és az effajta rímek „tündéri” varázsa valószínűleg onnan ered, hogy a szilárd, változatlan, fagyott felszín alatt hirtelen és szélsőséges értelmi kategóriaváltozások állnak be. E „láthatatlan” energiák néha tényleg varázslatosan hatnak, és erővel vagy eréllyel töltik fel mindazokat a költői hatásokat, amelyek a vers többi rétegében jöttek létre.*

Kosztolányi a fenti rímpárra mint különösképpen szélsőséges példára hivatkozott, ahol mind a két szó ugyanazon szófajhoz tartozik (ige), és csak a t betű befagyott szintje alatt folynak a „misztikus, láthatatlan” folyamatok. De mind Arany, mind Ady költészete ennél sokkal gazdagabb példák seregét nyújtja. Tekintsük meg a következő versszakot:

*„Két ifju térdel, kezükben a lant,
A kopja tövén mintha volna feszület.
Zsibongva hadával a völgyben alatt
Ali győzelem-ünnepet ület.”*

Az a lant és alatt rímpár mind az öt hangzója mindkét rímtagban azonos, azonos sorrendben; de a felszín alatt, az értelem „titokzatosan” főnévről határozószóvá változik. Úgyszintén, az ület szó négy hangzója azonos sorrendben a feszület szó végében foglaltatik. De míg az előző ige, az utóbbi főnév. Továbbá míg az ül szótag az ige szótöve, a főnévben csak egy képző, amely igét képez a fesz tőből. Hasonló módon, az et szótag a feszület szóban képző, amely az igét főnévvé változtatja, míg az ület szóban műveltető igerag.

Hasonló módon Ady fenti versében, az őse – ismerőse rím első tagjának mindhárom hangzója a második tag végében foglaltatik, azonos sorrendben. Itt azonban a két szó azonos szófajhoz tartozik (főnév), a birtokos raggal. S mi több, mindkét szó jelentése emberi viszonyra utal. Ha viszont csak az őse morfémára tekintünk, amely a rím hangsúlyozott szótagját képezi, az első tagban az a szó értelemtelítő töve, a második tagban pedig csak egy képző, amely az igét főnévvé vagy melléknévvé változtatja. Tehát a „szilárd” fonológiai felület alatt itt is dinamikus értelemmozgalom zajlik. Hasonló elvek irányítják a költői szójátékot is. Ennek alapján a „Szeretném, ha szeretnének” sor igen silány szójátékot tartalmaz: nyelvtanilag mindkét szó feltételes módú ige; értéstanilag mindkét ige majdnem azonos lelki folyamatra vonatkozik, s ezek inkább fokukban, mint fajtájukban térnek el egymástól. Ha e sor mégis különös költői erő benyomását kelti némelyekben, ez inkább az ének – szeretnének rímnek köszönhető. Itt nemcsak hogy

* E jelenség pszichonyelvészeti mechanizmusával több helyen is foglalkoztam, többek között: Tsur, 1983, 1988.

két különböző szótajhoz tartozó szó rímel egymással, hanem a két szótagból álló azonos hangzósor (*ének*) egy-egy morfémből álló főnevet szembesít két igeraggal. Még sokkal gazdagabbak az „antigrammatikus” rímek A MUSZAJ-HERKULES első két szakaszában.

*„Dőlömre Tükmag Jankák lesnek:
Úgy szeretnék gyáván kihűynyi
S meg kell maradnom Herkulesnek.*

*Milyen híg fejűek a törpék:
Hagynának egy kicsit magamra,
Krisztusuccse, magam megtörmék.”*

A *lesnek* - *Herkulesnek* rím első tagjában a *lesnek* szótagok egy igerőből és egy többes szám harmadik személyragból állnak. E szó teljes egészében benne van foglalva a másik tag végében. Itt viszont ugyanazok a hangzók egészen más mondattani és értéstani egyedekre vonatkoznak. A *les* hangzósorozat a *Herkules* szó utolsó szótagja, míg a *nek* hangzósorozat a datívusragot képezi. Ilyeténképpen a két rímtag fonetikus szinten teljes homonimákat képez, de ugyanakkor hangsúlyozottan ellentétesek mondattani, értéstani és morfológiai szinten. Csaknem ugyanezt mondhatjuk a második rímpárról. A két rímtag (*törpék* és *megtörmék*) majdnem homonima; hangtanilag csak egy más-salhangzóban különböznek. Nyelvtanilag a *törpe* viszont főnév, az *-ék* hangzósorozat létrejöttében a többesszám-rag játszik közre. A második rímtagban a *tör* igerő, a *-nék* pedig az egyes szám első személy és a feltételes mód ragjait foglalja magában. A két rímtag itt is a leghangsúlyozottabban ellentétes mondattani, értéstani és morfológiai szinten.

A *grotteszk* egy fontos szempontból hasonlít a *fenséges*hez. Mindkettő *lotális* élmény: mindkettő teljesen elfoglalja hirtelen az emberi lelket, semmi más érzelmenek nem hagy helyet benne. Egy másik fontos szempontból viszont a kétfajta élmény szögesen ellentétes. A *fenséges* pozitív jellegű élmény és a nagy, végtelenbe vesző terekben az orientációs lelki mechanizmusokkal van kapcsolatban. A *grotteszk* jellegzetes élménylényege viszont az érzelmi diszorientáció. Az érzelmi diszorientáció legjellegzetesebb forrása a *grotteszk*ben a neveléségesnek és egy vele összeférhetetlen érzelmenek az együttes jelenléte; ez az érzelme lehet például a *fenséges*, a *szánalmas*, a *viisszaszűb*. Pszichanalitikus műkifejezéssel: a *grotteszk*ben két összeférhetetlen elhárító mechanizmus egymás működését gátolja meg, s ezáltal a lélek hirtelen és közvetlenül ki van téve egy érthetetlen, mértéktelen, félelmetes valóságnak, mellyel nem tud megmérkőzni. A *grotteszk* másik, igen jellegzetes formája a jól körülhatárolt kategóriák összeolvadásában és elmosódásában nyilvánul meg, ami szintén okozhat érzelmi diszorientációt.

Visszatérve Karinthy fenti Ady-paródiájához: láttuk az előre kijelölt helyű ismétlést, mint Ady jellegzetes kifejezésmódját. A jellegzetes tartalomra nézve viszont úgy emlékszik, hogy a „*törpe-fejű*” két különböző versre utal: A MUSZAJ-HERKULES-ben a negyedik sorra („*Milyen híg fejűek a törpék*”), és a „*disznófejű Nagyúr*”-ra. A következőkben e két verset fogom röviden elemezni.

Itt tehát Adynak azzal a reménytelenül elillanó tulajdonságával foglalkozunk, amelyet sok olvasója intuitíve megérezett: költészetében, úgy tűnik, van valami mágikus, ráolvasó, ellenállhatatlan. Érvelésem lényege az, hogy ez a benyomás egy egész sereg

verstani, figuratív és témabeli elem összejátékából ered, amelyek között a *grotesz*nek kimagasló szerepe van.

Témabeli szinten a magas-mimetikus *Herkules* ellentétben áll az alacsony-mimetikus *Tökmag Jankók, törpék és gyáván kihúnyni*val. Szótári szinten a magas-mimetikus szavak állnak ellentétben a népies *Krisztusuccs*ével és a pongyola *muszáj*jal. Figuratív szinten A MUSZAJ-HERKULES cím erősen irracionális benyomást kelt, amely, úgy tűnik, az oxymoronból (tehát a főnévvel értelmileg összeférhetetlen jelzőből) és a melléknévi szerepet játszó segédigéből ered. A második sor oxymoronjellege onnan ered, hogy az „*Úgy szeretnék*” és a „*gyáván kihúnyni*” ellentétes érzelmi irányzatokat képvisel. Ehhez egy további tényező járul a második szakasz első sorában. Hasonlítsuk össze ezt a sort egy lehetséges parafrázissal: „*Milyen idióták a törpék.*” A *híg fejűek* az emocionális diszorientáció enyhe atmoszférájával jár, enyhén groteszk jelleget tesz hozzá. Mindehhez egy intenzív affektív tényező járul az „*Úgy szeretnék*” és a „*Krisztusuccse*” által. Mindezek a többé-kevésbé irracionális ellentétek és jellegek egymásba folynak, és két verstani tényező működésének következtében felfokozódnak: mindkettő a rímmel és a rím-szerkezettel kapcsolatos. Az első a versszak aszimmetrikus felépítésével van kapcsolatban. A Gestalt-pszichológia szerint az észlelési folyamatok keretén belül mindent elkövetünk, hogy érzékleteinket az *adott körülmények között lehetséges* legjobb, legerősebb formába szervezzük. A szimmetria egyike a legerősebb Gestaltoknak. Egy szimmetrikus Gestaltot általában rendkívül stabilként és racionálisként észlelünk. E vers háromsoros szakaszai aszimmetrikus szerkezetükkel (amelyet az első és a harmadik sor rímei domborítanak ki) bizonytalansági érzést és irracionális benyomást keltenek.*

Végül meg kell említenünk a virtuóz antigrammatikus rímet, mellyel fent foglalkoztunk. Mint említettem, a két rímtag nyomatékosan ellentétben áll egymással, értelmi, mondattani és morfológiai szinten egyaránt. Ilyen rímek hajlamosak felerősíteni akármilyen költői hatást, amit a többi réteg kelt, s azok összefolyásának fokozására is alkalmasak. Véleményem szerint ez az oka annak, hogy e vers (és sok hasonló) erőteljes, „ellenállhatatlanul” mágikus hatást kelt.

A következőkben hosszabban fogok foglalkozni egy verssel, melynek sokkal magasabb fokú kísérteties varázsát az Ady-olvasók nemzedékei vélték észlelni. A HARC A NAGYÚRRAL-ra gondolok.

Különböző forrásokból eredő sok bizonytalanság járja át ezt a verset. Nézetem szerint ezeket a bizonytalanságokat erősen fokozzák a különböző eszközök: az antigrammatikus rím, az aszimmetrikus stanzaforma különböző aspektusai s végül az a hatalmas energia, amit a fenséges jellegű, kozmikus méretű összeecsapás sugalmaz („*És összeecsaptunk. Rengett a part*”).

Kétféleképpen lehet megközelíteni e vers interpretációját. Némely marxista kritikusok „elértik” a jelet a Nagyúr társadalmi státusából és abból a tényből, hogy itt az arany adásáról vagy megtagadásáról van szó: a verset az osztályharc allegóriájaként értelmezik. Egy másik felfogás, amelynek én is híve vagyok, amely nevében én is beszélek, sem a Nagyúrnak, sem az „én”-nek, sem az aranynak nem tulajdonít abszolút értéket, inkább a köztük levő viszonyra támaszkodik. A vers misztikus, mágikus atmoszférája az „abszolút értelem” hiányából is táplálkozik. Az allegorikus értelmezés

* Ady háromsoros versszaka nagyon hasonlít Dante terzinájához (ha elkülönítve vizsgáljuk), de míg a terzina középső sora rímel a következő szakasz első és harmadik sorával (és így tovább, vég nélkül), összefolyó és elmosódó Gestaltokat hozva létre, Ady középső sora mintegy a levegőben lógva marad.

(a misztikus, mágikus atmoszférával együtt) eloszlatja a bizonytalanságot. A Nagyúr-nak társadalmi státusa van, vannak anyagi eszközei, amelyekre, úgy látszik, nincs szüksége, talán nem is tudja, hogyan gyümölcsöztesse őket. A Nagyúr merev, érzéketlen, érzelmetlen, embertelen, talán még állati is, visszataszító. Van benne, Bergson szavaival, „*valami mechanikus, rákényszerítve az élőre*” („*Vigyorgott rám és ült meredten*”). Ebből egyszerre származik komikus és félelmetes hatás. A versben szóló hang tulajdonosa viszont majdnem minden szempontból a Nagyúr szöges ellentéte: az ő bensejében hatalmas erők működnek, intenzív érzelmei vannak, de nincsenek anyagi eszközei, s eközben minden lehetséges célra, vágyra, ambícióra, aspirációra elrendeltetve érzi magát, céljai misztikusak, egzotikusak, és nincsenek körülhatárolva. Egy nagyon fontos szempontból viszont nem ellentéte a Nagyúrnak: nem ellentéte a visszataszítónak, csak más módon visszataszító. Vegyük szemügyre a következő sorokat:

„*A te szivedet serte védi,
Az én belsem fekély, galád.
Az én szívem mégis az áldott:
Az Élet marta fel, a Vágy.*”

A Nagyúr *mereven* visszataszító, passzívan erőteljes, cselekedetre képtelen, a vers „beszélő”-jében erőteljes, visszataszító, romboló erők dulakodnak. Ez a jellegzetesen posztromantikus, baudelaire-i álláspont szembeeszi egymással a stagnációt, életteleniséget és a kitörő életerőket, amelyek mégis destruktívak, visszataszítók és romlással teljeseek. Ez magyarázhatja az oxymoroni minőséget, ami a következő három sorral van társítva: „*Az én belsem fekély, galád. / Az én szívem mégis az áldott: / Az Élet marta fel, a Vágy*”. A két sor nemcsak logikai ellentmondást tartalmaz; ellentétes, intenzív érzelmi tendenciákat is ébreszt a beszélő személyisége iránt. Hasonló komplexitásokat találunk a következő két sorban is: „*Szent zűrzavar az én sok álmodom, / Neked minden álmod süket*”. Nyílt ellentét van „*az én sok álmodom*” és a „*minden álmod*” között; ugyanakkor ellentétes érzelmi irányzatok jellemzik a „*szent*”-et és a „*zűrzavar*”-t. Ha ilyen ellentétes érzelmi irányzatok más elemektől is erősítést kapnak, az emocionális diszorientáció érzéséhez vezethetnek.

Ilyen erősítéseket bőségesen szolgáltatnak a vers *groteszk* elemei. Gombrich *RENDÉRZÉK* című könyvében idézi Horatius higgadt elemzését és clairvaux-i Szent Bernát szenvedélyes kirohanását a *groteszk* ellen. S végül a következő megjegyzést teszi: „*Amiben e két szöveg meggyezik, az e hibrid-lények által kiváltott kétségbeesett tehetetlenség: félig növények, félig emberek, félig nászemély, félig hal, félig ló, félig kecskebak. Nyelvünkben nincs név, gondolatunkban nincs kategória, hogy megbarátkozhassunk ezekkel az illanó, álomszerű képzetekkel, amelyekben »minden egymásba folyik» (hogy Dürert idézzük). Ez »rendérzékünkkel» és értelemérzékünkkel egyaránt felháborítja. [...] A lényeg az, hogy nincs lényeg. Hogy ezek a »formátlanul formás» motívumok mind egyik meglepetést a másik után nyújtják [...]; itt egyik sokkot a másik után kapjuk. Nemcsak annyi történik, hogy ezeknek az összetett lényeknek végtagjai fitytyet hánynak minden klasszifikációnak; gyakran meg se lehet különböztetni, hogy hol kezdődnek és hol végződnek. [...] ily módon nincs miben meghapaszkodni, nincs fix pont, a deformításokat nehéz kódolni, és még nehezebb emlékezetben tartani, mert minden állandó áramlásban van. E hatások megértéséhez reakcióink bizonytalanságát át kell vinnünk az észlelés területéről az érzelem területére.*” (Gombrich, 1984. 256. o.)

Ady versének antagonistája ilyen „hibrid lény”, aki „*fitytyet hány minden klasszifikációnak*”, mialatt „*reakcióink bizonytalanságát átviszük az észlelés területéről az érzelem területére*”.

Most figyeljünk a következőkre. A groteszk vizuális elemet csökkenteni lehetne, vagy meg lehetne szüntetni, ha a „dísznófejű”-t átvitt értelemben lehetne venni (angolul például „pigheaded” csökönyöst jelent). De a második versszak makacsul kitart amellett, hogy a „dísznófejű”-t szó szerint kell értelmezni: „*Sértés testét, az undokot, én / Simogattam. Ó remegett*”. Sőt ugyanezek a verssorok erőlesen fokozzák az összeférhetetlen érzelmi irányzatokat: az undorító test remeg az élvezettől, míg a beszélő simogatja.

Keyser szerint (idézi Thomson, 1972. 18. o.) „*a groteszk megkísérli hatalmába keríteni és ártalmatlanná tenni [•zu bahnen und zu beschwören•] a világ démoni elemeit*”. E megállapításáról meg kell jegyeznünk, hogy e célból először föl kell idéznie „*a világ démoni elemeit*”. Gombrich érdekesítő tárgyalása mindkét állítást támogatja. Thomson tartózkodó megjegyzését mégis helyénvalónak tartom: „*Ellenezhetjük is a démoninak ezt a kissé melodramatikus túlhangsúlyoztsát, mert teljesen eltávolítja a groteszk félelemteljes aspektusait az irracionális – majdnem a természetfeletti – birodalmába*” (Thomson, 1972. 18–19. o.). A lényeg szerintem az, hogy túlságosan egyszerű volna számúzni a groteszket a természetfelettibe. A groteszk épp közvellen kétértelműsége miatt olyan háttorzongató, tehát még mielőtt felvetődhetne e furcsa lények létezésében való hit kérdése. Véleményem mindenesetre az, hogy Ady verseinek kísérteties, mágikus hatása többek között ebből a mindent átható érzelmi diszorientációs hatásból ered. Ezt az érzelmi diszorientációs hatást sokféle eszköz ébreszti fel, a groteszk csak egyikük, s mindezt sokféle eszköz fokozza tovább: egy részük a verstani szervezésben, más részük az általános stilisztikai jellegzetességekben rejlik. Ezeket az alábbiakban fogjuk tárgyalni.

Én a groteszket itt mint esztétikai válfajt tárgyalom, mint a diszorientációs költészet tartozékát, de a vers egyik legmegdöbbentőbb diszorientáló aspektusa éppen az, hogy ugyanakkor bőségesen tartalmaz az orientációs folyamatokkal összhangban levő „fenséges” összetevőket is: az azonnali észlelésnek az észlelhető látókörön túlra való kiterjesztésére gondolok, ahogyan az a következő sorokban megnyilvánul: „*Engem szólítanak útra, kéjre / Tüokzatos hívó szavak*”, „*Messziről híznak, szölongatnak*”, „*A habok / Az üzenetet egyre hozzák*”. Mindez megerősítést nyer a „*Már ránk szakadt a bús, vak este*” által. Ez és az előző magas-mimetikus idézet közé az alacsony-mimetikus „*én nyöszörögtem*” van beiktatva, mely tovább erősíti az érzelmi diszorientációs hatást. Az „orientációs költészet” elemei, amint a romantikus természetköltészet sok művében látható, egy további nézőpontot vezetnek be, mely túlesik a „mindennapi tudat” látókörén: a világban működő láthatatlan erők észlelését.

Végül a mindent átfogó minőséget, mely a fent tárgyalt elemek összjátékából ered, erősen fokozza néhány verstani elem, amelyekből csak kettőre utalok itt. (Ezzel a kettővel már foglalkoztam A MUSZÁJ-HERKULES-sel kapcsolatban: az antigrammatikus rímmel és a versszak formájával.)

A vers negyedik és hetedik szakaszát idézem (álló betűkkel szedve a rímelő szavakat):

*„Engem egy pillanat megölhet,
Nekem már várni nem szabad,
Engem szólítanak útra, kéjre
Tüokzatos hívó szavak,
Nekem már várni nem szabad [...]*

*Az egész élet bennem zihál,
Minden, mi új, felém űget,
Szent zürzavar az én sok álmod,
Neked minden álmod süket,
Hasítsd ki hát aranyszügyed."*

Az *űget-süket* virtuóz antigrammatikus rím értéstani szinten egy igét állít egy melléknévvel ellentétbe; hangtani szinten az utolsó négy hangzó csak disztinktív jegyben teremt ellentétet ($\pm$ ZÖNGÉS) a g-k mássalhangzókbán. A *süket-szügyed* rím sajátos abban, hogy a mássalhangzók mindegyikének közös artikulációs helye van a megfelelő mássalhangzóval a másik tagban, de ellentétes vele egy jegyben (s-sz, t-d) vagy két jegyben (k-gy [$\pm$ ZÖNGÉS, $\pm$ PALATÁLIS]). Ugyanezt lehet elmondani a *szabad-szavak* rímpárról.

Gombrich egyik legosztönzőbb megállapítása a *groteszk* természetére vonatkozólag az, hogy amikor a hatás túlságosan merész, szimmetriával lehet tompítani. „A szimmetria bekebelezi a furcsa lényeket” (Gombrich, 1984. 279. o.). „Magának a szimmetriának, amint a kaleidoszkóp emlékeztethet rá, álcázó hatása van” (uo.). Úgy vélem, hogy e megjegyzés fordítottja is áll, és megindokolhatja azt is, miért kedvelt Ady bizonyos versszakokat jobban, mint másokat. Már említettem A MUSZÁJ-HERKULES háromsoros aszimmetrikus versszakait. A HARC A NAGYÚRRAL versszakai ötsorosak, és éppolyan aszimmetrikusak. Az első négy sor egy négysoros versszakot alkot, melynek szimmetriáját a második és negyedik sor végén levő rím emeli ki, s épp ezt a szimmetriát bolygatja meg az ötödik sor, mely szintén rímel az előző rímpárral.

A fent idézett két szakasz egy további fortélyt domborít ki, mely szintén az előreláthatatlansági érzés felidezésére szolgálhat. A hetedik strófában parallelizmus van az első és második sor és antitézis a harmadik és negyedik sor között; aprólékosan szimmetrikus felépítést mutatnak. A szimmetriát megbolygató ötödik sor egy logikus következtetéshez vezet, s ennek kapcsán mint az előző soroktól különbözőt észleljük, észlelésileg elkülönül tőlük. A negyedik szakasz ötödik sorában viszont nincs semmi új információ: ez csak szó szerint megismétli a második verssort. Ennek jellegzetesen illogikus és emocionális hatása van. A két különböző kontextus különböző aspektusokat domborít ki a „Nekem már várni nem szabad” sorban. Az „Engem egy pillanat megölhet” sürgős veszélyérzetet domborít ki; az „Engem szólítanak útra, kéjre, / Tülokzatos hívó szavak”-ból pedig valami ellenállhatatlan vonzerő hangzik ki.*

Hangsúlyozni kívánom, hogy az aszimmetrikus versszakforma a verssor egyszerre előre láthatatlan és előre látható ismétlése, vagy az antigrammatikus rím egymagában nem keltené fel a kísérteties nyelvi mágiának ezt az emocionális légkörét; közös hatásukra van szükség, a fent említett szemantikai és tematikai elemek széles választékával együtt.

Végül egy módszertani általánosítást kockáztatok meg. A „mágikus”, „varázslatos” versekre vonatkoztatva impresszionista eredetű, ködös kifejezés. Ahogy például Kosztolányi használja, vagy én magam használom e cikk elején, lehetetlen válaszolni olyan

* Megjegyzendő, hogy mindezek az elemek (antigrammatikus rím, aszimmetrikus versszakforma, előreláthatatlanság, illogikus és egészükben ismételt verssorok, alig észrevehető szemantikai – és néha fonetikai – árnyalatbeli különbségek) azok az eszközök, amiket a hipnotikus költészet is felhasznál hasonló hatások elérésére.

kérdésekre, mint: „Hogy lehet megállapítani, hogy egy vers »mágikus, varázslatos«-e?», avagy „Milyen érveket lehet hozni, ha azt állítjuk, hogy egy vers »mágikus, varázslatos«?” Ilyen kérdésekre csak azt lehet válaszolni, hogy „En így érzem”. A jelen cikk némi leíró tartalmat igyekezett önteni e két melléknévbe. E melléknévek egy egésznek az észlelt sajátosságát írják le, de a részletek sajátosságát nem. A „*Sem utódja, sem boldog őse*” kezdetű vers második szakaszában egy katalógus minden cikkelye a *fenséges* benyomását kelti, de az egész katalógus „körzeti” benyomása sokkal intenzívebb, mint az egyes bejegyzések összege. Eldször is tömörségük miatt; másodsor a köztük levő nagy ugrások miatt; harmadszor pedig mert mindezek összejátsszanak a rendszeres ismétléssel. A HARC A NAGYÚRRAL-ban a „mágikus” hatás még jobban összetett körzeti benyomás, melynek közepében a *groteszk* áll, összejátssza a fenségessel, az aszimmetrikus versszakformával, egyes verssorok előre láthatatlan és egyúttal előre látható ismétlésével, valamint az antigrammatikus rímmel. A „mágikus” és a „varázslatos” ilyen módon „vitathatóvá” válik. Ez semmi esetre sem jelenti azt, hogy az „irodalomtudomány”-t egzakt tudománnyá akarnám változtatni. Semmilyen képlet sem szoríthatja ki az élményt, a közvetlen benyomást. De utólag legalább megindokolhatom benyomásomat, sőt még azt is, miért kap két különböző olvasó különböző benyomást ugyanarról a szövegről. Mindez nem teszi bizonyíthatóvá egy vers „mágikus, varázslatos” voltát, legfeljebb megvitathatóvá teszi. „*De gustibus non est disputandum*” – ízlésekről nem lehet vitatkozni; a fenti elemzés s a hozzá hasonlók javára legalább azt lehet írni, hogy *lehetővé teszik* az ízlések feletti vitát, s ezáltal nem hagyják kiszolgáltatni az irodalmat egy teljességgel relatív, önkényes világnak.

Irodalom

- Gombrich, E. H. (1984): THE SENSE OF ORDER - A STUDY IN THE PSYCHOLOGY OF DECORATIVE ART. Oxford, Phaidon Press.
- Kosztolányi Dezső (1990): NYELV ÉS LÉLEK. Válogatta és sajtó alá rendezte Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Lewisohn, Shelomo: YEŠURUN KÖLTÉSZE. (Héber nyelven.)
- Tsur, Reuven (1983): CRITICAL TERMS AND INSIGHT: THE MENTAL DICTIONARY OF „CRITICAL COMPETENCE”. Tel-Aviv, The Katz Research Institute for Hebrew Literature.
- Tsur, Reuven (1985): POETIC LANGUAGE AND SEMANTIC INFORMATION-PROCESSING. *Theoretical Linguistics*, 12. 205-211. o.
- Thomson, Philip (1972): THE GROTESQUE. London. Methuen.

Takács Zsuzsa

ÖT VERS

A lánc és a szem

Az eggyé kényszerített részeire szét-
áll, már biztos. Nem kell ellenkeznem
többé, különmorzsolódik, ahogy

kezdettől akartam, a lánc és a szem.
(Nem sikerült engednem tehát,
belátom, ámbár igyekeztem.)

Milyen gyöngéden estél, levél, a víz
színére. Gyöngédebben, mint bármilyen
szerető az áhított szeméremtestre.

Ez volt a legszebb mozdulat, levél,
köszönöm. Nem elegyedtéél és nem remegtéél.
Ez volt a legszebb mozdulat.

Kimenni

a zsúfolt teremből, a tapsvihar
tetőfokán, amikor villám-
tréfájukat előadják a világszomorú

bohócok, a számtalan fortélynak nem
felülni, áttörni a lelkes sorfalon,
kabátot, kalapot, esernyőt a révült

ruhatárostól bagóért visszavenni,
akkor vágni át a városon, amikor kulisszáit
épp cserélik, de még a váltás nem érkezett

meg, az órák is állnak, és egyetlen kísérlők
a fertőlenítő szaga, mely belengi
a dögvész tarkított város utolsó utcáit,

Hosszú pilláidon az én könnyem

Az a megváltó könnyűség,
amivel mindent vállalt, már
hiányzott belőle (és belőlem).

Még tartotta magát, hibátlanul
működött a test, de már tudtuk,
el fog zuhanni. Az első mozdulatban

már bontakozott a szégyen. Hosszú
pilláidon majd az én könnyem
ragyog. Émelyegni fog

a túlzó megfogalmazástól, tudtam,
ahogyan én is émelyegtem tőle. De,
nem lát, panaszolta, a könnyeimtől.

Folytatás

nem hívni föl senkit (kinövik úgyis
a cserepet a zöldek, és az ablakot
kilökve az útra kikönyökölnék),

nem torolni meg, de nem is heverni ki
a sértést, nem gyógyíttatni fogfájást,
szem gyulladt hárttyáját és leukémiát,

nem nyitni ajtót a tűzoltóknak, ha ég a ház,
földoklás közben nem kapaszkodni,
visszafordulni az utált ajtóból

a megérkezés pillanatában. Nem nézni előre
menet közben, csak hátra. A csattanást kiállni.
Akkor lehullhat a tóra egy levél.

Tilos zenék

Kiderült a végén, hogy halott, és a látszat
vizében úszik napok óta, akár egy megnyúlt
magzat. Hogyan közöljem a reménykedőkkel,

hogy ne várjanak, mint egy kórházi folyosón,
hogy menjenek haza, csókolják meg egymást,
és zárják be az ajtót erősen éjszakára.

(Az előbb itt szó volt a víz színére
ereszkedő levélről, mely kitért ujjakkal
nem akart mást, csak tartani

rövid időre még önmagát.)
Kiderült tehát, hogy akit annyiszor
láttatok, most (halottn) születik.

Magyar László András

ÁTVÁLTOZÁS

Rudolf császár görbe hátú, csúf ember volt, és igazán csak egyvalami érdekelte: a bölcsék köve. Folyton Rogerius Bacon, Picus, Trithemius, Paracelsus és a hozzájuk hasonlók műveit bújta – Rajmundus Lullus *Alchimiájának* például négy különböző hamisítványát tudta kívülről. A császár voltaképpen nem aranyra vágyott, hanem a kőre. Persze ezen a kövön nem valami szürke kavicsot kell értenünk, hanem „a” követ, olyasfélét, mint amilyen Péter apostol volt, a kőszikla, akire az egyház épült – a bölcsék kövére ugyanis hasonlóképp építhető az emberi tudás. Rudolf császár gyomorbeteg prágai magányában s örökös fekete ruhájában sodára vágyott, nem többre s nem kevesebbre: arra, hogy még történjék vele valami az életben.

Európa szinte valamennyi csalója és imposztora éldegélt egy darabig Prágában a császár pénzén, mert Rudolf végeredményben jó ember volt: relatíve kevés alátvalóját végeztette ki, sőt még olyan nyilvánvaló kóklereknek is megbocsátott, mint Tycho Brahe vagy Kepler. Elbeszélgetett az alkimistákkal, támogatta kutatásaikat, szidogatta őket, és keserűen sóhajtozott, ha megléptek az ezüstoneszájggal.

Egy nap aztán kopott kaftános zsidót hoztak elé, bizonyos Jichák ben Jichákot, aki Aleppóból érkezett, s mivel eredetileg portugálnak született, spanyolul egészen jól lehetett társalogni vele. Ez a Jichák – mint büszkén hirdette – mindenhez értett, kivéve a pénzcsinálást: tudott például hét labdát dobálni egyszerre, tüzet fűjni, almából galambot csinálni, sőt kézen állva, behunyt szemmel szorozni is. Eldicselkedett vele, hogy háromezer éve minden őst Jichák ben Jicháknak hívták, majd könnyezve elheszélte, hogy apját a szultán személyesen dobatta a Márvány-tengerbe, bőrzsákba varrva.

A császár éppen faképnél akarta hagyni, mikor a zsidó megjegyezte, hogy négy-szemközt ehvesen beszámolna bizonyos, Ófelségét talán érdeklő dolgokról. Miután mindenki elhagyta a szobát, titokzatos arccal közölte, hogy ő az átváltoztatás mestere.

– Hogyhogy? – kérdezte a császár.

– Bárkit átvarázsolok állattá vagy más emberré, megfiatalítok, eltüntetek, visszahozok, tetszés szerint, Felség! – felelte Jichák.

A császár összevonta szemöldökét:

– S be is tudod ezt bizonyítani?

– Hogyne! Csakhogy óvatosan kell ám cselekednünk! – Jicháknak két kellemetlen szokása is volt. Az egyik, hogy folyton szája elé tett kézzel beszélt, a másik, hogy állandóan az orrát szivogatta. De a császárt, aki sok kivégzést látott már, ez nem zavarta.

– S miért?

– Tegyük föl, hogy valakit átvarázsolok. Ez az ember titkom tudója lesz. Vagy elfe- csegi mindenkinek a titkot, s akkor nekem végem, vagy ő maga is varázsolgatásba kezd. De hová vezet ez? Hová lesz a törvény, ha az arra értelmetlenek is át tudnak változni?

– Igaz – tűnődött el a császár –, ezt jól meg kell gondolni. Tudod mit: próbáljuk ki először állaton.

– Hajjaj! Az nem megy! A varázslathoz háromféle lélek kell, márpedig az állatoknak csak kétféle van. Csak embert tudok átvarázsolni, az állatok közül meg csak azokat emberré, akik már voltak emberek.

A császár elgondolkodott. Olyanok után kutatott elméjében, akikben föltétlen megbízhat, akik bizonyosan nem élnek vissza tudományukkal. Sorra vette családtagjait, katonáit, udvartartását, de mi tagadás, egy megbízható ember sem akadt köztük. Vé- gül földerült a homloka, mert zseniális ötlete támadt:

– Tudod mit, varázsold át először magadat valamivé!

– Felségednek igazán remek ideái vannak – bólintott elismerően Jichák –, de hát, sajnós, ez sem megy!

– Már mért nem?

– Mert ez a varázslat olyan, hogy egy ember kell, aki varázsol, és egy, akit elvará- zsolnak. Olyan, mint a szerelem, egyedül nem az igazi.

A császár mérgesen vállat vont:

– Na ebből elég volt. Tudsz-e varázsolni vagy sem? Ha nem, takarodj!

– Felség – hajolt meg a zsidó –, ha szabad indítványt tennem, van egy megoldás.

– S mi lenne az?

– Varázsoljunk át Felségedet.

– Engem? – Rudolf megdöbhent. – Hogy képzeled? És ha bajom esik?

– Ugyan, Felség! Mi baja eshetnék? Hány embert átvarázsoltam már én, és egyiknek se lett semmi baj!

A császár elhallgatott. Mindig is utálta a saját testét, mert ez a test soha semmilyen örömet nem adott neki. Gyűlölte görbe orrát, hegyes állát, göthös vállát, kiálló csont- jait, köszvényét, rossz gyomrát s még rosszabb veséjét. Mit veszthet? Gyönyörű ifjú test képe fénylett föl előtte, s szíve megdobbant.

– Rendben. De ha egy hajam szála is meggörbül, elevenen nyúztatlak meg!

– Felség – tárta szét kezét rosszallóan a zsidó –, miért mond ilyet? Hát mernék én ilyet? A varázslat díja egyébként...

– Efelől ne legyen gondod – szólt gyorsan a császár. – Kezdd inkább hozzá!

– Nem lehetne... – kérdezte a zsidó, de aztán azt mondta – mert bizonyos dolgokra föl kell ám hívnom Felséged figyelmét!

– Mire?

– Meg kell beszélnünk, milyen legyen Felséged átvarázsolva. Ez ugye költség szempontjából sem mindegy.

– Ugyan már – fortyant föl Rudolf –, megkapod a pénzed, légy nyugodt. Különben pedig az csak természetes, hogy széppé és fiatalá varázsolsz, nem?

– Eppen ez az! Ha én Felségedet átvarázsolom széppé és fiatalá, hogyan igazolja majd Felséged, hogy Felséged Felséged? S mit mondunk, hová lett a régi Rudolf?

– Jó, majd megmondjuk előre, hogy...

– Isten őrizze! – jajdult föl Jichák. – Felséged az inkvizíció kezébe akar kerülni? S a sok felséges rokon, testvér és barát? Vajon ők mit szólnának mindehhez?

Rudolf elgondolkodott. A zsidónak igaza van. Megváltozott testben percig sem lenne biztonságban. Még az a bolondság is megeshet, hogy saját meggyilkolásáért végzik ki. Tanácstalan volt. Megkérdezte hát:

– Mit ajánlasz?

– Szerintem – mondta szája elé tett kézzel, óvatosan Jichák – maradjon a régi test.

– Hogyhogy maradjon?

– Ugyanolyanná varázsolom Felségedet. – Jichák látta, hogy a császár elvörösödik, ezért sietve hozzátette: – Na, kis változtatásokkal

– Jól van – egyezett bele Rudolf. – Varázsolj egészségesre és erősre, nem bánom, nézzek ki ugyanígy.

Jichák nyögött egyet, majd kettőt sóhajtott is, végül szívott egy nagyot az orrán.

– Ahogy parancsolja Felséged. De meg kell mondanom előre, nem vagyok orvos. Én csak az átváltoztatásért kezeskedem, az egészségért nem.

– Szóval átváltoztatsz, de lehet, hogy semmi nem változik? Mi?

– Hogyhogy semmi? És az átváltoztatás az semmi? – kacagott föl keserűen a zsidó.

– Még hogy semmi!

A császár már türelmetlen volt:

– Kezdd már! De azonnal!

– De Felség, még nem is ebédeltem.

– Azt mondtam, kezdjük!

Az átváltoztatóművész sóhajtott egyet, majd megadóan morgott valamit a gój tempókról. Elővett a tarisznyájából két fekete pánlikát, majd megvizsgálta és visszatette őket. Foltos bőrzacskokból különféle porokat szórt elő, szétfújva őket a szobában. Krétával kört, a kör köré héber betűket rajzolt a padlóra, közben csapkodott dühében, mert a kréta rosszul fogott a márványburkolaton. A krétakörbe beültette a császárt. Ezután még pár percig ugrált és kiabált a rémült Rudolf körül, végül lihegve megállt, az ablakhoz ment, és kinézett rajta. Egy ideig a körmét rágta, majd óvatosan annyit mondott:

– Kész.

– Micsoda? – A császár izgatottan várta a varázst.

– Szíveskedjék és kegyeskedjék fölállni, Felség. Át van varázsolva.

– Hogyhogy?

– Át van varázsolva Felséged. – Jichák láthatóan izgult. Hátrább húzódott, és bűntudatos arcot vágott.

– Semmit nem érzek! – hüledezett a császár.

– Felség! Rudolf császár és Rudolf császár közt nincs sok különbség.

– És a lábam? Ugyanúgy fáj!

– Hát mondtam én, hogy orvos vagyok? – csodálkozott a zsidó. – Nem mondtam – válaszolt gyorsan.

– Becsaptál, gazember, de most meghalsz! – üvöltött a császár. Nyögve próbált fölállni, ám köszvényes lába nem engedelmeskedett. Jichák hozzá lépett, és fölsegítette.

– Felség, abban állapotunk meg, hogy ugyanolyanná varázsolom át. A gyógyulás az nem sikerült, ez igaz, de majd az elszámolásnál leszámítjuk. Mondjuk... Vönjunk le...

Rudolf leült egy székre, fújt egyet, és szomorúan a zsidóra nézett.

– Majd a bőrödet. Azt vonatom le. Mondd csak, fiam, hogy volt ehhez képed? Hogy merted ezt? Hiszen tudhattad, hogy csalás az egész? Mondd meg őszintén, sikerült már valaha bárkit is átvarázsolnod?

– Nem, Felség.

– Akkor hogyan kockáztathattad az életed?

– Muszáj megélni valamiből, Felség. Például ott a katona vagy a miniszter. Ezek sokkal veszélyesebb szakmák az enyémnél.

– És mondd, hogyan élhetél meg ebből, ha sosem sikerült? Ezt mondd meg, te szerencsétlen.

– Éppen ez az.

– Micsoda?

– Sokan. Szóval örülnek neki tulajdonképp...

– Minek örülnek?

– Annak, hogy nem sikerült a varázslat, és mégis volt varázslat. Meg annak, hogy megmaradtak maguknak.

– Te, ne zagyválj!

– Felség! Gondolja meg, mi van egy embernek az életben. A pénz elfogy, a hatalom rettenetes, a családi boldogság ingatag, a dicsőség megfoghatatlan, mi marad nekünk a világban: ez a kis testecske meg benne mi magunk, az énecskénk. Mindentől megfoszthatnak bennünket, csak ettől az egytől nem, ez a biztos pont a világban számunkra, hiszen még a halálos ágyunkon sem hagyjuk el magunkat. Ki kockáztatná ezt az utolsó menedéket, ki válna meg, ha nem örült, önmagától? Ezért aztán, Felség, ha a varázslat nem sikerül, mindenki meg szokott könnyebbülni, hisz legnagyobb kincsét, önmagát mentette meg. Általában zsörtölődnek, de utána még fizetnek is valamit.

– És ha nem?

– Felség, szegény atyámat a szultán, mint mondtam, személyesen dobatta a Márvány-tengerbe, bőrszakba varrva. Bizony az emberismeret veszélyes mesterség!

Rudolf az ablakhoz lépett, kinézett rajta: látta a háztetőket, az utcákon nyüzsgő embertömeget, hallotta a kocsik zaját, a járókelők zivaját, érezte a város sűrű ló-, káposzta- és ürülékszagát. Elmosolyodott, és a sötét szoba mélyére húzódott zsidóra tekintett.

– Nem bánom, elmehetsz.

– De...

– Tűnj ell – rivallt rá a császár, mert igen zsugori volt. Azután visszafordult az ablakhoz, és elnevette magát. Hosszú idő óta ez volt az első jó napja. Úgy érezte, mintha kicserélték volna.

Kicsi Sándor András

A BÉKEHARCRÓL

„Den der vil vaere diktator, vil
gøre klogt i at studere semantik.”
(Louis Hjelmslev, *Koppenhága*, 1953)

Akármeekkora lesz is a fordulat Magyarországon, bizonyos, hogy az elmúlt bő négy évtized politikájának nyelve gyakran szolgál majd hálás témául hivatottnak és diletánsnak egyaránt. Irodalmi folyóiratokban jelent már meg általános összefoglalás (Szende, 1990), idegen nyelvű társalgások mulatságos fordulataiból tanulságos tallózás (Szörényi, 1990) – a leghálásabb témákat azonban eddig az „apró nüanszok” szolgáltatták. Ilyen elemzések gyűjtőpontjában olyan kérdések állnak, mint például, hogy Iván cár jelzője *Rettegelt* vagy *Rettenetes* (Radó, 1990), *Kr. e.* vagy *i. e.* (Gergely, 1990), *Szólím* vagy *Szálím* (Büky, 1990). Ez utóbbi német ejtése (de nem írása) egyébként még hálásabb téma, hiszen lehet (stálin) vagy (sztálin), az utóbbi megoldás tudálékosnak számít. A magyarban némiképp hasonló a *szocializmus* (írva csak így, ősidők óta, pl. Madzsar, szerk., 1928. 645. o.) – ez például Rákosi Mátyás beszédeiben következetesen mint *szociálizmus* hangzott el. Az apró nüanszok, úgy látszik, kimeríthetetlenek: Kádár János betűjeztétől a „nyugodt erő” nyelvi kifejezéséig.

Az alábbiakban a magyar *békeharc* szó, egyáltalán a „békeharc” és néhány más köré csoportosuló fogalom lappangó jelentésárnyalatait próbálom megvilágítani a tőlem telhető filológiai alapossággal – mindenekelőtt a magyar nyelvhasználat általános jelentőségűnek tűnő tanulságaival, amelyeket néhány további megfigyelés egészít ki.

Robin George Collingwood angol történész-filozófus a 30-as évek végén a következő programot ajánlotta: „*Ha meg akarjuk szüntetni a kapitalizmust vagy a háborút, és így nemcsak elölrölni akarjuk őket, hanem valami jobbat létrehozni, akkor megértésükkel kell kezdenünk: látnunk kell, hogy gazdasági vagy nemzetközi rendszerünk milyen problémákat képes megoldani, és ezek megoldása hogyan viszonyul más problémákhoz, amelyeket nem képes megoldani*” (1961. 334. o.). A kapitalizmus és a háború századunk politikájában talán a két legnagyobb kihívás. A megoldásukra kidolgozott rendszerek egyik legsikeresebbikében egymással párhuzamosan átmeneti állapotként szolgált volna a szocializmus és a békeharc, a győzelem örök és boldog állapotában pedig a kommunizmus és a béke.

A tulajdonképpeni békeharc a 40-es évek végétől a 80-as évek végéig tartott, „aranykora” az 50-es évek eleje – ennek politikai nyelvhasználatát annak idején Fónagy Iván és Soltész Katalin elemezték, az akkori lehetőségek szerint a lehető legobjektívebben (1952, 1954). Valódi kritika hazai nem szamizdat megjelentetésére azonban még néhány éve gondolni sem lehetett. Példának érdemes felidézni, hogy egy jó évtizede, az akkor már régóta Franciaországban tevékenykedő Fónagy Iván egy viszonylag ártatlan (kimondottan szakmai témájú) tanulmányának két változata, a „szabad” angol (1978a) és a „cenzúrázott” magyar (1978b) mennyiben különböznek. Mindkét változatban Roland Barthes egy munkájára hivatkozva említi, hogy ugyanaz a dolog kétféleképpen, elismerően és pejoratívan is megnevezhető. A párok a magyarban: *hazafiság* és *sovinizmus*, *objektivitás* és *objektívizmus*, *takarékosság* és *fukarság*

(1978b. 66. o.); az angolban: *patriotism és chauvinism, internationalism (socialist) és cosmopolitan (capitalist), objectivity és bourgeois objectivism* (1978a. 85–86. o.).

Az előbb említettekhez hasonló típusú gyönyörű példát – ráadásul egy igazi hapax legomenont (egyszeri szóelőfordulást) is tartalmazót – kínált a közelmúlt. 1989. január 28-án szombaton Pozsgay Imre akkori államminiszter egy rádióinterjúban közölte, hogy az akkori kutatások (I) alapján *népfelkelésnek* látja azt, ami 1956-ban történt – nem pedig, miként addig hivatalosan tekintették, *ellenforradalomnak*. Pozsgay nyilatkozata látványosan és trükkösen kerülte ugyan a *forradalom és szabadságharc* kifejezéseket, mindenestre az 1989-es magyar fordulat egyik legfontosabb eseménye volt. A *népfelkelés* minősítés, úgy látszik, annyira meglepte pártvezetőtársát, a miniszterelnököt is, hogy az néhány napra rá gyönyörű hapaxot rögtönzött. Németh Miklós, a miniszterelnök, ekkor súlyos hibának minősítette a múlt „egyszavas” megítélését, mondván: 1956 októberét igazán csak a legellentétebb fogalmak együttesen képesek kifejezni, az értékelésben a *népfelkelésnek* éppúgy helye lehet, mint a nemzeti tragédiát okozó szocializmusellenes *terrorlázadásnak*. Nos, a *terrorlázadás* alighanem Németh Miklós egyéni szóalkotása, büszke lehet rá: jó okunk van feltételezni, hogy előtte még senki ki nem ejtette e szót. (Horváth Z. Zoltán barátom éles füle megfigyelése.)

A „háború”, „betegség” és „bűn” fogalmait szokás úgy definiálni, mint a „béke”, „egészség” és „erény” hiányát, és vice versa. Páronként mindegyikük egymást kizáró és egymást váltó állapotot jelöl. Az, hogy a párok közül végső soron melyik is az ember természetes állapota, régóta hálás vitatéma. Bretter György erdélyi magyar filozófus így fogalmazta meg álláspontját: „*A béke fogalma önmagában is viszonyt fejez ki: meghatározásában fel kell használnunk a háború fogalmát, és a békét mint a háború hiányát kell jellemeznünk*” (1979. 481. o.).

A békét hiányként definiálták azok is, akik egy 1984-es hivatalos békefeszítvón a „*Határozd meg a béke fogalmát!*” kérdésre az alábbi válaszokat adták: „*A félelem hiánya*”, „*A pénz- és hatalomvágy hiánya – hiányérzet nélkül*” (Falus, 1984. 3. o.). Azóta persze nagyot változott a világ. 1989. VIII. 14-én hétfőn a TV2 *Napzárta* műsorában a műsorvezető Déri János elárulta, hogy kaptak olyan válaszokat is, mint például „*harcolni a békéért olyan, mint szerelkezni a szüzességért*”. Az említett újságírók közlései persze nem különösebben hitelesek, jó okunk van azonban feltételezni, hogy a béke és békeharc átlagember adta meghatározásai között ilyesfélék is gyakran szerepelnek.

A *békeharc* szempontjából döntő jelentőségű, hogy a *háború* és *harc* szavak jelentésköre csak részben fedi egymást. A *békeharc*, ha sérti is némelyek fülét, elfogadott magyar szó, nincs viszont *békeháború*. Ugyanígy van *szabadságharc*, és nincs *szabadságháború*. A magyarban ugyanis, mint valószínűleg sok más nyelvben, két külön szó van a „bellum iustum” (igazságos, jogos háború) és a „bellum iniustum” (igazságtalan, jogtalan háború) kifejezésére. Mészöly Gedeon megfigyelése szerint a mai nyelvben általában az előbbire a *harc*, az utóbbira a *háború* szót használjuk (1982. 161. o.).

A *háború* szó mai jelentésében csak a XVI. század második felétől ismeretes, Tinódi Sebestyénél még nem szerepel, Benczédi Székely István, Heltai Gáspár és Bornemisza Péter már használták (Mészöly, 1982. 158. o.). Érdekes módon néhány csángó nyelvjárásban nincs is meg a *háború* szó, helyette a *verekedést* használják, a *nagy verekedés* pedig „világháború” (pl. Kóka, 1989. 37., 133. o.).

Azt is Mészöly vette észre, hogy régi nyelvünkben a „bellum iustum” fogalmát még a *had* és *hadakozás* szókkal fejezték ki (1982. 159. o.). Idézi (1982. 157. o. kissé más ortográfiával) Bornemiszanak azt a passzusát, ahol a harc hat oka között elsőként a

békéért való harcot említ: „*Ez hat okai lehetnek a hadakozásnak. – Először békességért. Mely békesség legfő minden dolgok között. Erre azért nagy gondja legyen az hadakozónak, hogy az ő hadakozása által nyugodalmat és békességet szerezzen. Háborúnak ne örüljön, mert bódogok az békességszerzők*” (Bornemisza, 1980. 1232. o.). Szintén Mészöly megfigyelése szerint Bornemisznál 1584-ben a háború még őrizte korábbi jelentését is – „*akár mint főnév, akár mint melléknév – konkrétább, tehát eredetibb jelentésül váznek jelentette háborgását*” (1982. 148. o.).

A korabeli szók némelyike az eltelt idők során alaposan megváltoztatta jelentését. Békés István (1977. 343. o.) érdekes példát hoz: „*Az első világháború éveiben különös viszonylatba került a rokon értelmű háborús és hadi melléknév. A háborús jelzővel minden esetben komoly fogalmat fejeztünk ki: háborús események, háborús összecsapások, háborús viszonyok, háborús emlékművek, háborús veszteségek és így tovább. Nem így a hadi szócska jelzős összetételei, amelyek lehetnek komorak: hadianyag, hadiözvegy, hadiárva, hadirokkant, kritikusak: hadiszerelem, hadigyerek, hadigazdag, hadimilliomos, haditudósítás, hadiértelességi, ironikusak: hadikávét, hadiszövet, hadikoszt, hadiköltészet és hasonlók.*

Mármint az a furcsa helyzet állott elő, hogy amíg a háborús jelző önálló használatban értelmileg nem módosult, addig szinonimája, a hadi melléknév a pejoráló értelmű összetételek, a sajtó és a színpad közvetítésével szállóigévé öndíllótt, a hibás, selejtes portéka, a fogyatékos minőség jelképezője lett.” Egyébként, feltehetően szintén a jelentés devalválódásának köszönhetően, a német fasiszták jobban kedvelték az addig ritka *kämpferisch*, „harcias” jelzőt, mint a *kriegerisch*, „háborús” melléknévet.

A háború igazságosságát eldöntő kritériumok régóta, Platon, Cicero és Szent Ágoston óta igen intenzíven foglalkoztatják a gondolkodókat (Beer, 1986). Ennek ellenére biztos kritériumot (vagy kritériumokat) nem sikerült találni. Úgy tűnik, hogy leggyakrabban a „*bellum iustum*” fogalma a saját, az „*iniustum*” az idegen érdekből viselt háború vagy harc számára van fenntartva.

A békeharccal éppen a háború és a harc közötti határ elmosódottságától válik izgatónan megfoghatatlanná. Érdemes idézni Bretter néhány sorát, hogy mire is jutott, amikor elgondolkozott rajta: „*Ez a béke; harc a békéért. A béke formája a harc*” (1979. 198. o.). „*A béke lényege a harcban mutatkozik meg: háború nincs, de a béke fogalmának lényege éppen ez a „nincs”*” (1979. 198. o.). „*A békeharccal fogalmában a béke a háború formájában van jelen, ha a háborút elvont fogalomnak tekintjük, létező nem létezőnek tekintjük*” (1979. 199. o.). „*Úgy élünk a háborúban, hogy harcolunk a békéért*” (1979. 199. o.).

Bretter kissé kusza békegondolataira szépen rímél Prohászka Ottokárnak az első világháború iránti lelkesedése: „*Vaktóbb verőfény s sötétebb éjszaka – tudom – még nem találkozott; élesebb ellentétek még nem vágta bele emberi lelkekbe, s azért bizonyos, hogy e vaktással új, élesebb meglátás jár, s az érzések e paroxizmusából mélységesebb erkölcsi visszahatás pattan ki, melyet úgy jellemeznék, hogy belátjuk világosan és átérezzük mélységesen, hogy a léleknek életigénye a béke, hogy harc s háború a békéért folyik, hogy az egész életnek küzdelmes volta egymás éltének mélységesebb békéjét keresi, hogy e békétlen tapasztalati világnak befejezetlensége a béke s harmónia szebb s fölényesebb világát, a mértékek, az egyensúly, a boldogság ideáljainak megvalósítását sürgeti*” (1915. 77. o., a kiemelések elhagyva).

Még egy példa arra, hogy a béke, a háború és a békeharccal fogalmi szinte kényszerűt használókat, hogy valami zagyaságot produkáljanak. A békeharccal szó eddig ismeretes legrégebbi előfordulására Kunszery Gyula bukkan a *Muzáron* című szépirodalmi-kritikai folyóirat 1833. évfolyama 432. oldalán, a szerkesztő Szemere Pál FÁTYOL című írásának igencsak zavaros befejező soraiban: „*Szóval, egy szóval; egyellen szó-*

val! Nemzetünk álmoktudománymezejének ébredéskortudatlansági békeharcpályóját az utolsóság első, és elsődleg-utolsó nevezetes keresztyén bátvány felekezet bírogatja” (idézi Kunszery, 1968).

A békeharc szó – amennyire filológiailag követni tudtam – csak száztizenhét év múlva kerül elő a magyarban, ekkorra már az új (sőt egyáltalán) értelmet nyerve. Megjelenésének legfontosabb előzménye a Béke Híveinek Párizsi Világkongresszusa 1949. április 20. és 25. között, amelyről már az az évi (I) könyvnapra megjelent egy jópofa könyvecske (MEGNYERJÜK AZ ÉLET CSATÁJÁT. Bp., Hungária). A „békekongresszuson” főleg az amerikai és angol imperialistákat meg az Atlanti Szerződést ostromozták. Ekkorra – mint Losonczy Géza előszavából (1949. 3–11. o.) is kiderül – a Szovjetunió „a béke hatalma” (8. o.), Magyarország pedig „a béke táborának szilárd bástyája” (10. o.). Ugyanitt említésre kerül „a két rendszer – a szocialista és a kapitalista – békés együttélése” (4. o.). Kiderül továbbá: „A békéért harcolni kell, s a béke megvédése csak kemény, öntudatos és szervezett harcnak lehet az eredménye” (7. o.). A kötetben lépten-nyomon találkozhatunk a békefront, a béke harcosai, a békéért folytatott harc, harcolni a békéért stb. kifejezésekkel, azonban maga a békeharc még nem kerül elő.

Sokáig persze erre sem kellett várni. A következő, 1950-es könyvnapra jelent meg az említett tudósítás folytatása Gimes Miklós szerkesztésében (HARCOLUNK A BÉKÉÉRT. A NEMZETKÖZI BÉKEMOZGALOM ÚTJA. Bp., Hungária). Ebben már a békeharc többször is szerepel (pl. 7., 195. o.) – a harc/küzdelem a békéért, a békéért vívott/folytatott/folyó harc/küzdelem mellett. „A nagy csata a békéért most kezdődik el igazán...” – állapította meg Losonczy Géza (76. o.). A kontúrok élesen kirajzolódtak: a béke táborra és a háború táborra állnak egymással szemben (pl. 130. o.). A két tábor egyéb fedőnevei: „a Szovjetunió által vezetett demokratikus, imperialistaellenes tábor” és „az USA által vezetett imperialista, demokráciaellenes tábor” (35. o.). Sztálin egyik jelzője a világbéke őre (6. o.), Churchill viszont háborús főbujtató (21. o.). Visszamenőleg kiderült az is, hogy az októberi forradalom összetevői közül kitüntetetten fontos az imperialista háború elleni küzdelem és a békéért vívott harc (13. o.). 1950-ben a békemozgalom megtartotta pozitív jelentését, a pacifizmus viszont mindenképpen negatív fogalmat fed (pl. 102., 188. o.), ekkorra már „minden háború, az igazságot is ellenző polgári nézet”.

Ez azért is lényeges, mert a békeharc korábbi, szolidabb, szociáldemokrata megfelelői a Madzsar József szerkesztette TÁRSADALMI LEXIKON-ban még éppen a békemozgalom (1928. 69. o.), a pacifizmus és a háborúellenes küzdelem (1928. 328. o. Jean Jaurès címszavánál), valamint az antimilitarizmus (1928. 41. o., külön szólva a francia Gustave Hervé század eleji szűkebb értelemben vett „antimilitarista” mozgalmáról, amely az első világháború kitörésekor háborús uszításba csapott át).

A HARCOLUNK A BÉKÉÉRT című kötet hemzseg az olyan kifejezésektől, mint békeakarat, békealáírás-gyűjtés, békebizottság, békefront, béketu, békejavaslat, békekonferencia, békekongresszus, békenap, békepaktum, békepolitika, békepropaganda, békeszavazás stb. Az itt is felbukkanó békekölcsön (pl. 136. o.) az egykori hadikölcsön (Madzsar, szerk., 1928. 259–260. o.) megfelelője, a béke-előtagú összetételek pedig kezdenek úgy viselkedni, mint a Békés említette hadi-előtagúak az első világháború alatt.

A 40-es évek végén kialakult, a szocialista országokat és egyáltalán a haladó erőket tömörítő béketábor és békefront, valamint a harc a békéért, harc a béke védelméért/védelmében, háború elleni harc kifejezések után (számosat közülük már Mészöly is említett) a békeharc minden bizonnyal 1950-ben jelent meg a magyar nyelvben – külföldi mintára, a Béke Híveinek Párizsi Világkongresszusát követően. A rohamosan terjedő (terjesztett), di-

vatos (propagált) összetétel a nyelvészek figyelmét sem kerülte el (Fónagy és Soltész, 1952. 256. o., 1954. 10., 51. o.). A kifejezés népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy 1959-ban FEGYVER A BÉKEHARCHOZ címen jelentek meg „irodalmi szemelvények” az Országgyűlési Könyvtár kiadásában.

Érdemes megemlékezni a béke katonája kifejezésről is, amely Gyóni Gézától (1884–1917) származik. „A krasznajarszki fogolytáborban még 1916-ban megtírt SÍRVERS-ét, amelynek második szakaszában egy utóbb sok irányból ismélődő kifejezés olvasható: Boldog, ki itt jársz, te éretted is / Megszenvedett, ki lent nyugszik, a holt; / Vörös harcok verték fel hírét. / Pedig csak a béke katonája volt.

A béke katonája szóképet, legjobb tudomásunk szerint, magyar nyelven idézett struversében Gyóni Géza fogalmazta meg először. A felszabadulás után a fasiszta fenevadat elpusztító, a világnak békét hozó Vörös Hadsereg harcosait neveztük ezen a néven, majd a fogalom értelmét kiterjesztették a békét védő hazai társadalom dolgozóira, építőire is” (Békés, 1977. 676–677. o.). Devecseri Gábor verset is írt A BÉKE KATONÁI címmel, amelyben már az is „a béke katonája, / ki fegyverét bemártja / az álnok oldalába”.

A békeharc fogalmának kritikusai gyakran hivatkoznak a fogalmat oroszul kifejező *bor'ba za mir* összetétel *mir* elemének poliszemiájára: a *mir* jelentése egyaránt lehet „béke” és „világ”. Az ilyesféle érvelés nem szerencsés, hiszen például a magyar *nap* (égitest és időegység), *óra* (időmérő és időegység) vagy éppen az *idő* szó poliszemiája alapján elszietett volna bármiféle megállapítást tenni a magyar időszemléletről.

A „békeharc” azonban bizonyos értelemben valóban „a viláért folytatott harc” volt. Megértéséhez legjobb analógiául a mohamedán dzsihad (*ǧihád*), a szent háború fogalma szolgál, amelynek néhány fontos vonását Macdonald (1974) és Dajani-Shakeel (1986) nyomán ismertetem. Az iszlám legközelebbi definíciója szerint a KORÁN követőinek hiedelem- és szokásrendszerét jelenti, az iszlám követője a muszlim (vagy mohamedán). A hagyományos mohamedán elvek szerint a világ két részre oszlik: *dár al-Islám* (az iszlám birodalma) és *dár al-harb* (a háború birodalma). Az előbbi már muszlim uralom alatt van, az utóbbi még nincs, és ezért potenciálisan dzsihad célpontja a muszlimok számára mindaddig, amíg meg nem hódítják és az iszlám birodalmához nem csatolják.* Elvileg tehát a mohamedán világ állandó hadiállapotban áll a nem mohamedán világgal, bár gyakorlatilag ez a „contra mundum” hadviselés nem valósult meg. A már idézett HARCOLUNK A BÉKÉÉRT című könyvecske hasonló állapotokat regisztrál, itt a világ béketáborra és háborús táborra oszlik (pl. 1950. 5. o.).

* Az említett kettő mellett létezik egy harmadik kategória is: a *dár al-sulh* (vagy *al-ahd*), amely bár nincs muszlim uralom alatt, arózik nekik. (Ilyen státusban volt például a keresztény délarab Nadzsrán és Nubia.)

 Irodalom

- Beer, Francis A.: JUST WAR. In: Laszlo and Yoo, eds., 1986. 1. 508–511. o.
- Békés István: NAPJAINK SZALLÓIGÉI 1–2. Bp., Gondolat, 1977. 2. kiadás.
- Bornemisza Péter: EGYKÖTETES PRÉDIKÁCIÓSKÖNYV. (Foliopostilla.) 1584. Részletek in: Nemeskürty István, szerk.: HELTAI GÁSPÁR ÉS BORNEMISZA PÉTER MŰVEL Bp., Szépirodalmi, 1980. 1137–1236. o.
- Bretter György: ITT ÉS MÁST. Válogatott frások. (Válogatta Molnár Gusztáv.) Bukarest, Kriterion, 1979.
- Büky László: SZTÁLIN ONOMATOPOÉZSISZA *Élet és Irodalom*, 34/1990/25. VI. 22. 2. o.
- Collingwood, R. G.: THE IDEA OF HISTORY. Oxford, Clarendon Press, 1946. London, Oxford and New York, Oxford University Press, 1961.
- Dajani-Shakeel, Hadia: ISLAM. In: Laszlo and Yoo, eds., 1986. 1. 489–491. o.
- Falus Gábor: MEGKEZDŐDÖTT A KÉTNAPOS BÉREFESZTIVÁL *Népszabadság*, 42/1984/183. VIII. 5. (vasárnap) 1., 3. o.
- Fónagy Iván: THE LANGUAGES WITHIN LANGUAGE: TOWARD A PALEONTOLOGICAL APPROACH OF VERBAL COMMUNICATION. In: William C. McCormack and Stephen Wurm, eds.: APPROACHES TO LANGUAGE. Anthropological Issues. The Hague and Paris, Mouton, 1978. 79–134. o. (a).
- : NYELVEK A NYELVBEN. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 12. 1978. 61–105. o. (b).
- Fónagy Iván és Soltész Katalin: A MOZGALMI ZSARCONRÓL *Magyar Nyelvőr*, 76/1952/4. 255–269. o. 5. 330–336. o. 6. 444–448. o.
- és –: A MOZGALMI NYELVRŐL Bp., Művelt Nép, 1954.
- Gergely Jenő: MIHEZ MÉRJÜK A TÖRTÉNELMI IDŐT? *Élet és Tudomány*, 45/1990/25. VI. 22. 772–773. o.
- Kóka Rozália: EGY ASSZON RÉT VÉTKESKÉJE. Harminchárom bukovinai székely, gyimesi és moldvai csángó népi szerelmes történet. Bp., Ötlet, 1989.
- Kunszery Gyula: BÉKEHARC. *Magyar Nyelv*, 64/1968/4. 460. o.
- Laszlo, Ervin and Yoo, Jong Yool, eds.: WORLD ENCYCLOPAEDIA OF PEACE 1–4. Oxford etc., Pergamon Press, 1986.
- Macdonald, D. B.: DÁR AL-HARB, DÁR AL-ISLÁM, DÁR AL-SULH. In: H. A. Gibb and J. H. Kramers, eds.: SHORTER ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM. Leiden, E. J. Brill, 1974. 68–70. o.
- Madzsar József, szerk.: TÁRSADALMI LEXIKON. Bp., Népszava, 1928.
- Mészöly Gedeon: A HÁBORÚ SZÓ EREDETE ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ JELENTÉSFEJLŐDÉSE. *Magyar Nyelv*, 46/1950/4. 314–330. o. In: Mészöly Gedeon: NÉPŰNK ÉS NYELVŰNK. Válogatott tanulmányok. Bp., Gondolat, 1982. 142–161. o.
- Prohászka Ottokár: A HÁBORÚ LELKE. Bp., Élet, 1915.
- Radó György: IVÁN A MILYEN? *Élet és Irodalom*, 34/1990/18. V. 4. 6. o.
- Szende Tamás: LINGUA POLITICA CUM VOLUNTATE FALSUM ENUNTIANDI. (A politika család nyelve – a család politikai nyelv [1957–1988]). *Holmi*, 2/1990/3. 244–252. o.
- Szörényi László: VÁJNÁ I MIR POÉSIE TR(O)UVÉE SZOCIALISTA NYELVRÖNYVERBEN. 2000, 2/1990/4. 58–59. o.

HOGYAN OSZTÁLYOZTÁK A GAUCSÓK A NÖVÉNYEKET?

Jorge Luis Borges (1899–1986) argentin író egy szellemes esszéjében idéz egy „ismeretlen (apokrif)” kínai enciklopédiát, amely az állatokat a következőképpen rendszerezi: „a) a Császár állatai, b) balzsamozottak, c) idomítottak, d) malacok, e) szirének, f) mesebeliek, g) kóbor kutyák, h) olyanok, amelyek ebben az osztályozásban szerepelnek, i) őriüllen rázkódók, j) megszámlálhatatlannak, k) olyanok, akiket a legfinomabb teveszőr ecsettel festettek, l) másfajták, m) olyanok, akik az imént törtek össze egy vázát, n) olyanok, akik távolról légynek tűnnek” (1987. 206. o.). Borges tréfája olyannyira jól sikerült, hogy egy Kínában több évet töltött magyar sinológus autentikus (sőt tipikus) kínai osztályozásként értelmezte (Miklós, 1971. 237. o.).

Borges írói leleményével vetekszenek azok az adatok, amelyeket kortársa, Amado Alonso (1896–1952) spanyol filológus közölt a gaucsók növényismeretéről. Míg a „kínai” állatosztályozás a szempontok barokkos kuszaságával szórakoztat, és Michel Foucault is csodálattal adózott neki egy tudománytörténeti munkája elején (1966. 8. o., tudomásom szerint Miklós Pál is innen vette), addig a gaucsók növénytaxonómiája páratlan következetességgel végigvitt „utilitárius” szemléletével legalább ilyen zavarbaejtő, és olyan nyelvészek is hivatkoztak rá, mint Karl Vossler és Leo Weisgerber (idézik még Basilius, 1968. 455. o., Kany, 1969. 9. o.). Alonso figyelmét argentinai tartózkodása idején nem kerülte el az a nyelvben is kifejeződő tény, hogy a gaucsók egyrészt töméntelen lószín megkülönböztetésében jeleskedtek (állítólag a sötétebb árnyalatokat kedvelték), másrészt pedig mindössze négy átfogó növénykategóriát használtak (*pasto, paja, cardas, yuyas*). Alonso két külön tanulmányt is szentelt a két témának (1953. 90–101. o. az előbbinek, 78–89. o. az utóbbinak), jelen sorok végső soron a növényekre vonatkozó átfogalmazásának tekinthetők.

A fonológia úttörői a század első évtizedeiben a beszédhangokat a nyelvközösség számára releváns (kritériális) tulajdonságaik szerint kezdték el vizsgálni, meghaladva a beszédhangok tisztán fonetikai (fizikai) leírását. Ugyanígy, a népi osztályozások (pl. növények és állatok osztályozásai) szakértőinek figyelme azokra a jegyekre fordult, amelyeket a nyelvközösség tagjai tulajdonítanak a dolgoknak, különös tekintettel azokra a releváns (kritériális) jegyekre, amelyek szerint a dolgokat csoportosítják. Az osztályozások vizsgálatakor többféle emberi (nyelvi és nem nyelvi) képességet kell elhatárolni egymástól: 1) különbségtétel a dolgok között (ez nem nyelvi), 2) a különböző dolgok osztályozása, besorolása (végső soron ez sem nyelvi), 3) a különbségek, osztályozások, kategorizálások szavakkal való kifejezése (ez már nyelvi képesség) és 4) a különbségek külön szóval való kifejezése, lexikalizálásuk. A különböző képességeknél a fenti sorrendben egyre erősebb korlátozó mechanizmusok működnek, a legerősebb a lexikalizálásnál. A nem nyelvi képességekben az ember az állatvilág tagjaival is osztozik: az állatok is képesek megkülönböztetésekre és osztályozásokra (pl. a ragadozók potenciális áldozataik körében). Azonban az állatok osztályozásai az emberénél jóval önkényesebbek, kevésbé átfogók, jobban függenek ökológiai környezetüktől.

Valószínűleg általában jellemzi egy környezete növényvilága iránt átlagosan érdek-

lódó közösség növényismeretét az, amit Rácz Gábor az erdélyi magyar gyógynövény-használatról állít (1978. 171. o.): „*A mai tapasztalati ismeretanyag [...] hosszú kiválogatás végeredményének tekinthető. A sok ezer lehetőség közül (például a nálunk vadontermő kb. 3000 virágos növényfaj közül) csupán annyit használnak fel, amennyivel reális vagy vélt eredményeket értek el (kb. 300 fajt).*” Majd nagyjából ehhez hasonlóan: „*Egy adott vidék vadontermő virágos növényei mintegy 10%-ának van népi neve*” (1978. 152. o.).

Charles O. Frake (1968. 442. o.) adatai szerint a Fülöp-szigeteki Mindanao szigetén élő szubanunok több mint ezernégyszáz egységre bontják növényvilágukat, tehát környezetük vegetációja iránt az átlagosnál lényegesen nagyobb érdeklődést mutatnak. Mindamellet nincs külön szavuk minden egyes általuk megkülönböztetett elemre, és az osztályozás csúcsán azt az egységet, amelyet a magyar *növény*, spanyol *planta*, angol *plant* stb. fejez ki, három, két megkülönböztető jeggyel jellemezhető egységgel fejezik ki:

	gayu, „fa”	sigbet, „fű”	belagen, „kúszónövény”
„fás”	+	-	0
„merekv”	+	+	-

Ez a megoldás általánosnak tekinthető: a „növény” fogalma és különösképpen lexikalizálása viszonylag új keletű. A latin *planta* szó jelentése 1) „csemete, bujtás, dugvány, oltóág, palánta”, illetve 2) „talp” voltak, és a kétféle jelentés között feltehetően etimológiai kapcsolat volt (*plantare* eleinte „földbe tapos” jelentésű volt, majd „ültet”), és így ez esetben nem homonímia, hanem poliszémia jelenségével találkozunk. A régi rómaiak tehát nem használták a *planta* szót „növény” jelentésben, helyette olyan szavak voltak, mint *arbor*, „fa”, *herba*, „fű” stb. A *planta* szó modern értelmében csak a XIII. században bukkan fel (talán először Albertus Magnus műveiben), és „növény” jelentéssel csak a XVI. századtól terjedt el a botanika fejlődésével és népszerűsödésével (innen a spanyol *planta*, angol *plant* stb. szavak). A spanyol *llanta*, „kerékabroncs” és *planta*, „növény” egyaránt a latin szó származékai, az utóbbi újabb fejlemény („cultismo”).

A növények osztályozása különböző szempontok alapján többféle kerettípusban lehetséges, és mindegyik osztályozást bizonyos jegyek kitértetettsége (és mások elhanyagolása) motiválja. Egy növényt az adott taxonómia alapján jól vagy rosszul besorolhatunk, de magát az osztályozó mechanizmust is minősíthetjük (sőt értékelhetjük) például részletessége, szempontjainak egy- vagy sokoldalúsága alapján. Az említett három szubanun kategória a növényvilágot természetes jegyei alapján („fás”, „merekv”) tagolja, az ismertetendő gaucsó osztályozás ezzel szemben szélsőségesen „utilitárius”. Ugyanakkor ennek az „utilitarizmusnak” is vannak korlátai: feltehetően minden kultúrának (nyelvközösségnek) szüksége van arra, hogy a természetet többé-kevésbé inherens jegyeivel is tagolja, a nyelvben is. Így a természeti környezet azon vonásai is kategorizálódnak, amelyek nem „kulturálisan”, hanem „biológiailag” relevánsak, és ráadásul a kétféle kategóriatípus gyakran egymástól nehezen elválasztható.

A fák és bokrok között nincs abszolút különbség a természetben – a különbség inkább mint a *fa* és *bokor* szók jelentése közti nem egyértelműen elváló határként jelent-

kezik. Ráadásul egyazon növény bizonyos jegyeinek kiemelésével egyetlen nyelvben is többféleképpen osztályozható. Például a magyarban a gazdaságilag motivált *zöldség* és *gyümölcs* kategóriába tartozó növények biológiai jegyeik alapján is besorolhatók.

Alonso szerint az argentin paraszt (*paisano*, a spanyol *campesino* megfelelője), közelebről a gaucsó (*gaucho*, *paisano ganadero*, „állattenyésztő paraszt”) mindössze négy átfogó növénykategóriát használt, és általában tovább nem is részletezte környezete növényvilágát. A négy egymást kölcsönösen kizáró kategória a következő: *pasto* a jó minőségű fűre, *paja* a kevésbé jó minőségűre, *yuyas* az állatok számára haszontalan növényekre és *cardos* a kórookra. (Az utóbbi két szót leginkább többes számban használják.)

A gaucsó nem használta a *hierba* szót „fű” jelentéssel (miként egyébként a spanyolban szokásos), hanem mint *yerba* máig az *Ilex paraguayensis* leveléből készült *mate*-t jelöli (guaraníul *caá* vagy *caá miní*). A *yerba* tulajdonképpen szerte Amerikában a *mate* szinonimája. Avagy szabatosabb szóhasználatban: a *mate* vagy *porongo* az a tök, amelyből a *bombilla* nevű csővel isszák ki a *yerba*-t. A pampán viszonylag ritka fák jelölésére (akár gyümölcsfa, akár nem) a *planta* szó volt használatos (a spanyolban egyébként *árbol*, „fa”), például *una planta de durazno*, „egy őszibarackfa”. A virágok (alig egy rucatnyit különböztettek meg) neveiket többnyire a virágzó növény nevééről kapták, például *flor de trébol*, „lóherevirág”, *flor de durazno*, „őszibarackvirág”, *flor de cardo*. A fentiekén kívül, mint szintén viszonylag perifériális kategóriák, használatosak voltak még a *hunco* vagy *junco*, „nád” és *esparto*, „gyékény”.

A négy alapvető kategória elnevezései közül a *yuyo* kifejezetten amerikanizmus (kecsua jövevényszó), a spanyolban a *pasto* „legelő” esetleg „legelni való fű” is, a *paja* „szalma” (*heno* „széna”), és csak a *cardo* jelentése ugyanaz, mint a gaucsókat szóhasználatában. A spanyolban a *hierba*, „fű” mellett a *pasto* funkcionálisan van értelmezve, Argentínában viszont a kertek gyepe („el césped de los jardines”) is *pasto*, ami Spanyolországban elképzelhetetlen. A *paja* az érdesebb, merevebb fűféléseket jelölte, amelyek főleg vízesebb területeken nőttek. Ha nem volt elegendő *pasto*, akkor a még zöld és zsenge *paja* elment mint szarvasmarhák eledele. Használtak még szintén a *paja* kategóriába sorolt növényeket tetőfedésre is. A *yuyas* kategóriába a marhák számára haszontalan és ártalmas növényzet sorolódott (ez Spanyolországban *maleza*, *hierbajo*, magyarul *gyom*, *gaz*, *dudva*, *burján*). Ettől függetlenül gyógynövények is sorolódhattak ide: ezek a gaucsó szemléletében látszólag haszontalan, egyébként azonban varázserejű növényeknek számítottak. Spanyolországban ami *cardos*, az a haszontalanok közé sorolódna, nem így Argentínában (bár a szó nagyjából hasonló növényeket jelöl, „kóró”, „bogács” stb.). A *pasto*, a *paja* és a *yuyas* kategóriába tartozás kritériumai egyaránt az állattenyésztéshez kapcsolódnak. A *cardos* kategóriába tartozó növényeknek viszont mint tüzelőanyagoknak volt jelentőségük a pampán – egészen a faültetésekig, a szén megjelenéséig. Ráadásul számos ide sorolódó növény állattakarmánynak is használható volt.

Tulajdonképpen tehát egy használhatósági hierarchia létezett *pasto*, *paja*, *cardos*, *yuyas* sorrendben. Alonso (1953. 91. o., a lószínekről szóló tanulmánya egy lábjegyzetében) megemlékezett a négy kategória kiegészítő (nem kritériális) jegyeiről is. Például ami *yuyas*, az általában magasabb annál, ami *pasto*, de alacsonyabb, mint ami *cardos*. A négyest rendező elv azonban nem ilyesféle jegyeken alapul, és csak a *cardos* kategóriának van nem gazdaságilag motivált jelentése is.

Az említett négy kategóriába tartozó növényeket nem volt szokás részletezni (álta-

lában tehát *pasto*, *paja* stb. néven szerepeltek), a *yuyos* kategóriát legkevésbé. Mindamellert az első három csoportba tartozó növényeknek kategóriánként mintegy félucatsnyi változatát különböztették meg. A *pasto* osztályon belül voltak például *alfilerillo*, *avena gaucha* („gaucsó zab”), *trébol* („lóhere”), *cebadilla*, *granilla*, *flechilla* (szó szerint „nyilacska”) nevű, nehezen azonosítható változatok. A kategórián belül pedig „kemény, erős” (*pastos duros o fuertes*) és „lágý, édes” (*pastos tiernas o blandos o dulces*), továbbá *pasto de bañado* („elöntött területen növd”), *pasto de puna* („hegyvidéki”) megkülönböztetéseket is tettek.

A száraz időben takarmányul is szolgált *cardos* változatai: *cardo de Castilla* („kasztíliai, spanyolországi”), *cardo asnal* („szamártövis”, ennek spanyolországi megfelelője a *borriquero* vagy *borriquito*), *cardo ruso* („orosz”), *cardo negro* („fekete”), *cardo santo* („szent”), *cardón*. A *paja* változatai: *chica* („kicsi”) vagy *tolora* (ez utóbbi kecsua jövevényszó), *cortadera* („vágó”) vagy *brava* („bátor”) vagy *de Santa Fe* („Santa Fe-i”), *colorada* („piros”) és *mansa* („lágý”). A legtipikusabb *paja* a *cortadera* (nevét vágós leveleiről kapta), kecsua jövevényszóval *ichu*, tüzelőnek is alkalmas.

Alonso is leszögezi (1953. 86–87. o.), hogy adatai a síksági argentinok növényismeretére vonatkoznak. A pampa gaucsói leegyszerűsítéseivel szemben a hegyvidéki argentinok szemlélete részletezőbb: jobban ismerik és jobban is hasznosítják a növényeket.

Bár a gaucsó irodalom művelői (Hilario Ascasubi, Estanislao del Campo, José Hernández, Ricardo Güiraldes, Benito Lynch) városi emberek voltak, több-kevesebb sikerrel a gaucsó szemléletének kifejezésére törekedtek (Alonso, 1953. 88–89. o.). Borges is figyelmeztetett az argentin „couleur locale” felidézése kapcsán (1987. 79–88. o.), hogy a gaucsók népköltészete más, mint a gaucsó stílusú, szándékoltan népies nyelvű költészet.¹ Például José Hernández MARTÍN FIERRO című művének (első része 1872-ben, a második 1879-ben jelent meg) tetemes hányada népieskedő, noha autentikusabb részek is találhatóak benne. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy Hernández remekművében többször találunk olyan növényneveket, amelyeket Alonso nem említ, de lehet, hogy autentikusan gaucsók. Ilyen például a Paraguay, Bolívia és Észak-Argentína vidékein (tehát nem a pampán) növd *tacuara* (1960. 78., 255. o.). E gazdaságilag fontos nádféleiséget („a dél-amerikai bambuszt”) guaraní jövevényszóval jelölik. Szintén guaraní jövevényszó az *ombú*, ami a pampa legtipikusabb fáját (*Phytolacca dioica*) jelöli (1960. 145., 259. o.). Az *ombú* a fügével és eukaliptusszal a „tejnedvű fák” („árbol que da leche”) közé tartozik, amelyeknek az árnyékában való tartózkodás a gaucsók hiedelme szerint balszerencsét hoz („*Siempre es danosa la sombra / Del árbol que tiene leche*”, 1960. 244., 264. o.).

Több térszíni formát és növényt jelölő kecsua jövevényszó szerepelt idáig (*pampa*, „síkság”, *puna*, „fennsík”, *ichu*, „növényféleiség”, *tolora*, „nádféleiség”, *mate* és *porongo*, mindkettő „tököféleiség”, az utóbbi eredetije inkább „tányér” jelentésű). A legérdekesebb azonban a *yuyo* esete: ennek eredetije (*yuyu*) a kecsuában „ehető zöldség, kerti vetemény” jelentésű, a gaucsók szóhasználatában viszont a hasznavehetetlen növények gyűjtőneve. Minthogy a „fü” jelentésű spanyol *hierba* általában a teaféleiség jelölésére lett fenntartva, a kecsua szubsztrátumú dél-amerikai országokban (Peru, Chile, Bolívia, Argentína, Ecuador, Kolumbia) a legkülönbözőbb nem fás növényeket (beleértve a füveket is) jelölheti, amelyek lehetnek ehető és haszontalanok, gyógyítók és mérgezők. Peruban a *yuyo* (egy-egy számban is) sokáig őrizte régi jelentését, még a múlt században a káposzta (*berza*, *col*) ide sorolódott. Ma ugyanitt elsősorban, tipikusan

„tengeri alga”; a tengeri algák (*cochayuyas*; *cocha* a kecsuából „lagúna, tenger”) ételkészítéshez is használatosak (Hildebrandt, 1969. 398–400. o.).

Edward Sapir (1912. 229. o.) az (amerikai) angolból kétféle mindent egybegyűjtő („omnium gatherum”) és negatívan definiált terminust hozott az állatok és növények elnevezései közül: a *weed*, „gyom” szó a haszontalan növényeket fogja össze, míg a *bug*, „bogár” és a *worm*, „féreg” a se a négylábú, se a hal, se a madár kategóriába nem sorolódó állatokat jelöli. E negatívan definiált állatosztály kifejezésére szolgál a magyar *féreg*, a spanyol *bicho* vagy *sabandija*, a kínai *chong* stb.² Alonso (1953. 89. o.) az ilyen típusú gaucsó állatnevekről is tett egy érdekes megfigyelést: a *cardos* és *yuyos* („ni pasto, ni paja, ni cardos”) megkülönböztetéshez hasonlóan a kategórián belül a *bichos* az ételnek felhasználható, a *sabandijas* a használhatatlan állatok gyűjtőneve (nem úgy, mint a spanyolban általában).

Ugyancsak Edward Sapir mutatott rá klasszikus tanulmányában, hogy az ember fizikai és szociális környezete csak bizonyos mértékig hathat az illető nyelvre, beleértve szóképzését is. A földrajzi környezet vagy az illető terület állat- és növényvilága se közvetlenül, hanem az illető kultúra orientációjának megfelelően tükröződik a nyelvben, mindenekelőtt a szóképzésben (Sapir, 1912. 228. o.).³ A gaucsó növénykategóriák kialakításában szerepet játszott ugyan, hogy a pampa vegetációja nem különösebben változatos, virág és fa alig akad (főleg azok, amelyeket a telepesek ültettek házaik közelébe), ez azonban nem oka, hanem feltétele a növénykategóriák kialakításának („*Condición no es causa*”, Alonso, 1953. 85. o.). Az ok az argentin síkságok lakóinak kiütetett érdeklődése környezetük növényvilágának egyes aspektusai, illetve viszonylagos érdektelensége más aspektusai iránt.

A nyelvi változások általában lassabbak ugyan, mint a kultúra egyéb változásai (Sapir, 1912. 239–241. o.), de egy nyelv szóképzete igen érzékenyen szokott reagálni a nyelvközösség környezetének esetleges megváltozására. Alonso konklúziója szerint: „*Arról van szó, hogy a gaucsó számára a természet kontinuumja felhasadozik, és új élek mentén válik szét, mivel sajátos életfeltételeiből sajátos rendező és alárendelő elvet szűrt le*” (1953. 89. o.).⁴

Egy ilyesféle „átdarabolásnak” megvannak a maga lehetőségei, de korlátai is. Az új környezetre reagálva a gaucsók egyes spanyol szavai megváltoztatták jelentésüket (pl. *yerba*, *planta*, *pasto*, *paja*), illetve jövevényszavakat vettek át, elsősorban a guaraniból és kecsuából (ráadásul ezek némelyikének jelentése is átalakult, pl. *yuyo*). A gaucsók négyes növényrendszerezését az állattenyésztés határozta meg, csak a *cardo* őrzött meg másféle jelleget is. Ennek megfelelően, míg a másik három terminus más jelentésű, mint a spanyolban általában, a *cardo*é nagyjából ugyanaz, a szó által jelölt növények jelentősége viszont nagyobb, mint általában spanyol nyelvterületen, és ennek megfelelően a kategória is kitüntetettebb. Hasonló „pozitív utilitarizmus” érvényesülhetett a *bicho* esetében is. A gaucsók a fűfeleségeket (ami a spanyolban egyébként általában *hierba*) három kategóriával részletezték: *pasto*, *paja*, *yuyas*. Ezek közül azonban csak egy, a *pasto* volt fenntartva a szűkebb értelemben vett fűekre, ugyanis nemcsak a *yuyos* jelenthetett másféle növényt, hanem a *paja* is (például az ebbe a kategóriába sorolt *tolora* egyébként a *junco*, „nád” kategóriába tartozik).

Végezetül pár szót a kínai növényosztályozásról, századunk vitathatatlanul legnagyobb kínai nyelvésze Yuen Ren Chao (1953) nyomán. A kínaiban sincs „növény” jelentésű népnyelvi szó, az ezt jelölő *zhi-wu* szó szerint „ültetett dolog” meglehetősen iskolás („classroomish”), és az irodalmi nyelvhez tartozik (vagy legalábbis tartozott), akárcsak a hasonló jelentésű *cao-mu* (szó szerint „fű-fa”) kifejezés.⁵ A kínai rendszer

alapja az említett szubanunéhoz hasonló: *cao*, „fű”, *shu*, „fa” (a „bokor” körülírása is *ai-shu*, „rövid fa” vagy *xiao-shu*, „kis fa”), *teng*, „kúszónövény”. Ezt egészítik ki olyasfélék, mint *hua*, „virág”, *cai*, „zöltség”, *zhu*, „bambusz”, *mo-gu*, „gomba” stb.

A *cai* érdekessége, hogy ételként a *fan* kategóriával („alapétel”, azaz tipikusan „főtt rizs”, de ide tartozik a tészta, lepény stb. is) áll szemben: minden fogásként fogyasztható mellékétel beleértendő, köztük a húsételek is. A *hun-cai* kategóriába a vegetáriánusok által nem fogyasztható ételek tartoznak (nemcsak a húsételek, hanem a hagyomány és fokhagyma is), szemben az általuk is fogyasztható *su-cai* kategóriával.

Az elsősorban kulturálisan meghatározott kategóriák a leglabilisabbak, például az, hogy hol mi számít zöltségnek, meglehetősen eltérő lehet. Az óegyiptomban például a *smjw*, „zöltség” kategóriába tartozás kritériuma valószínűleg a termesztés helye, a kert volt. Ebbe a kategóriába tartozott a széna, a szalma, a rózse, a fagally, a szarvasmarha-takarmány és a nád, amelyet lámpabélnék és kosarak fonására használtak (Bogszlovskij, 1983. 198. o.).

A fentiekben a fonológia úttörőitől (Sapir, Chao) és fonológián iskolázott nyelvészekről (Alonso, Frake) vett példákon azt próbáltam illusztrálni, hogy nemcsak a potenciális hangbeli, hanem a jelentésbeli különbségeknek (a tárgyalt növénynevek jelentéseinek) is létezik egy univerzális repertoárja, és a különböző nyelvek egyedi módon válogathatnak ebből a készlethől. Azonban a fonológiai rendszerek felépítéséhez hasonlóan ennek az egyediségnek is vannak bizonyos, nehezen meghatározható korlátai. Kétféle „egzotikus” válogatási típust mutattam be: egy szélsőségesen „utilitárius” (a gaucsót) viszonylag részletesebben, és az inkább természetes jegyekre épülő rendszertípus egy gyakori aktualizálódását (a szubanun és a kínai legátfogóbb kategóriáin).

Jegyzetek

*„In the way you speak
You arrange, the thing is posed,
What in nature merely grows.”
(Wallace Stevens: ADD THIS
TO RHETORIC [1942])*

1. Borges (1987. 83. o.) idézi ennek kapcsán Edward Gibbon (1737–1794) angol történetész a római birodalom hanyatlásáról és bukásáról szóló monumentális (1300 oldalas) könyvének egy lábjegyzetét (1840. 902. o.), amelyben Gibbon azt állítja, hogy Mohamed a KORÁN-ban meg sem említi a tevéét („does not even mention the camel”), az arab „couleur locale” legtipikusabb háziállatát. Borges ebben annak bizonyítékát látja, hogy „a homi jellegre valóban ügyelb művészet” kerüli a „couleur locale” használatát. Borges következtetésének helyességétől függetlenül, ha a KORÁN ugyan nem hemzseg is a tevéktől, akad ben-

ne bőven (pl. 6:144; 7:40; 73; 11:64; 26:155; 88:17). Borges egyébként Gibbon „a klasszikus módszer”, az expresszív eszközöket kerülő írásművészet egyik reprezentánsaként tartja számon (1987. 40–41., 275. o.).

2. A kínai szavak átírására a pinyin átírást használom (kivételesen Yuen Ren Chao neve, ez pinyinben Zhao Yusa-ren), a zenei hangsúly jelölését mellőztem. A kínai egyébként az átfogó állatkategóriák lexikalizálását illetően ideális: *shou*, „négy lábú”, *niao*, „madár”, *yu*, „hal”, *chong*, „féreg”. Ugyanez a négyes található meg például Platónnál (TIMAIOSZ. 91–92. o.) és a BIBLIA-ban is (1MÓZ1:20–30, 3MÓZ11:46, 1KIR4:33). Végül soron ezen négyes szolgált Carl Linné rendszerének alapjául is. Az ő 1735-ben megjelent SYSTEMA NATURAE című művének hatos állattani rendszere tulajdonképpen csak a férgeket bontja tovább: *Quadrupedia*, „négy lábúak”,

Aves, „madarak”, *Pisces*, „halak”, *Reptalia*, „csúszmászók, hüllők”, *Insecta*, „bogarak, rovarok”, *Vermes*, „férgek”. A *Quadrupedia* helyett csak a későbbi kiadásokban áll *Mammalia*, „emlősök”.

3. Sapir szavaival: „Egy adott társadalomban még a legegyszerűbb környezeti hatásokat is szociális erők támogatják vagy alakítják át. Így félrevezetőnek kell tekintenünk bármely olyan kísérletet, amely a kultúra akár legegyszerűbb elemét is kizárólag környezet hatása alatt állónak tartja” (1912. 226. o.). Hasonló értelemben nyilatkozott jó fél évszázaddal rá Frake is a dolog konceptuális oldaláról: „Valójában még a legkonkrétabb, objektíve jelen levő fizikai objektum sem azonosít-

ható valamely kulturálisan definiált fogalomrendszerrel függetlenül” (1968. 435. o.).

4. „Se trata de que para el gaucho la masa continua de la naturaleza se agrieta y divide por casturas nuevas, porque de sus condiciones particulares de vida ha sacado un peculiar principio clasificador y subordinador” (1953. 89. o.).

5. Érdekes a lann *planta* és a régi magyar *fű*-*fa* kifejezéseknek a kínaiakéhoz hasonló elven való létrejötte. A kínai a magyar *széna* és *szalma* (spanyol *heno* és *paja*, angol *hay* és *straw*) megfelelőit egyébként *-cao*, „fű” utótagú szóösszetételekkel fejezi ki: *gan-cao*, „száraz fű” a széna, *dao-cao*, „rizs-fű” vagy *gu-cao*, „gabona-fű” a szalma.

Irodalom

- Alonso, Amado: ESTUDIOS LINGÜÍSTICOS. TEMAS HISPANOAMERICANOS. Madrid, Gredos, 1959.
- Basilus, Harold: NEO-HUMBOLDTIAN ETHNO-LINGUISTICS. *Word*, 8/1952. 95–105. o. In: Fishman, ed., 1968. 447–459. o.
- Bogoszlovskij, J. Sz.: DREVNYEJEGIPETSZRIJE MASZTYERA PO MATYERIALAM IZ DER EL-MEDINA. Moszkva, Nauka, 1985.
- Borges, Jorge Luis: AZ IDŐ ÚJABB CÍFOLATA. Válogatott esszék. (Válogatta és fordította Scholz László.) Budapest, Gondolat, 1987.
- Chao, Yuen Ren: POPULAR CHINESE PLANT WORDS: A DESCRIPTIVE LEXICO-GRAMMATICAL STUDY. *Language*, 29/1953/3. 379–414. o.
- Fishman, Joshua A., ed.: READINGS IN THE SOCIOLOGY OF LANGUAGE. The Hague & Paris, Mouton, 1968.
- Foucault, Michel: LES MOTS ET LES CHOSSES. UNE ARCHÉOLOGIE DES SCIENCES HUMAINES. Paris, Gallimard, 1966.
- Frake, Charles O.: THE ETHNOGRAPHIC STUDY OF COGNITIVE SYSTEMS. In: Thomas Gladwin & William C. Sturtevant, eds.: ANTHROPOLOGY AND HUMAN BEHAVIOR. Washington, D. C., Anthropological Society of Washington. 1962. 72–85. o. In: Fishman, ed., 1968. 434–446. o.
- Gibbon, Edward, Esq.: THE HISTORY OF THE DECLINE AND FALL OF THE ROMAN EMPIRE. London, Ball, Arnold and Co., 1840.
- Hernández, José: EL GAUCHO MARTÍN FIERRO. – THE GAUCHO MARTÍN FIERRO. Edición bilingüe. Versión inglesa de Walter Owen. Buenos Aires, Pampa, 1960.
- Hildebrandt, Martha: PERUANISMOS. Lima, Mondino & Campodonico, 1969.
- Kany, Charles E.: SEMÁNTICA HISPANOAMERICANA. TRADUCCIÓN DE LUIS ESCOLAR BAREÑO. Madrid, Aguilar, 1962. (American-Spanish Semantics. Berkeley & Los Angeles, The University of California Press, 1960.)
- Miklós Pál: OLVASÁS ÉS ÉRTELEM. Budapest, Szépirodalmi, 1971.
- Rácz Gábor: NÉPGYÓGYÁSZATI ÉRTÉKEINK. Korunk Évkönyv, 1979. ROMÁNIAI MAGYAR NÉPISMERET Kolozsvár-Napoca, 1978. 151–157. o.
- Sapir, Edward: LANGUAGE AND ENVIRONMENT. *American Anthropologist*, 14/1912. 226–242. o.

Eörsi István

IDÓM GOMBROWICZCSAL (II)

Részlet

1991. JANUÁR
Első bejegyzés

Ma elolvastam néhány fejezetet Camus esszéjéből, A LÁZADÓ EMBER-ből, hogy meg tudjam ítélni Gombrowicz kommentárját, amelyet ehhez a műhöz fűzött.

Valaki könyvcsomagot küldött neki Párizsból, feltehetően annak tudatában, hogy a messzire szakadt emigránsnak nincs pénze ilyesmire. Gombrowicz szidja „ez a rendszer, mely az intellektueleket örökös utolsókká alázza”, „a társadalmi rend határtalan idiotizmusát, mely az író orra előtt becsapja a színházak, koncerttermek és könyvkereskedések ajtaját, azokat az ajtókat, amelyek látva-nyitva állnak a pénzes sznobok előtt”. Aztán – egy évvel megjelenése után – olvasni kezdi a könyvet, a „pad alatt”, vagyis hivatalnok íróasztalánál, titokban, mintha még mindig iskolás gyerek volna. Bámulja francia kollégáját, amiért „olyan emberi, olyan nemes szándékú, olyan megindultán törődik az emberrel” – pontosabban őszinte erőfeszítést tesz annak érdekében, hogy bámulhassa, de józansága folyton-folyvást meggátolja ebben. „Miért az a benyomásom, ahányszor moralistákat olvasok, hogy kisiklik a kezükből az ember? Teheletellenek, elvonznak és elméletinek érzem a morált – mintha valódi létezésünk valahol rajta túl játszódná le.” A moralista az egyéni lelkiismeretből indul ki, „Az én problémám azonban nem lelkiismeretem tökéletessége, hanem mindenekelőtt az a kérdés, hogy mennyiben az enyém a lelkiismeretem”. A koncentrációs táborokban nem azért öl az egyén, mert arra a belátásra jut, hogy ehhez joga van, hanem mert mások is ölnek. „A legszörnyűbb tett is könnyűvé válik, ha elegyengetlék a hozzá vezető utat, a koncentrációs táborokban például annyira kitaposták már a halálba vivő ásvényt, hogy a nyárspolgár, aki odahaza a légynek sem tudott ártani, könnyűszerrel gyilkolt embereket.” A lelkiismeret kulturális termék, a kultúra pedig nem az egyénben gyökeredzik, hanem emberi közösségek köztulajdona. Gombrowicz úgy véli, ő nem autonóm lélek a kozmoszban, „az út hozzám más embereken át vezet”. És ezután jön a végső summázat: „A magány, mely Camus-ból sugárzik, nem kevésbé gyötrelmes, mint a száraz, marxista kollektívizmus.”

Mihelyt az egyéni lelkiismeret mindenhatóságát tagadjuk, tagadnunk kell a történelemtől elvonatkoztatott bűn és erény fogalmát is. Gombrowicz a moralitás hordozójának a kultúrát tekinti, tehát egy olyan képződményt, melyet kollektivitás és történetiség jellemez. „Gondolkodástok csak látszólag individualista – az egyénnel foglalkozik, de nem az egyén műve.” Ez a belátás egy olyan író részéről, aki énjét és személyes szabadságát folyton-folyvást mindenek fölé helyezi, megvesztegethetetlen valóságérzék-ről tanúskodik. Ha íróságáról gondolkodik, akkor – nyilván, hogy be ne roppantsa őt a világ elviselhetetlen nyomása – polemikusan az „Én”-t állítja előtérbe, ha a világon tündöklik, akkor alárendeltnek mutatja az „Én” szerepét. Ez csak látszólagos ellentmondás. Az író, mint egy fiktív világ létrehozója, demiurgosz, isteni szerepet vállal magára, vagyis minden teremtett tárgyára felrója – jól láthatóan vagy rejtve – a maga kézjegyét. Az ember, mint a körülmények terméke, elfoglalja történelmileg is meghatározott helyét a világ többi dolog között.

Miért olyan fontos a származásunk?

Gombrowicz már emigrációja előtt is, a varsói kávéházakban folyvást a maga ösnességével kérkedett, Bourbon-rokonokat talált ki a maga számára, címerpajzsokról és családfákról értekezett, eladdig, míg végül elhaltak a szokásos viták a szürrealizmusról, a szocializmusról, a proletariátusról és a művészetről, és mindenki, még a kommunisták is kószálni kezdtek a családfák erdejében. Ezt a szokását svédországi tartózkodása idején is ápolta, egy valódi arisztokrata asztalánál, ahol – tapintatlan és kihívó önmegalázással – nem győzte hangsúlyozni, mennyire kevésbé előkelő vendéglátóinál. Aztán – önsorsrontó módon – Argentínában is elővette ezt a régi témáját, mindenkit maga ellen dühítve. De miért? „Az arisztokrácia számomra egyike volt azoknak az éretlen zavaró jelenségeknek, azoknak a borzalmas, zöld varázslatoknak, amelyek – ki tudja? – vagy belőlem születtek, vagy rám tukmálódtak, és amelyek ellen az irodalomban, és még inkább az életben, küzdöttem. És ahogy ez az efféle éretlen mitológiákkal mindig is lenni szokott, látszólag egészen könnyű legyőzni őket – csak ha az ember mélyebben hatol beléjük, és pontosabb önvizsgálatot végez, akkor mutatkozik meg, hogy milyen falánk ragadozók, és milyen elpusztíthatatlannak.” Néhány igaz frázissal „elintézhetette” volna nemesi kötődéseit, mondván például, hogy csak az emberi érték számít, nem pedig az előítéletek s a többi; csak hogy ezt a megoldást nem érezte volna elég becsületesnek és intelligensnek. Különbösen is megfigyelte, hogy a legtöbb ilyen szabású demokratának elpárolog a demokratasága mondjuk egy törölmetszeti herceg jelenlétében. „Ha valami ellen védekezned kell, ez azt bizonyítja, hogy ez a valami létezik.”

Irigylem Gombrowiczot: ironikusan, sőt bohóckodva vállalt lengyel ösnességével könnyebben gyalázhatta a nemesi Lengyelországot, a lengyel katolicizmust és a lengyel kultúra provincializmusát, mint hogyha mondjuk orosz muzsikósokkal dicsekedhetett volna. Vagy mondjuk zsidó nagyszülőkkel.

Arisztokrata ösöket vállalni is, megtagadni is könnyebb Kelet-Közép-Európában, mint zsidó ösöket.

Négy- vagy ötéves koromban – tehát a harmincas évek közepe táján – egy ízben a Margitszigetről hazaérkezve fel-alá ugrándoztam jó rugózású díványunkon, és ezt üvöltöttem sugárzó arccal: „Zsidó vagyok! Zsidó vagyok! Zsidó vagyok!” Szüleim bejöttek a gyerekszobába, anyám komoran, apám mosolygós fejcsóválással nézte szökdecselésemet, majd megjegyezte: „Manapság ezzel nem szoktak henegetni.” A rejtelmes szót aznap hallottam először – nyilván a szigeten lezsidózott valaki –, és fogalmam sem volt, hogy mit jelent.

Anyám magyar szellemben nevelt. Az ő apja Engelből magyarosított Eörsire, felvette a református hitet, és gazdatiszt volt Zala megyében, erőteljesen magyar indulatokkal. Nagybátyám, Eörsi István, diákkorában nagy Ady-hívó volt, mindazonáltal lelkesen vonult be az első világháború idején. Főhadnagyként szerelt le, dalias fényképei egy nyírott bajszú, elegáns dzsentrit mutatnak. Fellépése, eleganciája, háborús érdemei persze nem gátolták meg abban, hogy 1944-ben munkaszolgálatosként éhen ne haljon.

Apám szombathelyi, ortodox családjának kedvéért anyám férjhez menése előtt megtért a zsidó valláshoz, de szívében mindig hívó református maradt. Nagypám 1919-ben meghalt spanyolnáthában, víg kedélyű, kártyázni szerető nagyanyám pedig, részben fia támogatásával, folytatta nagyasszonyi életét egészen 44-ig. Április 5-én neki is fel kellett varrnia a sárga csillagot, aznap húsz évet öregedett, meggörbült, nem látam többé mosolyogni. Amikor 45 januárjának elején behajtottak bennünket a gettó-

ba, útközben kétszer összeesett. Anyám és én támogattuk, a Klauzál térig. Az ostromot túlélte, de nyár elején – néhány nappal azelőtt, hogy hírt kaptunk fia szörnyű haláláról – agyvérzést kapott. Horkolva feküdt a már említett díványon, öntudatlanul hessegette a feje körül zümmögő legyeket, „Jövök már, Pistikám” – motyogta.

Apám június 16-án – a születésnapomon – érkezett meg a munkaszolgálatból. Leszaladtam érte, éppen levest kanalazott a házmesteréknél. Harminc kilót fogyott, egész testében remegett. Feltámogattam a második emeletre. Akkor már tudtuk, hogy családját – nagyanyámat, nagybátyámat, nagynénémet, ennek férjét, lányát és unokáit – a szombathelyi gettóból Auschwitzba szállították. Nagynéném lánya, Gabi a vagonban szülte meg második gyermekét. Természetesen rögvest elgázosították Marika nevű hatéves kislányával együtt, és ugyanerre a sorsra jutott reumás nagynéném és idős nagyanyám is. Berci bácsi, nagynéném férje, a népszerű orvos megőrült, mielőtt elpusztították volna. Nagybátyámról, Onkiról nem is tudom, hogy a halálüzem mely részlege és mikor végzett vele.

Anyámat semmi sem ingatta meg magyar mivoltában és hitében. Még 44-ben felvettette bátyámmal és velem a református vallást – ehhez apám is hozzájárult, egyrészt mert nem zárta ki annak lehetőségét, hogy ez védelmet jelenthet, másrészt mert teljesen közönyös volt a vallások iránt. Isten létében nem kételkedett, de úgy vélte, semmi bizonyosat nem tudhatunk róla, mert meghaladja emberi látókörünket. A vallások mind félrevezetik az embereket, amikor úgy tüntetik fel megukat, mintha biztos információkkal rendelkeznének Istenről. Anyám viszont még az ostrom alatt, csillagosan is járt református bibliaórákra. Az új rendszer kezdetén – amikor ez könnyű volt – belügyminisztériumi engedéllyel a magáéra változtatta nevünket, azóta vagyunk jog szerint Eörsik. Apám ezt rossz néven vette tőle. Névváltoztatásunkból arra következtetett, hogy már nem is számítottunk a hazatérésére. Így hát – hogy kiengeszteljük – érettségimig a régi nevemet viseltem.

Egyébként apám is magyarnak tekintette magát. Kedélyes, sörivő lényétől és toleráns deizmusától távol állt a cionizmus minden válfaja. Belépett a Szociáldemokrata Pártba, és érzékelhető elégtétellel vette tudomásul, hogy 1949-ben, a két munkáspárt „egyesülésekor” nem vették át az új típusú pártba, polgári mentalitása miatt. Kiírtott családjáról gyerekei előtt nem beszélt, ha társaságban mégis szóba került valamelyik szombathelyi, szemét elfutotta a könny.

Két héttel ezelőtt bokros teendőim miatt megszakítottam a fenti gondolatmenetet, és azóta nem bírtam visszatérni Gombrowiczhoz. Részt kellett vennem a Berlin–Budapest írótalálkozó rendezvényein, bemutatták egyik darabomat Veszprémben, váratlanul színházi munkám támadt Kaposváron, tanulmányt kellett írnom kivégzett barátomról, Angyal Istvánról, ehhez sok száz oldalnyi vizsgálati és bírósági iratot olvastam el, és jöttek egyéb elháríthatatlan, apróbb-nagyobb kötelességek is egymás után. Mintha összefogott volna a világ, hogy távol tartson a megkezdett témától. Nem hessenthetem el a gondolatot, hogy az akadályok kapóra jöttek. Nem tudom, mint Gombrowicz, játékos iróniával feloldani a származásom okozta görcsöket – még ma sem bíróztam meg ezekkel, és ezért nem könnyű írnom róluk.

Pedig az Angyal-ügy is visszavezérelt a faképnél hagyott problémához. Barátom kommunista fegyveres parancsnok volt, aki az 1956-os felkelést elsősorban szocialista forradalomnak tudta, kísérletnek arra, hogy a munkások és parasztok valóban birto-

kukba vegyék a termelőeszközöket, amelyekkel 1945 után csak formálisan ajándékozta meg őket a földosztás és az államosítás. November hetedikén, amikor Pesten már mindenütt elhallgattak a fegyverek, a nemzetiszínű és fekete lobogókon kívül a vörös zászlókat is kitűzette a környék házaira, a lakosság tiltakozásával mit sem törődve, és így folytatta, vörös zászlók alatt a harcot az iszonyatos túlerőben lévő szovjet hadsereggel. „*A magyar nép – írta a börtönben, két héttel később – a világszabadság zászlóját viszi ma is Európában, mint 1848-ban vitte, s egy olyan korban, melytől az emberiség léte vagy nemléte függ. Boldogító dolog ilyen nép fiának lenni.*” Amikor letartóztatták, első és második kihallgatásakor is el kellett mondania rövid önéletrajzát. Csak azt hagyta ki belőle, hogy anyját Auschwitzban elgázósították, egyik nővérét pedig szökési kísérletért a felsorakoztatott fegyencek előtt felakasztották. Ő is ott állt a nézők között, tizenhat évesen. A szökést együtt tervelték ki, de a megbeszélte időpontban németek tartózkodtak a férfibarakkban, és ily módon megóvták életét egy tizennégy évvel későbbi kötél számára. Mivel Angyal egyébként sohasem titkolta származását, csak azért hagyhatta ki életrajzából mindkét alkalommal az auschwitzi epizódot, mert nem óhajtotta, hogy ügye elbírálásakor enyhítő körülménynek kezeljék zsidó szenvedéseit. Elvégre a forradalomban a dicső magyar nép fiaként vett részt. Boldogító érzés egy ilyen nép fiának lenni, és ezért a boldogságért érdemes megfelekedezni még arról is, hogy milyen könnyen fogadta a magyar lakosság túlnyomó többsége hatszázezer magyar zsidó holocaustját. Magam is úgy gondolkodtam és éreztem, mint a barátom. Amikor egy hónappal letartóztatásom után ügyvédem első ízben beszélhetett velem (természetesen nyomozótiszt jelenlétében), megtűtöttem neki – ez volt az első dolgom –, hogy zsidó származásomra mint enyhítő körülményre hivatkozzon. Nemcsak azért jártam el így, mert teljességgel hiányzott belőlem a zsidó tudat, hanem főként azért, mert a forradalomban boldogítóan egynek éreztem magam a néppel, és ennek az egységnek az öröme többet ért nekem az elképzelt, enyhébb megítélésnél (melyre egyébként amúgy sem volt esélyem, a rendszer az értelmiség zsidó származású hangadóit különös előszeretettel csukta le).

A börtönben sorozatosan olyan szituációkba keveredtem, amelyekben tarthatatlanná vált addigi struccpolitikám. A zárkák személyi összetétele állandóan változott, és különben is gyakran csereberéltették velünk a celláinkat, hogy túlzottan össze ne szokjunk. Mivel zsidózásra előbb-utóbb csaknem mindenütt sor került, újból és újból szembe kellett néznem a dilemmával: ha elárulom a származásomat, kínos helyzetbe hozom a beszélőt, magam ellen pedig bizalmatlanságot provokálok, mert – kezdetben legalábbis – az egyszerűbb emberek közül sokan egyszerűen nem tettek különbséget a kommunista, a zsidó meg a besúgó fogalma között. Ha viszont hallgatók, akkor úgy kell éreznem, mintha valóban beépültem volna egy ellenséges társaságba, és most információkat szerzek. Ha nem árulom el származásomat, de vitába szállok az antiszemitizmussal, akkor egyrészt őszintétlen pozícióba cselezem magam, másrészt előbb-utóbb mégiscsak gyanússá válok. Minden lehetséges változatot kipróbáltam, és mindegyikben rosszul éreztem magam. Végül az idő jótékonyan kisegített szorult helyzetemből. Akadt néhány úriember a börtönben, jórészt jogászok, akik mindenkiről számon tartották, hogy zsidó-e vagy sem, műveltségük ilyen téren enciklopédikus volt. Mivel költőként már jegyezték a nevemet, bátyám pedig magas rangú igazságügyi tisztviselő volt a forradalom előtt, az ilyen emberek egy-két gyors kérdéssel fényt derítettek a gyökereimre, és kutatásaik eredményét széles körben népszerűsítették. Sze-

rencsére renitens magatartásom miatt egyik fegyelmi büntetést a másik után szenvedtem el, ezért aztán származásom és nyíltan vállalt eszményi kommunizmusom ellenére sem tarthatta magát személyemmel kapcsolatban a spicliség gyanúja. Vállaltam tehát zsidóságot, mint életrajzi tény, de továbbra is úgy éreztem és azt vallottam, hogy neveltetésem, kultúrám, cselekedeteim alapján éppolyan magyar vagyok, mint akár-melyik rabtársam. Belső küzdelmeimet jól jelezte komikus vívódásom is, kéthetente, amikor fürdőbe vittek: próbáljam-e takargatni a zuhany alatt, ahol hármásával-négyesével ácsorogtunk, a szövetség jelét, amelyet őseimmel kötött az Örökkévaló? (Szüleim a legszívesebben megtakarították volna nekem ezt a jelet, de nem lehetett, a szombathelyi rokonság miatt.)

Az antiszemitizmus egyébként nem volt általános a politikai foglyok körében. Az 56-os forradalmárok többsége mentes volt az efféle fertőzéstől. Csakhogy 1956 után az erkölcsi középszer gyéren képviseltette magát a börtönben – a rendszer különös előszeretettel csukatta össze a legkiválóbbakat a söpredékkal. Szívesen léptette fel közös perben a makulátlan jellemű felkelőparancsnokot az áruházi fosztogatóval, a forradalmi költőt a tolvaj prostituálttal, az idealista lapszerkesztőt és a naiv meseköltőt gyilkossági ügybe keveredett visszaeső bűnözőkkel. Mivel a cellákban a náciizmustól a sztálinizmusig minden politikai áramlat, továbbá minden társadalmi osztály és réteg képviselve volt, Voltaire vadembere közénk rekesztve pontos képet alakíthatott volna ki az ország erkölcsi és politikai keresztmetszeteről. Barátaimmal együtt én is ilyen vademberféle voltam, az ideológiák, utópiák és illúziók kék egéből csöppentünk bele a zárkavilágba. Szabad életünkben semmiképp sem akartuk tudomásul venni, hogy tizenkét évvel a forradalom előtt Magyarországon fasizmus dúlt, és hogy a Horthy-korszak rasszista, nacionalista, klerikális, dzsentroid ideológiai hangulatai milyen intaktak a felszín alatt – még ma is, negyvenhat évvel 1945 után riasztóan intaktak, mint ez immár nyíltan, a politikai élet színpadán is megmutatkozik. A hirtelen jött, elháríthatatlan felismerések nem ingatták meg magyar mivoltom tudatát, de mély nyugtalansággal töltöttek el.

Ma már tudom, hogy 56 őszéig őrzött vademberi ártatlanságom elfojtások gyümölcse. Az első figyelmeztetést már 1945 februárjában megkaptam, amikor a felszabadított Budapesten újrakezdődött a tanítás. Negyedik gimnazista voltam akkori számtás szerint, vagyis nyolcadik éve jártam iskolába. Az előző tanévekben gimnáziumunkban külön tanultak a zsidó származású fiúk (egy osztályban) és a keresztények (két osztályban). 1945-ben, a tanév folytatásakor a zsidó osztály tagjait alfabetikus sorrendben kétfelé osztották. Az első vagy a második napon így szólt hozzám egyik újdonsült osztálytársam: „Eddig nekünk volt jobb, most nektek jobb.” Elhülten bámultam rá: meg sem fordult a fejemben, hogy a német megszállás és a náci terror jobb lehetett bárkinek is, mint a felszabadulás. Aztán napirendre tértem az epizód fölött: osztálytársam nyilván fasiszta családból származik, ezért gondolkodik így. (Nem származott fasiszta családból. Később belügyes tiszt lett, magas minisztériumi polcra tornászta fel magát.)

Amikor államosították az egyházi iskolákat, újabb jelzésekre figyelhettem volna fel. A katolikus egyház ösztönzésére az iskolákban ellenállógócok alakultak ki a tervezett intézkedésekkel szemben. Ez az 1947–48-as tanévben történt, a kommunista párt már – szovjet segédlettel – a hatalmi monopólium megkaparintásán fáradozott, de még működtek egyéb pártok, és az egyházi ellenállást sem törték meg. Kongregációs gyűléseket szerveztek az iskolákban, így nálunk is. Egyszer kíváncsiságból magam is el-

mentem egy ilyenre (a jelenlévők nyilván beépült megfigyelőnek tekintettek). Egy fiatal pap volt a szónok, gyújtó hatású beszédére ma is emlékszem még. „Első szent királyunk, István fia, Szent Imre korántsem volt olyan lányos képű, szelíd lelkületű ifjú, amilyennek szóban és képeken ábrázolni szokták. Harcos ember volt, szembeszállt az iszonyatos vadkannal, vadkan agyara ölte meg. Ő a mi példaképünk, a vadkannal tusázó”, és így tovább. A vadkan, a kommunizmus szörnye, az ateista fenevad el akarja orozni Szent István és Szent Imre országában az Isten iskoláit.

Amikor megindultak a monstre kirakatpererek Mindszenty bíboros és a katolikus egyház egyéb vezetői ellen, mindenféle kisebb pereket is szerveztek, egyebek közt abból a célból, hogy szétverjék a katolikus ifjúsági és diákegyesületeket. A mi iskolánkat is elérte ez a kampány, és a fővádlott éppen egyik osztálytársam volt. A pert az iskolai Diákszövetség feljelentésére indították. Ez a szervezet kommunista irányítás alatt állt, és nálunk túlnyomórészt zsidó származású gyerekek vezették. A Diákszövetség tanukat verbuvált a perre, mely a budapesti kerületi bíróság hatáskörébe tartozott. Engem is meg akartak nyerni, de én – nem is politikai okból – nem álltam kötélnék. A tárgyalásra elmentem azért, és összeszoruló torokkal hallgattam osztálytársaim és néhány iskolai Diákszövetség-vezér terhelő vallomását. A vádlott illegális szervezetet épített ki a gimnáziumban, egy klerikális központ utasításait hajtotta végre, lázadást szervezett a törvényes rend és köztársaságunk törvényei ellen. Osztálytársam felfüggesztett börtönbüntetést kapott, és persze kizárták az ország összes középiskolájából.

Egy év múlva, az érettségi banketten, az osztály keresztény származású tanulói egy híján mind felálltak vacsora után, elbúcsúztak a tanároktól, és elvonultak külön mulatni. Iszonyatosan rossz kedvem támadt, rögtön eszembe jutott a per. A mintegy fél-tucatnyi vallomástevő – nemcsak a mi osztályunkból – egytől egyig zsidó származású volt. A banketten ismét győzedelmeskedett az elkülönítés elve, amelyről azt hittem, hogy 45-ben mindörökre levitézlett. Azután ezt a kínzó élményemet is elfojtottam. Magyar ifjú óhajtottam lenni, elkülönítetlenül, s szocializmust építő magyar társadalomban.

1956 októberében-novemberében más oldalról gyűlt meg a bajom ezzel a szindrómával. Néhány zsidó származású ismerősöm azért ijedt meg a forradalomtól, és azért fogadta el a Kádár-kormányt, mert a kommunista rendszer szétesése szerintük újra antiszemita kormányzatot segített volna nyeregbe. Csakhogy a forradalmi Budapesten meghökkentően kevés zsidóellenes megnyilatkozásra került sor, és ezek sem tállalkoztak az utca helyeslésével. A tömeg demokráciát követelt, a zsidókérdés pedig – így érveltem – a demokrácia problémakörének része. Mármost a filozófiában csak hiba, ha a részt az egész helyébe emelik – a gyakorlati politikában viszont ugyanez a hiba megbocsáthatatlan bűn. Aki a forradalom időszakában a rész szemszögéből ítéli meg az egészet, annak olyan országban – Izraelben – kellene keresnie a boldogulását, ahol ez a rész a középpontban áll. (Egyébként ezzel az okfejtéssel mindmáig egyetértek.)

Szabadulásom után fokozódó mértékben meggyűlt a bajom a magyar provinciával, mely egyrészt a mélymagyar múltból táplálkozott, másrészt logikus ellenhatás volt a sztálinizmus és poszt sztálinizmus nemzetellenes magyarországi fiókvállalatának provincializmusára. Egyre kevésbé háríthattam el a felismerést, hogy nem egy mérvadó irodalmi és általában értelmiségi kör nem tekint valódi magyarnak. Ez nem befolyásolt túlzottan, mivel általában nem nagyon érdekel, hogy ki minek tekint. Csakhogy az ember *helyzetét*, akár akarja, akár nem, módosítják a róla kialakított vélemények. Külföldi időzéseim sora – és főként hároméves nyugati-berlini tartózkodásom – szeren-

csére jótekonnyan csillapította a szándékaim és helyzetem közt kialakult feszültségek kfnját. Teljesen mindegy, hogy minek tartanak, és még az sem számít, hogy én minek tartom magam, és hogy mi a véleményem a hazámról. Megingathatatlan tény ugyanis, amelyen – engem beleértve – senki sem változtathat, hogy hozzá tartozom. Ez egyrészt nagyon sok, másrészt a semminél is kevesebb, mert nem határozza meg ítéleteimet és érzelmi viszonylataimat.

Szabadságom – mely a megbonthatatlan kötöttségből nő ki – annak köszönhető, hogy gyerekkoromban üldözött kisebbséghez tartoztam. Az ilyen sorsú ember, ha nem torzítja el bosszúvágy, és ha ki tud nőni saját specifikus kisebbsége – zsidósága, baszk-sága, homoszexualitása – keretei közül, a körülményeknek megfelelően általánosíthatja, más kisebbségek sérelmeire viheti át szakadatlan felháborodását.

Csakhogy az ilyen egyénre megkülönböztetett gyanúval néz a honában lakályosan berendezkedett többség, mihelyt megtapasztalja a bírálátát. És ha ennek hangneme tiszteletlen, sőt mi több, gunyoros, és ha általánosan elfogadott tabukat vesz célba, akkor a bírálatot a bíráló hazafiatlan vagy hazátlan személyére való tekintettel megfontolás nélkül és szitkozódva utasítják el. Ezért irigylem Gombrowiczot: akárhogy gúnyolódott is a lengyel kultúra, a lengyel katolicizmus és a lengyel provincia tárgykörében, az efféle szitkok záporától lombos családfája megvédte őt.

Második bejegyzés

„Az a művész, aki a művészet keretei között valósítja meg magát, sohasem lesz alkotó – azon a határterületen kell berendezkednie, ahol a művészet az élettel érintkezik, ahol ilyesfajta kényelmetlen kérdésekkel szembesül: Mennyiben konvencionális a lírád, és mennyiben él valóban? Mennyire hazudnak a tisztelőim, és mennyire hazudok én, amikor költőként tisztelem magam? De amikor ilyen kérdéseket vetettem fel A KÖLTŐK ELLEN című cikkemben, egészen egyszerű kérdéseket, melyeknek az volt az egyetlen különlegességük, hogy nem a vers művészetét mint olyat, hanem csak valósággal kapcsolatos viszonyát firtatták, hiderült, hogy egyetlen szót sem értett senki, és a legtühételesebb értellenségről maguk a költők tettek tanúbizonyságot. Mert erre a vallásra, mint az összes löbbire, az jellemző, hogy nem tűri a kételyt, és fél a tudástól.”

Arany szavak.

Az elefántcsonttoronyokra egyebek közt az jellemző, hogy mindegyik csak egyetlen művésznek biztosít szállást. A művész élvezi itt előkelő magányát, és mint a pók, finom hálót bocsát ki magából, a művészetét. Ablakából szemügyre veszi a környék elefántcsonttoronyait, és közérzetét az szabja meg, hogy mennyire állja ki az övé a többivel az összehasonlítást. Számon tartja továbbá a saját tornya előtt összeverődött tömeget is; vezetődít, a vájt fülű vagy núanszírozott látású kritikusokat néha beengedi az ebédlőjébe, és tapintatosan félrenéz, miközben ezek kegyeletteljesen letörnek egy-egy darabkát az elefántcsont cukorkataratóból.

Brutális korszakokban az elefántcsonttorony, vagy ha lerombolja az erőszak, akkor pusztá emléke is sugározhat vigaszt, erkölcsi ellenállást. Van (vagy volt) valami, ami elkülönül a tajtékozó ostobaságtól, vannak más értékek is, mint amelyeket a Hatalom elismer. Csakhogy ezekről az értékekről – ha könyörtelenül bonckés alá vesszük őket – többnyire kiderül, hogy valamiféle képzelt vagy széppé stülizált múltnak a kincsei. Gombrowicz a lengyel emigráció négy legkiválóbb költőjének kötetével kapcsolatban

azon tűnődik, hogy „*Où sont les neiges d'antan*”, hová lett a tavalyi hó. „*Miért hat minden olyan elavultnak?*” – kérdi. Még a jelen eseményeit is a múlt szemszögéből ítélik meg. Ami elmúlt, az pusztán emiatt értékesnek tetszik –

„*a villany a földi,
a csillag az égi,
a villany az új,
a csillag a régi*” –

mi baja volt Babits Mihálynak a villannyal? Az új (a villany) eleve pórul jár, ha a régivel (a csillaggal) hasonlítják össze. Gombrowicznak igaza van: a tiszta esztétikum mint beállítottág és életforma a művészetet a csillagok közé, az égi, a vallási szférába emeli.

Ezzel a szférával, mihelyt e világi körben fejt ki hatását, nemcsak az a baj, hogy tabuizál, és az a néhány ember, aki – hozzám hasonlóan – fittyet hány ennek, hamar persona non grata-vá válhat a kultúra birodalmában. Még veszélyesebb, hogy ez a szféra merev abszolútumokkal bátyázza körül magát – ez a kemény héj az, amelyet a benne fészkelő és az őt kívülről csodáló egyaránt elefántcsonttoronyból valónak képzelt el. Gombrowicz a maga négy lírikusáról azt állítja, hogy háború előtt kialakult költői építményük nem bírja befogadni az új világ háborgó borzalmait, ezek „*egyszerűen nem válnak metaforává, nem passzolnak a stílusukba*”. Bírálata a mi körülményeinkre is alkalmazható. A Költészet, jó nagy betűvel írva, nálunk részben régi parnasszista hagyományokat folytat, részben ellenhatás a szocialista realizmus prófétái által zord szigorral, majd szelíden propagált politikai költészet nyomorára. Csakhogy nálunk a Tiszta Költők lelkiismerete nem egészen tiszta, mert az elefántcsonttoronyok állami jóváhagyással épültek fel az utóbbi évtizedekben.

Harmadik bejegyzés

1953 szilveszterén Gombrowicz – feltehetően emigránstársaságban – beszédet tartott „a nemzethez” egy Buenos Aires-i banketten. Ebben nevetségesen nevezte a honfűt, a haza szépségén méltázó nosztalgiát. „*Mit számít, hogy nem Grodnóban, Kutnóban vagy Jedlinszken vagytok? Volt-e már ember másutt, mint saját magában?*” „*Nem igaz, hogy Grójec több lenne, mint egy szörnyű, provinciális odú, amelyben egykor nyomorúságos életeket tengettétek. Nem, ne hazudjatok: Radom sohasem volt költemény, még napfelkeltekor sem! A virágok ott sohasem voltak csodálatosak és feledhetetlenek – és nyomorúság, piszok, betegség, unalom és igazságtalanság úgy veti körül benneteket hajdanában, mint sivár lengyel falvakban szürkületkor a nyüszlő kuttyák.*”

Élvezem ezt a hazafias szónoklatot, és elképzelem hatását. Az urakat frakkban, a hölgyeket estélyiben, amint pezsgősposhárral a kezükben hallgatják, hogy „*egyiktek sem törődött Lengyelországgal, még Lengyelországban él!*”, és hogy az emigránsoknak végre fel kellene fogniuk „*vándoréletük patetikus értelmét*”. Az urak homloka közben kivörösödik, a hölgyek hónalját pedig izzadság veri ki. Az egyezményes hazugságok nyilvános leleplezése, az érdekeltek színe előtt, nagy illetlenség, és engesztelhetlenebb haragokat szerez, mint a rágalom. Elvégre ez utóbbi szerencsés esetben cáfolható.

1983-ban Princetonban hazafias programmal teliszűfolt nap után megkérdeztem a helyi magyar közösség egyik vezetőjének feleségét, hogy ha kitörne nálunk a szabadság, hazatelepülnének-e. Kétszintes, öt hálószereléses villájuk üvegverandáján ül-

tünk, villájukhoz kert és erdő is tartozott, az erdőt kis folyó szelte át. Kérdésekre az asszony fülig vörösödött. „Mi már nem tudnánk – mondta –, nem tudnánk megszokni ott.” Ez a dialógus józan megvilágításba helyezte a magyar diákok vizsgaelőadásán néhány órával korábban elhangzott hazafias fogadkozásokat és bizonykodásokat, a szoborpályázatokkal és alapítványokkal kapcsolatos hazafias tervezetéseket, a Nagy Hazugságot, ahogyan az amerikai társadalom felsőbb rétegeibe beilleszkedett magyar származású értelmiség jó patrióta lelkiismerettel óhajtja élvezni kényelmes helyzetét. Rögtön tudtam, hogy kérdésem jóvátehetetlen, holott csak négy szemközt hangzott el.

Gombrowicz viszont nagy társaságban, banketten beszélt. Alceste sem tarthatott volna az övénél kellemetlenebb szónoklatot.

Nemrég láttam a budapesti Katona József Színház jó előadásában AZ EMBERGYŰLŐLŐ-t. Örömmel ismertem magamra egy fölényesen okos, megértő és mégis engesztelhetetlen mestermű főhősében. Egy embert annyira felháborít a társas élet hazugságrendszere, hogy mindenkibe és mindenbe beleköt. Mivel nem tesz különbséget állandósult dühének fontos és lényegtelen kiváltói között, komikussá válik. Én is tudom, hogy ami miatt háborgok, akár ezeken a lapokon is, az többnyire annyit sem ér, forintban kifejezve, mint amennyiből írógépem szalagjának kopását fedezhetném. Gombrowiczra ez még fokozottabban áll.

Lehet, hogy azért vonzódok annyira hozzá, mert bátyámnak érzem Molière-ben?

Lukács azt mondogatta, hogy a Mizantróp a korán jött forradalmár prototípusa. Komikuma is ebből fakad. Nem ismeri fel, hogy etikai elvárásainak nem felelhet meg a társadalom, és ezért szüntelenül neveltséges konfliktusokba bonyolódik. Talán arra gondolhatott Lukács, hogy Alceste-nek a maga jakobinus moráljához még nincs meg a guillotine-ja, amellyel levághatná a tökéletesen üres vagy romlott udvaronci kobakokat. Vagy arra, hogy – egy évszázaddal Rousseau előtt – kivonult a darab végén a romlott társadalomból, a természetbe. Lehet, hogy Gombrowicz is túl korán jött forradalmár? Meg én is? De vajon melyik forradalmár nem jött túl korán? (Vagy túl későn, mint Antigoné, aki lekéste az anyajogú társadalmat?) Mert jókor egyik sem jön, ezt forradalmi hajlamaim ellenére be kell látnom – ez esetben ugyanis győz, és az adott lehetőségekhez züllesztü a sugaras eszmét, amelynek nevében fellépett. Így megszünteti önnön forradalmiságát, ha idejekorán nem sikerül természetes módon vagy kartársi segédlettel elhaláloznia.

Érdekes, hogy Rousseau nem ismerte fel a Mizantrópban a maga elődjét. „Két dolog van, amit nem fog tagadni, uram – írta 1758-ban D’Alembert-nek. – Először is, hogy Alceste e darabban egyenes, őszinte, tiszteletre méltó férfiú, igazi derék ember; másodsor, hogy a szerző neveltségessé teszi. Ez, úgy tünik nekem, egymagában is menthetelenné teszi Molière ügyét.” Sőt azért teszi neveltségessé, mert derék ember. Barátját, Philinte-et ellenben okosnak tünteti fel a darab. Rousseau szerint ez „egyike ama becsületes nagyvilági embereknek, akiknek az elvei sokban hasonlítanak a gazfickók elveihöz, a nyójas, mértékűdő embereknek, akik mindig úgy találják, hogy minden jól van, mert az az érdekiük, hogy semmi se legyen jobb, akik mindig mindenkivel elégedettek, mert nem törődnek senkivel, akik a megtraktált asztal mellett azt hangoztatják, hogy a nép nem éhezik, akik lömöti erszénnyel a zsebükből méltatlankodnak, amiért némelyek felemelik szavukat a szegények érdekében, akik gondosan elrekeszelt házukból panaszszó nélkül nézik végig, hogy az egész emberiséget megloptják, kifosztják, legyilkolják, lemészárolják, tekintve, hogy Isten igen dicséretes szelldéset adott nekik mások balsorsának elviselésére”. Ki beszél itt? Nem Alceste? Vagy inkább Saint-Just? Nem állítható Rousseau-ról, hogy összekötő tag eme két úr között?

Ez esetben viszont Molière – bárhogy fúj is rá a levélíró – jól dolgozott. Olyan figurát alkotott, akinek szövegét száz év múlva töretlenül folytathatta a kor egyik nagy géniusza. Egy másik nagy génius, Lessing így védte meg Molière-t: „*De a nevetés és a kinevetés közt nagyon nagy a különbség. Nevehetünk egy emberen... anélkül, hogy a legkevésbé is kinevetnénk*.” „*Az Embergyűlölő nem válik meglehetővé, az marad, aki volt, és a nevetés, amelyet a köllő által számára teremtett szituációk váltanak ki, a legcsekélyebb mértékben sem csökkenti nagyrabecsülésünket.*” Az igazság korán jött bajnokának, vagy inkább: a korán jött igazság bajnokának jellemére nem vetődik árnyék.

Hegel tökéletlennek nevezte a szatírákat mint ábrázolási módot, mert hiányzik belőle a *Versöhnung*, a megbékélés mozzanata. És csakugyan: Alceste olyan erkölcsi silányság ellen lázad, amelyet Rousseau még száz évvel később is elviselhetetlennek érez. Engem éppen a megbékélésre való készség hiánya vonz. Az ésszerűtlenség, amelyet a szatíra a látszat és a lényeg meglepetésszerű, vagyis a közvetítő tagokat kiiktató szembeállításával napvilágra lők, olyan égbekiáltó, hogy a megbékélés – a bölcsesség uralma az ész fölött – azonos volna a lepaktálással.

Mi az, ismét Alceste beszél belőlem?

Negyedik bejegyzés

Mit áldozhat eszményeiért a szellem? Az érvényesülést? Minden bizonnyal. Önnön harmóniáját? A boldogságot? Feltehetően. A saját életét? Talán – tisztelet Giordano Brunónak, de Galilei fölött se törjünk pálcát.

Feláldozhatja-e a morálját? 1918–19 fordulóján, az orosz forradalom és a kommunista párt vonzásában Lukács György eljutott odáig, hogy a bűnt – vagyis az erőszakot – is vállalta az emberiség felszabadításának reményében. Később bebizonyította, hogy döntése nem teoretikus jellegű: a Kommünben politikai komisszár lett, és kivégeztetett nyolc katonát.

A bűn tudatos vállalása azzal a nehézséggel jár, hogy ezt az utat csak kifinomult erkölcsű emberek vélhetik járhatónak. Lukács paradoxona – miszerint csak annak szabad ölnie, aki megingathatatlanul tudja, hogy ölni minden körülmények közt tilos – a bűnt a kiválasztott erkölcsi zseni privilégiumának tünteti fel. Csakhogy a teljes emberiség felszabadítását célul kitűző mozgalom nem ismerhet el kétfajta erkölcsöt. A kivételes esetekben végrehajtott etikai indítékú büntetést a mozgalomban tömeges bűnözéssé fajul, „a cél szentesíti az eszközt” sivár gyakorlatává, mely a célokat elvont-általános közhelyekké silányítja, és megöli a szellemet is.

Vajon elfojthatja-e a szellem a képességeit is eszményei kedvéért? Dionys Mascolo LE COMMUNISME című művével kapcsolatban Gombrowicz azt veti a szerző szemére, hogy „nem önmaga akar lenni, hanem csak eszköz, olyasvalaki, aki alárendelte magát a feladatának. Nem értheti meg a világot, mert rá akarja tukmálni magát, sőt mi több, azt hiszi, ez a megértés egyetlen formája”. Mascolo könyvét „az abszolút őszinteség és az abszolút hazugság, a valóság abszolút ismerete és abszolút nem ismerete” jellemzi. Ez az állapot elkerülhetetlen, mihelyt az eszmények érvényesítése hazugságokra kötelezi a hitvallókat. Lukács például gyakran mesélt egy csataképről – festőjének nevét elfelejtettem –, melyen egy lovas hadseregnek egy szakadékon kell átjutnia. Az első sorok belezuhannak a szakadékba, feltöltik azt, és az utánuk vágatatók a ló- és lovastetemeken átgázolva elérik a túlsó partot. „Talán az én életművem is csak arra jó – szokta volt mondogatni –, hogy segítsen

felülteni a szakadékokot.” Íme, az ember és mű, mint valami nagy Feladatnak alárendelt eszköz. Eszközzé degradálódva évtizedekre feláldozta egyedülálló szellemi színvonalát, és ezt a döntését láthatólag még akkor sem bánta meg, amikor pártja követelményeitől némelyest megszabadulva megalkotta öregkori nagy műveit. A tudatos intellektuális lealacsonyodást azzal indokolta, hogy az emberiség boldogulása fontosabb, mint valamely mű makulátlansága. Ma már Lukács döntését, indokostul, a kommunizmus iránt érzett vallásos elkötelezettségének számlájára írom.

Ezt az emlékező gondolatmenetet az a polémia váltotta ki belőlem, amelyet Gombrowicz folytatott egy Goetel nevű lengyel emigráns íróval. Goetel szerint a száműzött lengyeleknek vissza kell nyerniük Lengyelországot, mert csak itt élhetnek teljes életet. Hát nem tanultatok meg a katolikus egyháztól, kérdi Gombrowicz, hogy lelketek halhatatlan, függetlenül a szélességi foktól, ahol tartózkodtok? Ő maga egyetért az egyházzal, csak éppen vallási értelemben vett lélek helyett olyan értékekre hivatkozik, mint az értelem, a nemeslelkűség, a fejlődőképesség, a szabadság és az őszinteség. Ezután fogalmazza meg a kérdést, mely problémánk középpontjába vezet: *„Ha tudatnánk veletek, hogy csak akkor maradhattok Lengyelországban, ha lemondtok ezeknek az emberi értékeknek egy részéről, vagyis csak úgy maradhattok lengyelek, ha rosszabb – kissé kevésbé tehetséges, kevésbé okos, kevésbé nemes – emberekké váltok, meghoznátok ezt az áldozatot Lengyelországiért?”* A kérdés dallamvonalában benne rejlik a válasz. A patriotizmus éppúgy válhat vallássá, mint a kommunizmus. Gombrowicz, az individualista legfőbb emberi kötelességének az egyén beteljesedését tekintette. De az egyén csak más emberekkel kölcsönhatásban fejlődhet. Másrészt a többi ember sem absztrakció, hanem egyén. *„Sohasem fogok egyetérteni Goetel úrral – neki Lengyelország a fontos, nekem pedig a lengyelek.”* És ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy számára a nem lengyelek sem voltak kevésbé fontosak, akkor teljes képet kapunk termékeny írói individualizmusáról.

Gombrowicz hosszan elemzi látomásos szindarabját, az ESKÜVŐ-t, majd megkérdi magától, hogy nem visszaélés-e, ha maga a szerző kommentálja jószerevével ismeretlen művét. Kérdésére harsány „nem”-mel felel. El kell hitetnünk magunkkal, hogy az emberek vágyódnak ránk, mindenáron meg akarnak ismerni, így hát *„kényszerítsd őket arra, hogy érdekelje őket, ami téged érdekel. Minél többet tudnak rólad, annál nagyobb szükségük lesz rád. •Én•-ünk az emberi kapcsolatoknak nem akadály, hiszen éppen az •Én•-re sóvárogznak ők is. Csak az a fontos, hogy ne csempésszük be ezt az •Én•-t, mint valami tiltott árut. Mi az, amit az •Én• nem visel el? A felemáságot, a féltékenységet, a szemérmetességet”.*

Brecht is sokat tűnődött azon, hogy miképpen fogadtassa el magát a publikummal. Kérdésére – talán mert helyzete kevésbé volt kétségbeejtő – kevésbé patetikusan válaszolt. A becsempészési taktikát sem utasította el. Célravezetőnek találta például, ha ismeretlen, sőt kiadatlan írásairól is úgy beszél, mint az általános műveltség részeiről. Így ébreszthető, a sznobizmus hajtorugóinak felhasználásával, érdeklődés e művek és főként szerzőjük iránt.

Az érvényesülésre törekvő nagy személyiségeknek azonban – ha nem akarnak korrumpálódni – nagy türelemre van szükségük. Gombrowicz és Brecht a száműzetéssel együtt a türelem mellett is elkötelezte magát. Az „el kell hitetnünk magunkkal” pátosza jelzi, hogy az „Én” fontosságának és mellőzöttségének együttes tudata serkentette a türelmet – „van annyi tartalékom, hogy várhatok” –, és egyben türelmetlenséget is gerjesztett – „hogyhogy a kutya sem ismer, üstöllést nélkülözhetetlenné teszem magam” –, és e két erő állandó harca növelte alkotóképességüket és kielégítetlenségüket

is. (Ez a szituáció nem emigránsmonopólium: bizonyos alkatok bizonyos társadalmi struktúrákban csak önmaguk feladásával érvényesülhetnek. Ez még keserűbb tudás, mert az ilyen hal zátonyra vetődve, közvetlen közélről látja, hogyan tempóznak mellette, és hogyan fickándoznak szerencsésebb haltársai.)

Külön töprengést érdemelnének az olyan személyiségek, akik – mint Kafka – meg se próbálják elfogadtatni „Én”-jüket a világgal. Rezignáció rejlik az ilyen magatartás mögött? Depresszió? Önbizalomhiány? Vagy igazi, nagy gőg – Gombrowiczénál és Brechténél is kifejtettebb –, mely nem tekinti a világot méltónak arra, hogy kegyeiért vagy akár csak figyelméért törje magát?

Miért nem szereti Kafkát Gombrowicz? Miért találja unalmasnak? Szövegszerűen nem támaszthatom alá, mégis erős a gyanúm, hogy személyisége taszítja, akarva-akaratlanul mutogatott sebei és a bármiféle mutogatásnak ellentmondó, rejtezkedni vágyó ösztöne, mely szakadatlanul háborúzik az írói léttől elválaszthatatlan önkifejezési vággyal. Egy ekkora „Én”, mely nemcsak nem tör elismerésre, hanem viszolyog is ettől – nem tekinthette ezt saját „Én”-je ellen szándéktalanul elkövetett provokációnak?

Ötödik bejegyzés

Rádióinterjú egy pesti hímringyóval. Naponta nyolc-tíz órát dolgozik – ebből négy-öt óra a kifejezett fizikai munka – kétezer forintos órabérért. Vasárnap munkaszünet, ennyi pihenésre szüksége van. Igen tárgyyszerűen beszél, férfikérdés nélkül. Célszerű étrend, erőbeosztás, fegyelmezett életvitel. Mivel napi négy-öt kuncaftot lát el, feltehetően kínai technikával dolgozik: takarékoskodik az ejakulációval, hogy állandósíthassa izgalmi állapotát.

Nyilatkozott a témakörben az egyik ügyfele is, egy férjes, gyermekes asszony. Kapcsolatát a hímringyóval korrektnek mondta, lelki mozzanatoktól teljességgel szabad szolgáltatásban részesül. „Mintha pedikűröshöz mennék.”

A „szolgáltatás” szóval a női interjúalany radikálisan megváltoztatta a nemeknek az anyajogú társadalom felbomlása óta az európai kultúrkörben kialakult viszonyát. A hagyományos morál a nőt kötelezi szolgáltatások nyújtására. Nemcsak a prostitúció bizonyítja ezt, hanem a polgári házasság intézménye is: a férfi mint családfő eltartja asszonyát, aki ennek fejében szexuális szolgáltatásokban részesíti. A nemiség normái ennek megfelelően a megrendelő igényei szerint alakultak ki. Az aktus a férfi kielégülésével fejeződik be. A potencián (vagyis a férfielégülések számán) mérik a szerelmi együttlétek hatékonyságát. A női kielégülés mellékesnek, járulékosnak, sőt széles körökben és hosszú időszakon át amorálisnak számított. Kamaszkoromban még azt is hallottam, a nők alacsonyabbrendűségének bizonyítékeképpen, hogy „a nő fekszik alul”.

A nem kívánt gyermekáldás elhárításának lehetősége kiütötte a legfőbb fegyvert a férfiuralom bajnokainak kezéből. A születésszabályozás ellenfelei többnyire vallási vagy népességgpolitikai érvekkel hadakoznak, de legalább ennyire motiválja őket a féltelenség és a harag, hogy elvesztik nemiségből eredő privilégiumaikat. A kettős erkölcs azzal a bölcsességgel indokolta létjogosultságát, hogy „a gyereknél csak az anya a biztos”. Ha a nők is lefekhetnek bárkivel, mint a férfiak, akkor tarthatatlanná válik a vérségi elven alapuló örökösödési rendszer. A szüzesség megsértésének, továbbá a női házasságtörésnek a tabuja egy töről fakad a magántulajdon szentségével.

A hímrinygó kuncsaftja, amikor saját kielégülésének minőségét és mennyiségét helyezi a nemi érintkezés középpontjába, és ennek érdekében ő szabja meg a gyöngéd-ségek jellegét az együttlét folyamán, fölébe kerekedik férfitartnerének, ahogy a munkaerőpiacon is a munkaadó pozíciója a kedvezőbb. Ő választja ki a szolgáltatók közül a legígéretesebbet, akit, ha nem felel meg, bármikor helyettesíthet más munkavállalóval.

Ha megkérdezné valaki, hogy tetszik-e nekem ez a fejlemény, átlós irányban ingatnám a fejemet. Nem tetszik, hogy a szexuális együttlétből az üzleti szemlélet – akár milyen nemű is a megrendelő – kispórolja a lelki mozzanatokat. A szexotechnika tökélye nagy gyönyörűségeket okozhat, de a technika egyeduralma és az ezzel járó ismétlődések sivársága kiszikkasztja az emberek érzelmi forrásvidékét, és megszünteti a fogékonyságot az individuális szerelemre, amely pedig az emberi kultúra egyik legboldogítóbb vívmánya. Másrészt viszont meggyőződése, hogy ez a fogékonyság csak a nemek egyenjogúságának talaján válhat általánossá, és ezért tetszik is a szóban forgó női kuncsaft megrendelői öntudata. A nemek között egyenjogú érzelmi-intellektuális viszony társadalmi méretekben csak akkor alakulhat ki, ha a férfi- és női orgazmusok egyenjogúak, mind az erkölcsi megítélésben, mind pedig az ágyban.

Fenti eszmefuttatásom végére érve elolvastam Gombrowicz SZÜZESSÉG című novelláját – véletlenül éppen ez következett a gyűjteményes kötetben. Egy szűz lány annyira ártatlan, hogy amikor matróz szerelmese, egy hímszűz megkéri a kezét, azt hiszi, hogy ez le akarja választani és magához akarja venni végtagját. De felfokozott szüzessége miatt az egész világot szexualizálja képzeletében. Kiszolgáltatótsága odáig süllyeszti, hogy végül („veled! csak veled!”) szerelmesével együtt nekiesik egy szeméttben talált csontnak, melyet a család kutyája félig már lerágott.

Íme, ugyanaz a téma: a ránk oktrojált szexuális eszmények annyira ellenkeznek természetünkkel, hogy jaj annak, aki képmutatás nélkül, tiszta szívből veszi komolyan őket.

Krasznahorkai László

KÉT KICSI KÉZ AZ INDÍTÓKAPCSOLÓN

Egy távolba eső őszi nap éjszakáján, messze-messze már a mostani lázas óráktól, a papírra vetés folyamatos jelen idejétől, midőn asztalom mellett a rádió hisztérikusan ismételteti, hogy újra kitört a háború, a béke túlsó partjának szépséges kódében tehát, szemben a véresen ijesztő innensővel, nos, akkor, ama szeptember végi éjjelen vonatom, a Ulaanbaataból Bejingbe tartó orosz szerelvény, a maga hétvagonnyi tiltott kereskedelmet folytató mongol és lengyel ügynökével, valamint egy külön kocsiiban velem együtt huszonnégy, sorsának rejtett módosítását tervező utassal, a Góbi sivatagra borult teljes sötétségből begördült a Dzamyn Üüd-i állomásra. Csikorogtak a fékek,

fölríadtak az alvók, a mozdony egyetlen hosszú sóhajtással fújta ki oldalán a gőzt, s noha tudtuk, a sivatag a térképek szerint még végtelennek tűnő kilométereken át folytatódni fog, azt is éreztük mindannyian, hogy a mi számunkra viszont, bennünk, valahol itt Dzamyn Üüdnél, véget ér. Talán, emelkedett a helyesbítő hangsúly, s rezgett aztán ünnepélyesen, tényleg véget ér, talán, úszott át a szóban egy döntő nyomaték az aggodalomról a bizakodásra, ez lesz az a pont, ahol fellelegezhetünk, sőt amikor a fülsiketítő fékcsikorgás előcsalt bennünket a fülkékből, és a magunk támasztotta hirtelen tolongásban végre mindenki megtalálta a helyét a folyosóablakoknál, a hangsúly emez eltolódásában már az a meggyőződés is benne volt, hogy mélyebbre nem, mélyebbre úgysem lehetne, innen már, kezdtük betűzgetni az állomás feliratát, egész biztosan csak kifelé vezethet út. Camin Uud, olvastam össze a cirill betűket. Zhamen Aid, kiáltotta be mellettem valaki egy fülkéajtón. Tzam Ude, hallatszott távolabbról is. Altalános volt a megkönnyebbülés.

Hosszú út állt mögöttünk, noha azt, hogy milyen hosszú, magunk sem tudhattuk igazán, hisz a mérték, amivel meghatározhattuk volna, menet közben felmondta a szolgálatot. Azazhogy: nem is a mértékről volt szó ezúttal, és nem is a hosszúságról, hanem hogy sivatagi utazásunk egy olyan tudásba vezetett be, amit birtokolni senki nem akart, hogy olyan tapasztalattal ajándékozott meg, ami valamennyiünket készületlenül ért – sőt azt kell mondjam, arra érdemtelenek lettek megjutalmazva ezzel a tapasztalattal, arra alkalmatlannak lettek beavatva ebbe a tudásba. Közülünk ugyanis már arra sem számított senki, hogy Ulaanbaatartól a mongol–kínai határig egyáltalán bármire is számítani kell, épp ellenkezőleg, úgy voltunk vele, ha hosszú lesz, hát hosszú lesz, ki fogjuk bírni, a kupék a körülményekhez képest kényelmesek, a fűtés jó, az egyetlen, amivel szembe kell néznünk, az unalom – márpedig ezt a csekély kellemetlenséget, szögeztük le még az ulaanbaatari pályaudvaron, igazán el lehet viselni, ha az ember arra gondol, mi vár rá azután. Előzetes elképzeléseink igen ártatlanok voltak tehát, nem csoda, ha meglepett, sőt őszintén megdöbbenett valamennyiünket, amikor megértettük, hogy átkelésünk a Góbin nem a zsibbadt tagok okozta megpróbáltatás panaszos élményeinek, hanem egy kivételes helyzetre való ráébredésnek a története lesz, egy olyan tény felismerése, amit életünk köznapi világával összekapcsolni, úgy véltük, épp azért nem lehet, mert magunkban legfőképp és pont azt a bennünk is föltételezett elvont általánosságot nem voltunk képesek felfedezni, amire viszont ez, ez a nem is váratlan felismeréssel vagy ráébredéssel, mint az előbb jellemeztem, inkább valami lassú ráeszméléssel megszerzett tudás a leghatározottabban vonatkozott. Egyáltalán nem akarom elhallgatni, hogy a többes szám eddigi s ezutánai használatának valamelyest önkényes volta ellen valószínűleg mind a huszonhárom társam élénken tiltakozna, akikkel egyébként ebbe az egy és ugyanazon többes számba – és elsőre legyen elég erről ennyi – tényleg nem a kölcsönös ismeretség vezetett – csak megnéztük egymást a beszállásnál, aztán a maga fülkéjébe a párjával vagy anélkül ki-ki szólanul elvonult; azt azonban ők sem vonnák kétségbe, hogy aki arra a Beijingbe tartó vonatra, rokonságunk önmagában is szembeötlő jeleként, megvette a jegyét, az már nem tévesztette össze saját céljait és saját nehézségeit, amint az elszorító gyakorlatiággal történni szokott, képzelet alkotta hősök költői céljaival és nehézségeivel, mert esetünkben – s talán ebben is megerősítene mind – olyan sóltan, száraz, kedveszegett emberekről volt ott szó, akiket nem csupán az kötött össze, hogy többé már nem lehetett becsapni őket, hanem az ellenkezője is, az a pusztá elkeseredést meghaladó, végérvényesen ki nem zárt eshetőség, hogy bizonyos váratlan körülmények ese-

tén – s mi éppen egy effélének próbáltuk kitenni magunkat – ez a velem együtt huzsonnégy, és épp a legérzékenyebb kérdésekben, még egyszer, utoljára, mintegy búcsúzóul igenis becsapható. Olyan hasonlóság állt fenn közöttünk, aminek különösen kifejtett változata öröm vagy büszkeség helyett inkább nyugtalansággal töltött el minket, hisz féltett magányunkat éreztük megtámadva így, ám ugyanakkor olyan árulkodó, olyan nyilvánvaló volt ez a hasonlóság, amely még azt a felhatalmazást is megadja most, hogy nem igazolható, de igaz, vagyis úgynevezett szabad kijelentéseket tehessek... példának okáért arról, hogy amennyiben akadt afféle eset, amikor elejét kívántuk venni a kérdezősködésnek, akkor az utazás okát firtatók előtt („Ugyan minek mentek ti Kínába...?”) nagy valószínűséggel hajszálpontosan ugyanúgy ütöttük el a dolgot, mondván, azért, hogy feledést keressünk a gondjainkra, illetve mikor a hitetlenkedő s kissé sértett kíváncsiskodók azt dünyögtek erre: elvándorolni a föld másik oldalára, ez nem éppen közönséges módja a feledésnek, mi, még nagyobb valószínűséggel, ugyanúgy feleltünk valamennyien, hogy tudniillik igen, ez igaz, de hát... a gondjaink sem éppen közönségesek. És mindez viszonyaink egyoldalú jellemzéseként, tájékoztatásul az otthonmaradottakhoz talán meg is állja a helyét, más szempontból nézve azonban a mi indítékaink – s épp azért hoztam szóba a dolgot, hogy erről beszámolhassak – szerényebbek, földhözragadtabbak, s ha nem volna túlságosan kíméletlen, azt mondanám, kicsinyesebbek voltak, mint azé, aki bennünket az örökkévaló riasztó birodalmába, mert hiszen ez történt velünk Dzamyn Üüd előtt a Góbiban, bevezetett. Itt nem vártunk többet, ha egyáltalán valamit, mint a sivatag meglepetés nélküli közhelyeit, s hogy „végtelenségére”, „szomjazó homokjára”, „holdbéli elhagyatottságára” majd unottan rálegyintheünk, ehelyett egészen váratlanul az időtlenségnek és a halhatatlanságnak egy kísérteties terébe, sőt hadd mondjam meg egyenesen: ember számára elviselhetetlen tartományába jutottunk – ha egy efféle amúgy is megsápadt szócska, mint az „elviselhetetlen”, képes még egyáltalán bármit is kifejezni abból, amittől mindnyájan annyira megriadtunk, s aminek közvetlen nyomása alól most Dzamyn Üüdnél, kibámulva a folyosóablakon, oly jóleső volt a felszabadulás. Mert átutazni a Góbin, mert a Góbi sivatagot orosz vagonokban Beijing felé keresztülszelni, mert egy őszi napon az orosz szerelvények átlagos sebességével a Bogd-hegységtől a mongol-kínai határig belemerészkedni a Góbi sivatag élettelen ürességébe, nos, ez azt jelentette, hogy bele is veszni, azt jelentette, hogy nyomtalanná válni, önmagunkat eltűntnek nyilvánítani, átmenetileg elillanni a földi létezésből, ilyen feltételek között ugyanis ez a sivatag – lerombolván a mesebeli megmenekülésnek egy több évezredes, édeni metaforáját – azt állította, hogy az örökkévalóság valóság ugyan, de nekünk lidérces mód elrettentő valóság, hogy az örökkévalóság az istenek tartománya ugyan, de ezek az istenek mozdulatlanok, megközelíthetetlenek, hidegek és pokoliak, hogy az öröklét nem más, mint az örületig hevített teljes és végzetes szimmetria, hogy az öröklét nem egyéb, mint az ismétlődés dermesztően eszményi, feldúlhatatlan ökéletessége. Álltunk a folyosóablakoknál, néztük a hatalmas neonfelirat vakító kékjeit, sárgáit és vöröseit: a helynévtábla cirill, ujjur és kínai óriásjeleit a már enélkül is épp elég különleges állomásépület homlokzatán, de mire megfogalmazhattuk volna, hogy akkor vajon minek is vagyunk kiteve ezzel a tudással, hogy milyen árat kell is fizessünk ezért a beavattatásért, s hogy egyáltalán hogyan bírnak majd ezek után visszatalálni saját eredeti léptékeinkhez, addigra már vissza is találtunk, a megérkezés okozta megkönnyebbülés addigra már ki is oltotta rendkívüli tapasztalatainkból a nyomasztó tónusokat, s miközben figyelmünket egyre nagyobb mértékben Dzamyn Üüd kötötte

le, ezekből a rendkívüli tapasztalatokból nem is maradt más, mint egy önmagát gerjesztő, gerinctájunkat bizsergető kellemes izgalom, hogy hát ha ilyen bevezetéssel van ellátva a kínai birodalom megközelítésének idáig meglehetősen regényes története, akkor várakozásainkban egész biztosan nem fogunk csalódní, akkor Kína a maga még csak nem is sejtett tónusaival tényleg birodalma lesz a feledésnek, s valami nagyszerűvel jutalmazza majd, hogy földi és légi lélekvesztőkön ezt a nagy utat megtettük érte.

Bármilyen hihetetlen, így történt, a legkörültekintőbb fogalmazással sem leplezhetem tovább, hogy bizony így esett: Dzamyn Üüd-i megérkezésünket követően néhány perccel már tényleg el volt felejtve az egész, s ha magyarázatot keresek erre a hirtelen felejtésre, hát csak a legpimaszabbat találom, hogy tudniillik a számunkra felkínált kiábrándító igazságban, amely amúgy istenigazából elvette az ember kedvét a halhatatlanságtól, mi eleve nem látrunk egyebet, mint egy nem ránk méretezett, helyesebben: mint egy nem nekünk felállított akadályt, amin túl kell jutni és el is felejtetni azonnal, hiszen egyrészt azok közé tartozunk (és itt, beismerem, erősen leengedtem a hangsúlyt, ahogy az komoly bejelentéseknél szokás), akik súlyos halálfélelmük ellenére, titkos életszeretéből régóta nem gondolnak már a halhatatlanságra, másrészt pedig (s innentől a hangsúly ismét a régi) figyelmünk osztatlan egészére s általa ama tény kétségbevonhatatlan bizonyítékára volt mindenekelőtt szükségünk, amit az állomás fölöttébb különös épületét vizsgálgatva persze valamennyien éreztünk már: hogy ugyanis sikerült, megjöttünk, itt állunk Kína kapujában.

A ház, ahol mindezt from, már órákkal ezelőtt elcsendesedett, éjjel negyed három múlt, kislányaim nyitott szájjal, kitakarózva alszanak az ágyon, s ebben a nagy csendességben a fűtőcsövek zümmögésével csak egészen halkra lecsavart rádióm verseng az asztal mellett, ahogy mint valami elhallgattathatatlan tücsök cirpeli a beteges lelkesedés híreit... e percben épp óriásbombázók ámulatra méltó pusztításairól a megindult háborús ütközetben. Félek az óriásbombázóktól, sőt azt kell mondjam, az óriásbombázóktól félek csak igazán, ezért arra kényszerítem magamat, hogy halljam is, meg ne is – hisz a rádiót kikapcsolni persze nem merem – ezt a szakadatlan cirpelést; ennek viszont, amellet, hogy hallom is, meg nem is, éppen az a következménye, aminek a közlése kedvéért ilyen minden mindegy alapon megszakítottam elbeszélésemet, hogy tudniillik csak sóváran szóba hozni tudom, de újra felidézni magamban már nem vagyok képes az izgalom akkori édességét, az elfogódottság és a várakozás pezsdítő zamatát, egész helyzetünknek azt a furcsa ünnepélyességét a Dzamyn Üüd-i pályaudvaron, amelyből mindössze annyit értettünk világosan, hogy megméréstésünk és bebocsáttatásunk valahol innen kezdődik majd – mert a többit, főként ennek a megméréstésnek és bebocsáttatásnak a módját és feltételeit, a legteljesebb homály fedte.

Afelől nem voltak kétségeink, hogy lényegében a megfelelő helyen vagyunk, de minthogy érkezésünket követően a szó legszorosabb értelmében nem történt semmi, szerettük volna tisztázni, hogy akkor hát hol is van ez a lényegében pontosan. Térképeinken, már amelyik feltüntetni egyáltalán érdemesnek tartotta, Dzamyn Üüd majdnem közvetlenül a mongol–kínai határt jelző piros vonalacska közelében feküdt, márpedig ez, attól függően, mennyit adtunk a térképekre, bennünket akár két egymásnak szögesen ellentmondó eredményre is vezethetett. Ha rábíztuk magunkat a jelzésekre, és kizártuk a nyomdahibát, akkor számolhattunk akár még negyven-ötven kilométerrel is, ha viszont tudomásul véve ugyan őket, de nem ezeknek a rejtélyesen megbízhatatlan térképeknek hittünk, hanem a saját szemünknek, akkor okunk volt rá,

hogy azt gondoljuk, szó nincs még negyven-ötven kilométerről: Dzamyn Üüd maga a határ. Az állomás ugyanis, amellyel a sötétben mindvégig láthatatlan helység a legmesszebbmenőkig azonosnak bizonyult, még csak nem is emlékeztetett a Bogd-hegység, majd a Góbi félsivatagos pusztaságának megállóként szolgáló, ritka és torokszorítóan nyomorúságos viskóira. Egy pályaudvari épülethez viszonyítva palota volt, egy palotához viszonyítva erődítmény, mongol ízléshez képest kínai, a kínaihoz képest viszont mongol. Homlokzata, amiről már jó ideje nem bírtuk levenni a szemünket, s amit épp ezért hol különlegesnek, hol fölöttébb különösnek nevezve már többször is emlegettem jelentésemben, olyan lakóról árulkodott, aki félig még gyerek, félig már gonosztevő, mert bármit, de azt aztán igazán nem képzelhette senki, hogy óriásokra méretezett falai között valami elfajzottságában is megejtő magányos szörnyszülött helyett holmi vasutasok próbálnak meg az itt hetente két ízben egymás sarkára hágó szerelvények őrjítő káoszában – pecsétekkel és indítótárcsákkal hadonászva – rendet teremteni. Bal szélén, nem túl tréfásan máris azt mondhatom: jobb nem firtatni, miért, egy hozzávetőleg húsz méter magas torony emelkedett, amit egy vastos oszlopok alkotta bástya zárt le a kúpos tető alatt, és hiába találgattuk kezdetben, hogy lőrésai mögé vajon néhány árnyékba húzódott néma fegyveres vagy maga a küismerhetetlen lakó rejtőzött-e, hamarosan abba is hagytuk ezt a találgatást, mert az óriás neonfeliratokról odaszűrődő fényben kiderült, tévedtünk, ennek a bástyának az ég adta világon semmi értelme nincsen, ha pedig mégis volna, azt előlünk az odavezető feljárókkal együtt a hajdani kőműves könyörtelenül befalazta. Akár így volt, akár úgy, a toronynak ez a céltalansága vagy végleg elrejtett értelme mindenesetre nem korlátozódott csupán önmagára, mert amikor a bástyaoszlopok elől figyelmes vizsgálódás után az iménti „vastos” jelzót hirtelen visszavontuk, akkor ezzel egy időben, pontosabban ezzel szoros összefüggésben észre kellett veyük, hogy a toronynak ez a... nevezük összefoglalóan így: céltalan értelme szinte átütja magát a jobbról hozzá csatlakozó főépületet is. Szélesnek szélesek, vastagnak vastagok voltak ugyanis ezek az oszlopok, meg magasak is, akárcsak a főbejárat mellett az a négy-négy még hatalmasabb, vastosknak viszont, ismertük föl, mégsem voltak nevezhetők, ellenkezőleg, az embernek az a furcsa érzése támadt, hogy valami nincs rendben a súlyukkal, s ez az érzése, amint tekintete átsiklott a főépületre, csak tovább erősödött. A mi vagonunk pontosan a háromnyelvű Dzamyn Üüd-feliratok alatt állt meg, így a lehető legelőnyösebb helyzetből, a tengely meghosszabbított egyeneséről és frontálisan láthattunk rá az egész épületre, márpedig a belátásnak éppen erre a távlatára volt szükség ahhoz, hogy a toronyról a főhomlokzatra átsikló tekintetünk ugyanazt a tényt, amit a bástyaoszlopok nagysága és súlya közt mint zavarbaejtő meg nem felelést az imént észrevett, most az építmény egészében is felfedezze. Mert ez történt: figyeltük a Dzamyn Üüd-i állomást, és mellbevágó ésszerűtlenségek, valamint a méretek és az arányok eltúlzott voltának pusztá megállapítása után, tartós kibáméskodásunk eredményeként, előbb rögzítettük, hogy van valami mélyreható valószerűtlenség abban, amit látunk, majd pedig a felismerések klasszikus tempójában rájöttünk ennek a mélyreható valószerűtlenségnek az elképesztő magyarázatára is: hogy ugyanis e mesebeli erődnek, e kissé félelmetes kolosszusnak, e példátlan monstrumnak nincsen súlya.

A vagonajtók be voltak zárva, ezért azt kideríteni persze nem lehetett, hogy ezek az óriási falak vajon préselt papírból vagy valami műanyag habból készültek-e, egyet azonban mindannyian biztosra vettünk: a Góbi-tapasztalatok után ez a legsűrűbb sötétségből a legnagyobb megkönnyebbülésünkre felbukkant pályaudvar másnak, mint

szemfényvesztésnek nemigen nevezhető. Gyanakvón, hiszen becsaptak, de mert el is képeztettek, korántsem csalódottan méregettük ezt a bizarr vándorcirkusz-produkciót a folyosóablakokból, s ha némi elismeréssel adóztunk is az örült elmének, amely e mozgatható vagy össze- és szétszerelhető állomást kitalálta, sokáig nem időztünk nála, hiszen a vele összefüggő s a bennünket leginkább érdeklő feladatot, hogy hát miért kellett díszletként megépíteni, amit a valóságban is meg lehetett volna, tudtuk, úgysem leszünk képesek megoldani. Meg aztán... volt valami, ami helyzetünk mozdulatlan-sága miatt még ennél is jobban foglalkoztatott minket, valami, ami kezdetben amolyan mellékkörülményként értelmezve csak a várakozás izgalmát növelte, most azonban egyre inkább a bennünket érintő, ránk váró események döntő alkatrészének tűnt – az, hogy ha egyszer – egy képes közhely ezúttal talán megbocsátható fordulatával élve – megérkeztek a nézők, s ez a neonszőkölteménnyel kivilágított színpad látszólag készen áll, akkor hol vannak a színészek, és miért nem kezdődik már az előadás?

A Dзамын Üüd-i pályaudvaron ugyanis megérkezésünk óta nem láttunk egy teremtet lelkét sem.

A szerelvényről nem szállt le senki, még a kalauz sem, felszálló utasnak meg végképp semmi nyoma nem volt a tökéletesen kihalt, szél söpörte peronon. Egyetlen vasutas vagy katona nem tűnt fel begördülésünk óta, egyetlen helybélit nem csalt elő vonatunk, hogy az éjszakai óra dacára megcsodálja távoli utazók errefelé ritka látványosságát, csak ideosonva valahogy – még ha tiltják is – az építmény mögött abszolút sötétségbe húzódott s a legnagyobb valószínűség szerint nem is létező Dзамын Üüdből. Nem nyílt ki ajtó a homlokzaton, nem volt fény az ablakokban, s azt még innen, vagonunk folyosójáról is világosan megállapíthattuk, hogy mozdonypöfékelés és szélzúgás ellenére odakint a hatóság embereinek elvárható lármája helyett meglepő csend uralkodik – az elhagyatottságnak olyan csendje, amelyről a legritkább esetben jut az ember eszébe, hogy véget is érhet, és megtörheti valami.

Dзамын Üüd és a Dзамын Üüd-i gondolat otromba játékosságával s feltétlen ideiglenességével szemben tehát a mi helyzetünk meghökkentően véglegesnek tetszett, ugyanakkor viszont korántsem kilátástalannak, hiszen nem lehetett tudni, a következő pillanatban drámai hevességgel nem szakítja-e meg ezt a véglegességet egy a mi esetünkben persze várva várt fordulat. És ez jellemzett hosszú ideig mindent, bármire gondolt is az ember a folyosóablakban, az legalább olyan mértékben látszott elképzelhetőnek, amilyen mértékben kizártnak, miközben a dolgok, úgy éreztük, kezdenek leegyszerűsödni körülöttünk, miközben bebocsáttatásunk vagy visszautasításunk elképzelt processzusa, akárcsak vonatunk Dзамын Üüdnél, szinte lefékezett szándékunk pusztá bejelentésénél, a nagy birodalomba való átlépési akarat kérelmező kinyilvánításánál – amivel szemben egyébként az érdeklődés, finoman szólva, nem volt feltűnő. Bár... ezt sem lehetett egészen biztosan állítani, hiszen nem tudhattuk, az elhagyatottság háttérben nem folyik-e mégis valami irdatlan munka, éppen hogy folyamodványunkra az a kívánt igen vagy az a nem kívánt nem birodalmi szempontból bölcs megfontolással megszülessék, és ugyanígy: el nem dönthettük megnyugtatóan, tudomásul vették-e egyáltalán ittlétünket, miközben reményeinket arra azért bátran építhettük, hogy tekintettel vonatra, sínre, irányra, Dзамын Üüdre, az áthaladásnak ez a módja mégsem lehet itt egészen példa nélkül való. Órák teltek el ideérkezésünk óta, nem csoda, ha egyre nőtt bennünk a bizonytalanság, nem sejtettük, miért nem történik már meg velünk, aminek valahogy meg kellene mégis, és nem sejtettük azt sem, mire várunk pontosan. Hol azt gondoltuk, a mongolok késnek, hol meg, hogy a

kínaiak előőrsei, csak ácsorogtunk ezen a sejtelmes senki földjén, s néztük a homlokzat színes fényeit a hármass feliraton.

És itt, ezen a ponton, ha már egy a B52-esekkel foglalkozó rövid szakértői elemzés a cripelő rádióból amúgy is kibillentett néhány percre, mert ez történt, közbevetésként valamit el kell mondanom.

Elbeszélésem magasztos tárgya a dolog természetéből következően a legválasztékosabb stílus magától értetődő alkalmazását kényszerítette s kényszeríti ki, leírásom meghatározó atmoszférája így tehát – ha nem akaszt meg rövid időre a folyamatos háborús hírműsornak ez a pusztító kiselőadása – kizárta volna, hogy utazásunknak a mellékes, az elhanyagolható, az érdektelen vonatkozásairól, úgynevezett hétköznapi vagy ahogy mondani szokás, emberi oldaláról is szót ejtsek. De ez a hírheft bombázóról szóló elragadtatott himnusz, mert az előadó heves katonaszemvédélye miatt másnak nem nevezhető, pont hogy megakasztott, ezért aztán kihasználva e magam teremtette, ám kényszer szülte s beszámolómm eleven sodrását már másodízben megzavaró alkalmat, hadd tegyem hozzá az eddigiekhez, hogy természetesen ettünk is a hosszú úton, én például szinte végigettem az egész Góbit, és természetesen aludtunk is olykor-olykor, bár nem annyit, amennyire a fűtött kupék bizonyosfajta otthonossága csábított volna, végül pedig szeretném legalább felsorolni azokat az apróságokat, amelyeket mint mellékes apróságokat rendkívül fontosnak tartok megemlíteni, hogy például volt tea a vonaton, és volt hálókocsi-kalauzsné is, aki a vagon végéből indulva néha végigkínálta az utasokat (egyébként: mint a pokróc, és Saynshand után eltűnt valahova), aztán ott volt az is, hogy minden fülkében az ajtó fölé csavaroztak egy hangszórót, és ebből mongol, orosz és angol nyelven emlékezetes mondatokat lehetett megjegyezni Mongólia forradalmának dicsőséges történetéről, meg volt ágyrend például, amit persze rögvest felborítottunk, ahogy szétpakoltunk Ulaanbaatarban a beszállásnál, volt megszállás Saynshandban, kimentünk a viharos szélbe az úgynevezett állomás peronjára, és a betonplaccon a hajdani műnusz negyven-ötven fokos fagyoktól akkora repedések voltak, hogy elsüllyedt bennük az ember lába, és hát folytathatnám még számtalan ide nem tartozó részlettel, például a szomszédaimról, akiknek egyszer majdnem átszóltam, hogy ne bőgessék már annyira azt az átkozott magnetofont, de hagyjuk, én is belátom, hogy nem mehet így tovább, az összes nagy horderejű részletet elmondani úgysem bírom, ennek a párnak az ideeröltetésével meg tényleg olyan, mintha... nem is tudom hirtelen, mit mondjak... mintha trágyát hánytam volna be a tsz-irodába az elnök ablakán, szóval csak idétlén, rendezetlen oda nem illőség meg zagyva összevisszaság, mindenestre könnyebb a lelkenek, s ezzel a könnyebb lélekkel már nem is lesz olyan nehéz visszatalálni jelentésem elfelejtett fonálához, ama várakozó, tűnődő, nem aggodalmaskodó, ellenkezőleg, türelmes lelkiállapothoz, amelyben tudomásul vettük, hogy ama sejtelmes senki földjén az a várva várt fordulat bekövetkezett, mert egyszeriben... megmozdult körülöttünk minden.

A mozdony hirtelen rántott egyet a vonaton, s mire visszanyertük az egyensúlyunkat, és újból kinéztünk az ablakon, Dзамын Üүд már nem volt sehol.

Váltókon robotgunk keresztül, szinte úsztunk az áthatolhatatlan sötétségben, szinte fűrdtünk a robogás pusztá tényében, s így felélénkülve a hosszú várakozásból, minden eddigit gyorsan feledve, figyelmünknek már egyetlen tárgya volt csupán: a határátkelés számunkra nagy jelentőségű, közelinek tetsző pillanata. Átlépünk hát az ősi birodalomba, gondoltuk ahhoz képest, amilyen száraz, sóltan, kedveszegett emberek voltunk amúgy, meglepően kalimpáló szívvel – az egyetlen birodalomba, amely erő-

sebbnek bizonyult, mint a pusztulás. Átsiklunk oda, nézünk ünnepélyesen a kinti sötétbe, ahol a táj képes volt magába foglalni mindent, amit az ember az isteni alatt értett, s ahol így a tájnak minden parányi ponton időbeli vagyis: erkölcsi mélysége van. Átrobogunk, mondtuk magunkban elfogódottan, a történelem egyedülálló kontinensére, mely Csao Si Huang-ti visszataszító zsenijétől ama szelíd hegycsúcsig terjed, ahol Li-po kissé borosan megállt annak idején, és lenézett a párás völgybe. Egy perc még, gondoltuk, és Kínában vagyunk.

De ekkor váratlan dolog történt. A mozdony durván lefékezett, aztán csikorogva megállt, majd rövid várakozás után elkezdett tolatni visszafelé. Egy perc, és újra ott voltunk megint a Dzamyn Üüd-i pályaudvaron.

Mondanom sem kell, hogy az események ilyesféle alakulására aztán egyáltalán nem számítottunk, nagy volt a csalódás a folyosóablakoknál. Dühösen méregettük az állomás díszletét odakint, s el nem tudtuk képzelni, mindez mit jelent. De már nem is nagyon érdekelt senkit az ok, úgy véltük, az irántunk való érdeklődés e tüntető hiánya sértő, amit jóvátenni kizárólag egyféle módon lehet, ha újra és sürgősen neküldünk. S az iménti lelkesedésből a kiábrándító újrarahasztásnak ebbe a vermébe belezuhanva még valami nyilvánvalóvá lett, valami, ami döntően meg is határozta kedélyünket s ezáltal figyelmünk sajnálatos irányvesztését a későbbiekben. Hogy milyen fáradtak vagyunk.

Három egész napja voltunk már úton. Szervezetünk ellenálló képességét az egymást összezavaró helyi idők gyilkos viszonylagosságától kezdve az efféle ázsiai utazások szokásos kényelmetlenségeiig természetesen rengeteg minden próbára tette, és mondhatom, hogy a szóban forgó szervezet a próbákat nagyszerűen állta. A csalódástól azonban, amivel Dzamyn Üüd-i visszatoloncolásunkat fogadtuk, hirtelen összeroppan ez az addig kitűnően vizsgáló szervezet, és az innentől viszonylag gyors egymásutánban következő események közt tájékozódni már alig-alig tudott. Mert ez a Dzamyn Üüd már nem az volt, mint a régi, meg aztán mindennek, ami ettől kezdve történt, a dolgok általános rendíthetelensége után különösen feltűnő módon egyszerűen sebessége lett. Mindig nagyobb sebessége, mint amilyen sebességgel mi követni tudtuk őket, s így hiába álltunk továbbra is kitartóan az ablakoknál, szemünk előtt kezdtek összemosódni már a kintiek.

Legelőször is kivágódott a főbejárat ajtaja, s meg-megroggyanó lépésekkel egy felismerhetetlen alak hátrált ki rajta – éppen felénk közeledve így – egészen addig, míg csak el nem terült a peron betonján. Ezt követően nem sokkal az ajtóból furcsa, nehéz mozgással kitámolygott két másik, ezeknek az arcára kicsit még emlékszem, mongolok voltak, és nekiestek az időközben feltápáskodó férfinak. Egy irtózatosszerű ütés rémlik még, ahogy az egyik ököllel belevág a másik arcába, aki megrendül ugyan, de hihetetlen mód talpon marad – és innentől akárhogy próbálom, nem tudom felidézni, hová tűntek el a peron neon megvilágította foltjából, csak azt, hogy viszont a helyüket később egy mongol tiszt foglalta el gyalogos katonáival, akik aztán lassan szétszóródtak, nyilván, hogy biztosítsák azokat, a nyolc vagon körül.

Tudatában voltunk annak, hogy titokzatos átszilipelésünk most már végre tényleg elkezdődött (megint ide-oda taszigatták a vonatot...), s annak is, hogy ha valamikor, hát most lenne itt az ideje minden örömteli izgalomnak és lelkesedésnek, csak hát egész egyszerűen nem voltunk rá képesek, mintha... elvesztettük volna az egyensúlyunkat, valami különös szédülésféle kezdett el gyötörni, tagjainkat ólmos fáradság húzta le, s ebben az állapotban mi egyebet lehetett volna csinálni, mint otthagyni meg-

figyelőállásainkat az ablakoknál, visszakotródní a kupékba, és tehetetlenül elterülni az ágyon. Álom azért nem tört ránk, noha el lehet képzelni, éberségünk ekképp talán kellően jellemzett maradékával miféle észrevételekre voltunk még képesek. Az biztos, hogy vonatunk ide-oda és előre-hátra taszigálódása jó ideig eltartott, s az is teljesen világosan megmaradt, hogy a zötykölődésnek, rángatózásnak, az erre-arra vonszolódásnak egyszer csak vége lett, a szerelvény, mintha szárnyakat kapott volna, felgyorsított, s mintha vajban úszna, oly simán, száguldani kezdett Kína felé. Ezekre jól emlékszem, arra azonban nem, miképpen kerültünk be a nagycsarnokba, és nem tudom eldönteni, hol szálltak föl a kínai hivatalnokok, hogy mikor rohamozta meg, hogy mikor foglalta el meglepetésszerű heveséggel a határőrök, vámtisztek, vasutasok és biztonságiak nyüzsgő tömege a vagonunkat, hogy tudniillik Erenhotnak megálltunk-e valamiféle állomásán, vagy a nagycsarnok volt egyúttal az erenhoti állomás is, nem tudom; azt viszont, mintha nem is lett volna másnak semmi jelentősége, élesen láttam, kinézve a fülkeágyról a nyitott ajtón át, hogy kint nagyon nagy világosság van, hogy egy óriási csarnokban vagyunk, és a csarnok egyik órája, sőt számomra, aki fektéből, szemét erőltetve, álmosan hunyorogva nézte mindezt: maga a csarnok órája hajszálpontosan éjfél mutat.

Eszem ágában sincs eltúlozni a dolgokat, de azt követően, hogy a fülke ajtajában megjelent egy elegáns, fiatal, jól ápolt férfi, egy határőrizeti hivatalnok egyenruháját viselő, nyilvánvalóan rangrejtett mandarin, és lebilincselő mosollyal, kellemes angol-sággal, nem mulasztván el köszönteni itt, „Kína északi kapujában”, elkérte és magával vitte úti okmányaimat, nos, ezt követően vagy talán inkább attól kezdve, amikor egy kis pihenés után összeszedtem magam, és társaimmal egyetemben visszatértem a folyósóra: határozottan álomszerűnek tűnt minden: a nagycsarnok éjféli élete, a kék meg a zöld meg a szürke egyenruhák hullámozása a szerelvény mentén, aztán ennek a heves forgalomnak a szembetűnő ritkulása, ahogy egyre inkább eltűnnek az egyenruhák, s csak a vasutasok maradnak vonatunk közelében.

Két nagyobb csoportra oszlottak egyébként, az egyik a vonat végétől, a másik a mozdonytól indult el középen álló vagonunk felé, hogy zseblámpáikkal oda-odavilágítva megvizsgálják, hosszú nyelű kalapácsaikkal pedig meg-megkocogtassák a kocsik alvázának előlünk mindig rejtve maradó árnyékos pontjait. Fáradtságtól égő szemmel, ám ugyanakkor a nyugalom valami egészen bódító állapotában egy megelevenedett mesebeli történet kedves szereplőiként figyeltük őket, ahogy nagyon komoly képet vágva, oda-odazseblámpázva és meg-megkocogtatva közelednek hozzánk. Természetesen fogalmunk sem volt, mit csinálnak ott lent az alvázaknál, de hát európai kollégáikat sem értettük soha, különben is teljes mértékben lekötött bennünket az, amit – mikor már elég közel jöttek – felfedeztünk, hogy hát ezek a vasutasok a nagy kalapácsokkal valamennyien nők. Csak az Úristen bocsáthatja meg, de be kell vallanom, e ténynek a szörnyű embertelenségét mi, akkor már kihajolva az ablakon, egy fikarcnyit nem érzékeltek, kizárólag a báját, a látványban rejlő szépség finom és rendkívüli minőségét, ahogyan ezek a tiszta tekintetű, lopva álszózó, picike, törékeny asszonyok az óriási hangárban épp a védtelenség feltétlen erélyével gondoskodnak róla, hogy rend legyen az alvázak körül.

A két csoport összetalálkozott vagonunknál, majd azon nyomban szét is rebbent, most már egyenként foglalva el egy-egy helyet a kocsik ütközőinél, s ha eddig csoportjaikban, hát ettől kezdve abban a két asszonyban figyeltük és élveztek a báj és a szépség erejét, akik a mi ütközőinknél ott maradtak, s egy hatalmas, náluk másfélszer, vagy

mit tudom én, hányszor nagyobb gépet igazgatva le nem vették a szemüket a rájuk bízott ütközőkről. Az egyensúlyvesztésnek, a fáradt szédületnek abban az állapotában kivételes élességgel látuk őket, ahogy kicsi kezeiket a gépek indítókarjain tartva elmélyülten figyelik, megfelelően megy-e minden, azt azonban csak nagyon homályosan érzékeljük, hogy a nagycsarnok méreteivel, az eddigi arányokkal érthetetlen módon történt valami. Hogy aztán mi is volna ez, és miért is érezzük úgy, mintha összeszűkülnének körülöttünk a dolgok, és hogy egyáltalán mit is művelnek tehát ezek a kedves asszonyok az ütközőknél, nos, mindezt a látásnak még ebben az álomszerű elmosódottságában is egyetlen éles pillanat alatt értettük meg, amikor észrevettük végre, hogy nem a fáradtságtól érzünk valami lebegésfélét a talpunk alatt, hanem azért, mert valóban lebegünk.

A két asszony, a két kicsi kéz az indítókapcsolón egy irdatlan erejű emelőszerkezetet irányított, amelynek az volt a feladata ezen a lassan a végéhez közeledő éjszakán, hogy egy-egy alulról ránk csatolt sínnel nagy biztonságban a magasba emeljen, s egy különleges csúszódaru segítségével kiemelje letről a teljes alvázat, hogy egy másikkal helyettesítse, mert a kerék, ami volt, itt nem megfelelő.

Mire rájöttünk minderre, már tényleg a magasban voltunk, s ide-oda szaladgálva a fülke- és a folyosóahlak között megpróbáltunk elképedésünkön valahogy úrrá lenni, hiszen a bebocsátásnak e minden várakozást felülmúló szertartásrendjében, fáradtságunkon már sikerült. Mert ha nem volt is nehéz megtalálni a gyakorlati magyarázatot („...orosz szerelvény, eltérő nyomtávú vasúthálózat, ja, persze, igen...”), ez a magyarázat nem hűtötte le elképedésünket, azon a meggyőződésünkön ugyanis, hogy amolyan rituális lábtörést lássunk mindebben, semmi nem változtatható. Talán a megmérés is, gondoltuk, talán az is most folyik, ahogy itt állunk ebben a bizonyos szempontból mérlegre tett vagonban, és nézünk lefelé a magasból. És talán a bebocsátás is most folyik, gondoltuk, és éppen azon múlik, vajon megértjük-e, hogy tényleg nemcsak az orosz szerelvény, az eltérő nyomtávú vasúthálózat, az a ja, persze, igen... Próbáltunk leintezetni a két picike asszonynak, próbáltunk valahogy leintezetni – s mert elbeszélésemnek ezen pontján megvirradt, nemcsak Erenhotban, de most, itt is, ahol mindezt írom, s ezért sajnós, bár mondanám még, abba kell hagynom, ébresztenem kell a kislányaimat, meg hát kíméletesen közölni velük, hogy mától minden más lesz, mert kitört a háború, nos, a kettős hajnalnak ebben a különös egybeesésében, amint tehát egyszerre világosodott ki elbeszélésem idején, édesen, meg most is, e folyamatos jelenben, keserűen, azt hiszem, az a leghelyesebb, ha befejezem, és azzal a képpel búcsúzom ettől a történettől, ahogy ott állunk a magasban, és megpróbálunk leintezetni valahogy.

FIGYELŐ

A DURCÁS CSÁRDÁSKIRÁLY

Kornis Mihály: *Körmagyar*

Arthur Schnitzler: *Körbe-körbe*

Napra-forgó Kiadó, 1990. 140 + 112 oldal, 150 Ft

A Napra-forgó Kiadó remek ötlettel állt elő: egy kötetben, az első magyar kiadás eredeti címlapját felhasználva dobta piacra az elmúlt évek egyik legnagyobb magyar színházi sikerét és az alapjául szolgáló Schnitzler-darab régi, Bródy Sándor-féle fordítását. A könyv nagyon szép (néhány durva sajtóhiba sajnos csökkenti az összehatást), és a szedés szimbolikus, a két szöveg „fejtől-lábtól” van elhelyezve, akárhogy forgatjuk, ugyanoda jutunk – körbe-körbe.

Schnitzler a darabot (eredeti címe: REIGEN, új magyar címe: KÖRTÁNC) 1897-ben kezdte el írni, és nagyon korán felismerte, hogy a kényes téma miatt nemcsak a színházi bemutatás, de a szöveg publikálása is lehetetlen a századvég álszent Ausztriájában, így a KÖRTÁNC a szerző saját költségén kétszáz példányban jelent meg 1900-ban, csak a közeli barátok kaptak belőle ajándék kötetet. Később mindkét bemutató (1920–21 Bécs, ill. Berlin) botrányba fulladt, ezután Schnitzler megtiltotta a további színterveleteket, nem mintha elfogadta volna a vádat, miszerint műve „erkölcstelen”, de erős kétfelvi voltak a dráma színpadasszerűségével kapcsolatban; úgy vélte, a rendezés csak a szöveg pikantériáját képes közvetíteni. A darab bukása voltaképpen a közönség bukása volt, ahogy G. Simmel írta: „a mi közönségünk tökéletesen értetlen az ilyesmire” (1914). Ez a kegyetlen tükör tehát nem kellett a bécsieknek, képtelenek voltak szembenézni színpadi önmagukkal (ahogy mintegy hetven évvel később Thomas Bernhard: HELDENPLATZ-ának társadalomrajzával sem voltak képesek megbocsátani).

Egy hatalmas botrány és elutasítás Bécsben 1920-ban, egy óriási siker és ünneplés Budapesten 1989-ben, két, voltaképpen azonosan

sőtét és leleplező szándékú társadalomkép, két, szinte egyforma árnyaltságú (pontosabban árnyalatlan és sémaszerű) társadalomrajz, átfogónak vélt nyelvi panoráma – és mégis, mennyire eltérő fogadtatás! Próbáljuk felvázolni, miért!

Schnitzler műve alapvetően szociologikus fogantatású, művészi értékei már a szerző számára sem voltak egyértelműek, pontosabban másodlagos szerepet játszottak a megírás és az elgondolás során: „irodalmilag nem sokat ér, de ha pár száz év múlva előbssák, kultúránk egy szeletét sajátos megvilágításba helyezheti” – írta Schnitzler 1897-ben. Ma sem mondhatnánk árnyaltabban. És ez éppen elég a botrány magyarázataként – esztétikai nézeteik megvédéséért csak igen ritkán ragadnak botot és esernyőt a hölgyek és urak. Ezúttal azonban a szó több értelmében is a bőrűkről volt szó, egy dráma vadul betört az intimszférába – és ezt nem lehetett elviselni. Idézzük fel Karl Kraus gyilkosan igaz aforizmáját: „Egy hölgy maga ell: Lefeküdni vele, azt igen – de semmi enyhítés!” Ime, Bécs „vidám apokalipszisának” (H. Broch) egyik kulcsmondata. És most lépünk át a Lajtát, és rohanjunk előre mintegy kilencven évet az időben. Hogy Budapest a végtelelet küszöbén áll jó néhány éve, azt nehéz lenne vitatni. A Város teljes szellemi, erkölcsi, fizikai lezülése mindennapos tapasztalatunk. Mégis, csak vonakodva mernénk mindezt Apokalipszisnak nevezni – oly kisszerű, olyan jelentéktelen, jellemző szóval élve, oly piúáner az egész. Ide legföljebb az Apokalipszis Lemezlovassait várhatjuk, kik lángszózat helyett az „Apocalypsis cum Lambda” vagy a „Dies irae aerobic” szlogenekkel gyilkolhatnák le a város lakóinak egyharmad részét. Nos, Kornis darabja mintha ezt a világalapotot ábrázolná, ezt a helyzetet, melyet korábban Jeles András DRÁMAI ESEMÉNYEK című produkciója vitt színpadra, megtélésem szerint túlszárnyalhatatlanul.

Kornis azonban mintegy szalonképesű az ország förtelmes állapotát, könnyen emészthetővé teszi a Vígsház korántsem radikális közönségének, leleplező szatíra helyett „kriti-

kai naturalista bugyidarabot" teremt, amolyan szocialista peep-show-vá teszi a régi kukucskálószínpadot, nem rántja le a leplet, de kollektív voyeurizmusra csábít. Ez a szembeállítás egyáltalán nem kegyetlen, inkább nyilvános viháncolás, közröhej a szakadék fölött – így aztán a siker nem is maradhatott el, Kornis nem kerülhet ki, hogy Csárdáskirállyá avassák. A szót a szerzőtől veszem, aki A FÉLELEM DICSERETE című kötetében kísérli megindokolni, miért nem akar „csárdáskirály” lenni, vagyis sikeres mai magyarországi színházi ember. Szenvedélyes és többnyire igaz szavakkal teszi hazug és hamis, öncsaló, rossz hagyományokat magával hurcoló színházi hagyományainkat, alapkérdésként megállapítja: „Ha egy népnek nincs közösségi kultúrája, akkor nem lehet színháza sem.” Végül leszögezi: „csoda kell”. És ráadásulként megfogalmazza vágyalmát, színházi küldetésének summáját: *„Azős bánoinket szeretném színpadon látni”*. (Mintha a KÖRMAGYAR szemlélete lenne itt megfogalmazva.) Kornisnak természetesen igaza van. Színház és drámairodalom ritkán tapasztalt távolságból szórja egymásra vádjait, két teljesen más szellemi időben él egymás mellett, így aztán mindketőnek igaza van, ami annyit jelent, hogy mindkét álláspont téves. Az Író felől nézve: lehetsz akár egy új Kleist, hónod alatt ráadásul a LEAR kéziratával, bizonyos, hogy ezt nem ismeri fel senki, ha mégis felismeri vagy megsejti, még bizonyosabb végromlásod, mert minden színházi profi (vagy dilettáns) szakember azon lesz, hogy szövegedet hatálytalansá, szélsőségeidet simára gömbölyítse, szalonképessé, azaz eladhatóvá tegye (a közönségről alkotott hamis képzelete alapján), vagyis végső soron megsemmisítse; ugyanakkor teljesen nyilvánvaló, elsősorban – ilyen körülmények között – az írókban szükségszerűen működő öncenzúra miatt, hogy ebben a színházi légkörben szinte lehetetlen akár egy új Dürrenmatt jelentkezése. Néha mégis megszületik a kiegyezés irodalom és színház között, de csak akkor, ha az erősebb, az eredetibb, a mélyebb enged, ez pedig minden esetben az irodalom (amikor a Vígyszínházban furdoruhába öltöztették a Kornis intenciója szerint meztelenül napozó nőket a KOZMA-ban, akkor gyakorlatilag megsemmisítették a darabot); az íróból így válik muszáj-Csárdáskirály, aki jól tudja kompromisszumkötése árát,

ezért örök lelki-furdalásban és bűntudatban él – íme a durcás Csárdáskirály. (Ézt az alakot remek öniróniával ábrázolta Kornis a KÖRMAGYAR nyolcadik jelenetében, az Író és a Szélnesző bevezetésében.)

Az új mű már ebben a szellemben fogant. Szomorú pillanat egy kimagasló tehetségű dramatikus pályáján. Kornis debütálása, a HALLELUJA, egy nagy reményű drámai életmű nyitányának látszott, radikális leszámolás volt a magyar drámát mindmáig gúzsba kötő naturalizmussal, bár prózában íródott, mégis mindenütt átjárta valamiféle szürrealisztikus költészet; Kornis már-már új drámai nyelvet alkotott. Megteremtődött az esély egy modern magyar színházi forma létrehozására, a drámai dialógus és dikció leküzdötte kisrealista nyugét, a színesi játék szabaddá vált. A folytatás később elmaradt, hogy azután most a KÖRMAGYAR-ban a naturalizmus ismét ereje teljében pöffeszkedjék a színpadon.

A Kornis művéhez először Író Esterházy szerint a darab tárgya „az ország állapota”. Ez igaz, de a kérdés az, vajon ábrázolható-e a mai magyar élet valóban átfogóan és mélyen a naturalizmus világlátásával, vajon ez a forma nem semlegesíti-e a késégbecéjű cselekményű jeleneteket? Ha elképzeljük a mai naturalizmus műzsját, a következőt látjuk: egy világtasztrófa közepén áll, körötte szellemi romhalom, „egy szétincáll ország” (Esterházy), de ő, a múzsa mit sem törődik ezzel, szemét mereven egy televízió képernyőjére szegezi, amelyen ugyanannak a katasztrófának a képeit látja, kis, színes tudósításokban elbeszélve. Ilyen kis színesek Kornis legújabb jelenei. Riportok, nem drámai események. Kornis nyilvánvalóan a széthullott, roncsolt, közhegyekkel és reklámszövegekkel telezsúfolt mai magyar köznyelv krikájával próbálja meg a szcénák sivár zsurnalizmusát, az események szürke azociológiáit átszellemlíteni, ide kísérli meg átmenteni a HALLELUJA-ban felfedezett és erőteljesen ható nyelvi radikalizmust. Ami ott még valódi formává vált, és képes volt az anyagot szellemmel telíteni, egy infantilissá tett és abban tartott társadalom képét és önmagáról alkotott ugyanilyen infantilis nyelvi tudatát egyidejűleg megjelenítve, itt, a KÖRMAGYAR-ban csak színpadi háttérfüggöny, amolyan párbeszédkebe szedett hangkulissza, ideologikus margó az események szélén. Ez a

nyelvi túlhazzás szürrealista ellenjátéknak tervezetett a naturalista cselekményvezetés, szituálás ellenpontosítására – sikertelenül; a nyelvi patológia valószínűtlenné teszi a reális helyzeteket, míg utóbbiak majdhogynem nevetéssé és tökéletesen inadekváttá, retorikus maszkkokká változtatják a legvadabb zsargonban megírt dialógusokat, tett és szó végletesen elválik egymástól, és csak egy kivételes pillanatban, a Milliomos üzedik jelenetbeli monológjában válik eggyé, e végső jelenet egyben a dráma egyetlen, igazi színházi és irodalmi eseménye. A szereplők körbe-körbe kergetik, lefektetik, de soha el nem érik egymást, a mű szóhasználatával élve „minden ember boldog akar lenni”, szeretetvágyuk kielégíthetetlen, magányuk feloldhatatlan, önzésük, brutalitásuk kikezdehetetlen: mindez a mai magyar élet átfogó bírálatát célozza, de Kornis valójában nem is ad lehetőséget alakjainak a valódi megnyilatkozásra, nem ábrázolja a küzdelmet a közlésvágy és az ezt kielégítő eszközök elégtelensége között, a figurák csak kitöltenek egy sémát, bábszerűek, panoptikumalakok, anélkül hogy az idáig vezető út ábrázolódt volna, „s így mindenik determinált”. Mintha a zolai kísérleti dráma korszaka támadt volna újra, a szereplők egy laboratórium feldmék-zett tárgyai, nem sorsuk van, de végzetük, mely könyörtelenül ráborul üveglap mögötti létükre. Így Kornis voltaképpen „megrágalmazza hőseit”, miként Gorkij mondta Dosztojevszkijről (tegyük hozzá: igaztalanul). Nem a drámai helyzet, de az író zárta szereplőit ama nyelvi rácsok mögé. Ismét az utolsó jelenetben látom a kigazolás lehetőségét, a záróképben, amelyben a dráma két „Jegpozitívabb” alakja találkozik egy mocskos szilveszteri éjszaka ondófoltos lepedőjén, egy Utcalány és egy Milliomos. Ők ketten azok, akik teljesen érdek nélkül cselekszenek egyedül a dráma szereplői közül, a társadalom csúcsa és legalja közti kézfogó felvillantja valódi emberi arcok megrajzolásának esélyét, de csak nagyon halovány kontrórok ezek, és az ideologikus illusztratív ábrázolás megint kioltja a helyzet emberi fényeit.

Így Kornis darabjának egyszerűen nincs kiérlelt formája, a mechanikusan, óraműszerűen egymásra következő jelenetek teljesen esetleges és véletlenszerű kapcsolódást mutatnak, annál inkább, minél szigorúbb logikával van felépítve az egész. Minden pontosan be-

következik, miközben eltűnik a drámai tét. Ezt a körmagyart verkliszóra járják. Német és osztrák esztétikusok a középkori haláltáncok mintáját szokták fölfedezni Schnitzler darabja mögött – de ez mind az osztrák, mind a magyar szerző tekintetében meglehetősen túlfeszített megállapítás. Ha már ragaszkodni kell a középkorhoz, Kornis művét inkább a moralitások területére utalhatjuk: ugyanaz a vértelen, élettől megfosztott bizonyítási eljárások laza sorozata, az etika itt megöli az esztétikát.

Egy valóban radikális, kíméletlen társadalomkép (olyan, amilyennek az előszót író Esterházy csak *képzeli* a darabot) – akár a régi bécsi – itt is, most is botrányt okozott volna. Így azonban megadatik a közönségnek a lehetőség, hogy kívülről, mintegy úrlátként szemlélje az eseményeket, miközben nem veszi észre, hogy perverz göggel önmagát ünnepli a színpadon. Színpad és nézőtér visszataszítvaan eggyé válik. Talán éppen ez lenne ama közös bűnök egyike, melyről Kornis oly tiszta morális pátoisszal beszél. Ennek az ábrázolása azonban még várat magára. De ebben az értelemben Kornis műve és sikere alapvetően fontos magyar jelenség, elemzésre méltó tény, ha nem is művészi, de szociológiai szempontból.

Bán Zoltán András

MARNO JÁNOS: A CSELEKMÉNY – ISTEN HA EGYSZER LÁBRA KAP

*Illusztrálta Hencze Tamás
Holnap, 1990. 104 oldal, 65 Ft*

Sokféle szöveg van. Van olyan szöveg, amely eltűnik közlendői mögött, amelyet egyszeri fogyasztásra szántak, s mintegy feloldódik a megértésben. Vannak erőszakos szövegek, amelyek túlságosan is sokat mondanak, nem hagynak az olvasónak egy lélegzetvételnyi teret, hogy párbeszédbe elegyedhessen. Vannak lenyűgöző szövegek, amelyek zártak és tökéletesek, s az olvasó szinte sajnál beavatkozni, mintha a megértéssel járó zörejek meg-

bontanák e tökélyt. Vannak szövegek, amelyekhez újra meg újra vissza kell térni, néha nosztalgiaért, néha kíváncsiságot, néha bizonytalanságot, néha szeretettől hajta. Aztán vannak szövegek, amelyekkel együtt kell élni egy időre, néha azért, mert bezártságukkal kivívják bámulatunkat, amelyet csak a megszokás tüntet el, néha azért, hogy házas-társi civakodásokon kereasztól megtanuljunk e szövegeken át látni. És vannak persze szövegek, amelyeket el kell felejteni, olyan szövegek, amelyek valamiképpen ismétlésre kínálják magukat és így tovább.

Azon kapom magam, hogy mindig visszatérek ehhez a Marno-kötethez. De nem a megértés vonz, és nem is a megértésvágy, amely ismerős pontok után kutat, és talál is ezt-azt, kétségtelenül. Az állászatlan szöveg a fontos.

„Versmetszetek” – tizenegy soros kivágatok, mechanikus felvételek: egy történetről vagy egy tudatról, egy világról vagy a világról, valami említésre érdemesről. Egy versciklus, ahol az egyes darabokat a szabványméret adagolja, tizenegy soron át felvillan valami egy történetből, aztán kiszabott idejének leteltével megszakad a szöveg, gondolat közben, szó közben, vált a kép, újabb töredék. Nem is ironikus, keserű viszony ez a versformához: a megformálás itt megerőszkolás. Ez a kísérleties sorozatgyártás ugyanakkor irodalmi forma, amely ördögien gonosz anyaként azüli és ezzel megnyomorítja a szöveget, de mégis képes megmutatni és összefogni egy történetet, a „cselekményt”, amely csak visszatérő utalásokban létezik, saját összefüggések nélkül. A felgombolyítás a forma felől indulhat el, a megerőszkolás felől.

Közelebbről aztán úgy látszik, nemcsak a történet keretei, de maga a történet is irodalmiságból születik valamiféle Lowry, Céline, Beckett és Rilke kimérte térben, akik egyszerre szereplői és nem rejtegetett tájékozódási pontjai a szövegnek. Mert miféle történet ez: a hősokeket, akiknek nevük sincs, csak álnevük, a cselekmény éppúgy megerőszkolja, mint a forma a verset:

„Isten tudja, mit visz végbe az ember magában, mire a cselekmény egyszer csak lábra kap, s Robinsont ismét összehozza a vénasszonnyal; s nincs hét

hogy ne robbannának valahol fel együtt vagy legalább ne fordulnának elő kinnal leplezett viszonyukban némely könnyű lappadján; holott Robinsont nem a nő vonzza, máként a vénség sem éppen őbenne látja megtelődni kedvét – mi más vinné egyfélé őket, mint a szenny”

„Ecce imágó”. Rosszkedvű költészet. A magánpokolnak az a fajtája, amely a közös pokol részeként mutatkozik meg. A „szenny”, a „rossz, rossz, rossz”, Beckett, Lowry és Céline, a létezés irodalmian sötét bugyrai, mindez unatkozó bölintásra is készíthetne: no igen, sötét. Tekintetem azonban fogva tartja a szöveg keletkezése, a kifinomult naturalizmus, amellyel a vers a túlkörmetaforát mellőzve önön keletkezése körül forog. Ahelyett, hogy leképezné a világot, beékelődik olvasó és történet közé. Ne téveszsen meg bennünket, hogy fel-feltűnik egy főszereplő, robinson, s robinson életének főszereplője, a vénasszony. A két figura, lassan megérttem, a vers szájában vergődik, végzi egymással egy éppoly keserűen kifacsart viszony tornamutatványait, mint amilyen keserű kifacsarása a tizenegy sor a szonettnek s a kötet tartalomjegyzéke a szonettkoszorú zárószonettjének. Talán ez az, amiért „robinson sokmindentben hasonlít más ál/dozatokhoz, csupán egyvalamiben üt el/ötölük: benne együtt az okozat meg az ok”. A vers mint alfa bukkan fel a kötet elején:

„hősokeket a házból, egy kevés reménytel, hogy hátha vissza se térnek ide többé; a vers, jóléges mondanom, most is csak utánam biceg gától mennem, felrugdossa mindenütt és felkavarja az unalmat bennem békétlen kérdésekre ászömöz –”

és mint ómega a kötet végén:

„robinson előtt szabad a pálya robinson azonban mint titkos időtartam viszolyog ettől a szabadságtól, vissza-visszabolyg pártitól tünnettársai közé lecsavarja a zuhanyról a rózsát, és órák hosszat hi se néz a földkéből; a verssorok szabályos korbácsfontként csapnak körbe a torkán, én fiam, én szerelmesem, én hóhérom, én istenem, aztán már csak az én ismétlődik, korhadó póznák egy vasút mentén...”

Lehetne persze a vers narcizmus afféle elidegenítő effekt, brechtü módi, vagy lehetne más-képp kiásé tolakodó költői önvallomás, de ami fogva tart e szövegnel, az valami ennél érdekesebb: a vers mindenható első mozgatóként jelenik meg a történetben, a szöveget létrehozó mechanizmus pedig mintegy dupluma a cselekménynek, a „megélt irodalom” különös manierista viaszajaként. Mintha a pokolban való létezés elválaszthatatlan volna a megfogalmazás kényazerétől, attól, hogy beszélni kell róla. A vers uralkodik, kerít magának egy alanyi költőt, aki, már-már elhüszem, ártatlanul túri, hogy rajta át keletkezzék valami. A keletkező: szavak, szavakon át előhalászott képek, képeken át, szinte iránytalanul bukducsoló cselekmény. A cselekmény bugyorról bugyorra ugrik, a vers az ágy, az autó, a kocsi, a cigaretta, az írás, a rossz lelkiismeret semmitmondóan ismerős helyzeteket feltölti sűrű nyelvi törmelékkel, összetömrített, kaotikus világannyaggal:

*„a sötétet most egy piros ágycsokból
mélylő, fullasztja belém, valaki rémült
igyekezettel döngöl fel a torkomba gyűlt
hideg hártypelyheket, közben-közben át-
ruszkol, keresztüllökődés egy-egy szemnyestru-
hacsomón... – menetekel – látom kirakódni
egy képernyő kásás sisterségéből”*

Ez a sűrű anyag vonzza magához a tekintetet, megnövekedett gravitációs erejénél fogva. Az összesűrűsödött nyelvben a képeknek a mindennapi nyelv értelemkritériumai azerint való jelölésük nincs, csak jelenlétük van. E jelenlétek körül kering az olvasó, nem annyira megélt, nem láthat át a szövegen, mint inkább beleütközik a képi fragmentumokba. Tudjuk persze, a világ ez, de elrejtőzik az összetömrített nyelv idegensége mögött. Azért térek újra meg újra vissza, hogy találkozhassam ezzel az idegenséggel, amely otthonos idegenné válik, világgá. Visszafordíthatnám a verset önmagára, és lám csak, ez már az otthonos idegenség:

*„derék teremlő, meg akarja
– mutatni mutatás – mutatni nekem, hogy
örd nem hal semmi; akarhova
megyek, jövők, repdesek, aluljárók
a belváz nem kotyán meg; mégse
volna haraggal irántam, amiért*

*halogatom csak a dolgomat vele?
bezzeg az ember hányszor ellobban
mire rájön – rájön a vilké! –
hogy az ismeretlen a vízmasásban
ugyanl, az ismeretlenl utája”*

A forma álforma, a történet áltörténet, a nyelv pedig álnyelv: semmire sem illik, mégis baljósan sok mindent kinyit, álkulcs. A valódi történet a versnek és ennek a nyelvnek a története. Ahogy a Hencke-illusztrációk a tökéletes, azaz személytelen optikai forma emberi gesztussá bomlásával játszanak, Marno is a szöveg felől mutatja az isten nélküli világ leírásáért és leírásával folytatott küzdelmet, a csak erőszakosan összetört formákat elviselő ördögi oldal megszövegezését:

*„mert ha van szellem, az mindig valamely
alattomos gondolat vagy emlék
erejével kerít a hatalmába –
most se másképpen; egyből végzi a fény-
másolást a testtel; és ha nem révül
az ember, vagy az egyezéstől nem kába
minthogy az egész versre egy szusz füst
fojtsa, székli rá a gondolat értét
már a félelmem a zárszakaszból is szinte
átszellemülnek számlt; ragyog a szent-
írás, szárazam, mint a szaniol”*

Babarczy Eszter

MÉGISCSAK JÓ IRODALOM- ELMÉLETET OLVASNI

- Reuven Tsur: The Road to Kubla Khan:
A Cognitive Approach
Israel Science Publishers, Tel-Aviv, 1987. 95 oldal*
- How Do the Sound Patterns Know They Are
Expressive? The Poetic Mode of Speech Perception
Israel Science Publishers, Tel-Aviv, 1987. 155 oldal*
- On Metaphoring
Israel Science Publishers, Tel-Aviv, 1987. 315 oldal*

Mi is az a kognitív poétika? – kutat lázasan em-
lékei között az irodalomelmélet szakembere.
Mert a poétika, ugye, az jelenthet műfajelmé-

letet, szűkebben: költészetelméletet, még szűkebben: verselméletet, vagy jelentheti az irodalom sajátosságainak leíró tudományát meg még sok mindent, de mi is az a *kognitív*? Ez valami pszichológiai izé kell hogy legyen, szóval – állapítja meg –: a kognitív poétikus biztosan olyan irodalompszichológus-féle.

És ki úzi ezt a tudományterületet? Felüti Reuven Tsur könyveinek belső borítóit, és a *Papers in Cognitive Poetics* sorozat kötetei között kizárólag Reuven Tsur nevével találkozunk. Még jobban megnyugszik tehát: magánmániáról van szó, számon lehet tartani, de nem érdemes foglalkozni vele. Megerősíti ebben, hogy a kezébe került három könyv mindegyikének az elején szóról szóra ugyanazt a kétlappos szöveget találja, mintegy bevezetéként.

De ha eljut odáig, hogy el is olvassa ezt a bevezetőt, megnyugodhat. Nem olyan rettenetesen bonyolult dologról van szó, s főleg nem arról, amit hagyományosan irodalompszichológiának szokás nevezni. Tsur célkitűzése az, hogy interdiszciplináris irodalomtudomány alapjait rakja le; ez pedig arra keresne – többek között – választ, hogy milyen tudati folyamatok jellemzik az irodalom befogadását. Ahelyett, mondja Tsur, hogy az irodalmi műveket a kognitív elméletek illusztrálására használják fel, aknázzuk ki a kognitív elméleteket az irodalom jelenségeinek megvilágítására. A kognitív tudomány önmagában azonban nem adhat kimerítő magyarázatot arra, hogy mi az irodalom, hogyan működik – el kell kerülni, így Tsur, a lélektani redukcionizmust, amely minden, pszichológián kívüli (például irodalmi vagy nyelvi) kérdést a pszichológiára akar visszavezetni.

Rendben van – de ez még csak az elmélet elmélete. Hogyan lehet ezt irodalomközelve hozni? Van-e ennek a szép célkitűzésnek bármilyen kapcsolata azzal, hogy hogyan olvassuk az irodalmi műveket, hogyan gondolkozunk róluk, hogyan értelmezzük őket?

Aggodalmainkat és idegenkedésünket a legjobban Coleridge KUBLA KÁN-jának remek elemzése oszlathatja el. Ez a legrövidebb, összefogottsága és áttekinthetősége miatt mégis talán ez érdemi a legtöbb figyelmet. A könyvecske (az obligát bevezető után) két részből áll. Az első rész két vizsgálatra kerít sort: a költemény szerkezete és érzékelt hatása közötti összefüggést vizsgálja, valamint a kritikusok

kognitív stratégiáit. A második rész a vers egy olvasatát, értelmezését van hivatva előtárni. Mármost mi sem hálásabb feladat, mint elemzés alá vetni egy olyan irodalmi mű értelmezését, amelynek nagy kritikai hagyománya van. Láthatlanban lefogadjuk, hogy ezeknek az interpretációknak többsége így-úgy elfogult, részleges, ostoba vagy fellegjáró lesz. Tsur nem az ilyen elemzés olcsó sikerére vágyik – határozott célja van vele, be akarja mutatni az értelmezésekben implikált kritikusok döntési stílusát.

„Implikált kritikus”? Igen, az implikált olvasó nyomán megalkotja Tsur ezt a kategóriát, az értelmező szövegekből kihámozható-kinyomozható beszélőt. Ez a beszélő választásainak summája: e választások pedig, Tsur szerint, alapvetően két kritikai attitűd körül kristályosodnak ki. Keats nyomán a szerző felállítja „a bizonyosság keresése” és „a negatívitásra való képesség” dichotómiáját; a kritikusok egy része (többsége) valami megnyugtató, biztos értelmezést keres, ahonnan egyszer s mindenkorra magyarázható a szöveg minden homályosnak tetsző pontja – míg vannak olyanok, akik a kibékíthetetlen ellentétek felmutatásában, a rejtélyben, a kételyben lelik kedvüket a mű értelmezésekor.

Az előbbi kritikus magatartás közismert – noha Tsur erről is sok értékes részletmegfigyeléssel szolgál, s szemléletesen írja le az ehhez tartozó értelmezési folyamat mechanizmusait. Kevésbé szembeötöl az utóbbi; s itt nem kell feltétlenül a posztmoderna vagy dekonstruktivista olvasatokra gondolnunk (egyébként Keats „a negatívitásra való képesség” fogalmát magukra a művekre alkalmazta), hanem legalább nyomokban felfedezhetők a KUBLA KÁN-irodalom hagyományosnak tetsző darabjaiban is. (Tsur szerint éppen a költemény ekszztatikus jellege az, ami a „faktuális”, bizonyosságkereső kritikai attitűdöt kiváltja – innen ezek túlsúlyba Coleridge versének értelmezései között.) A negatívitásra való képesség magatartása Tsur szerint összefüggésbe hozható az analitikus filozófiai hagyománytól induló irodalomelmélettel: a két kitűnő amerikai irodalmár, Morris Weitz és Joseph Margolis írásait idézi ennek alátámasztására.

Tsurtól távol áll tehát, hogy valami képzetes eszményi olvasat nevében neveltségessé tegyen más értelmezéseket, hogy az elemzések

elemzéseit a szakma rossz szokásai vagy felületessége ellen fordítsa. Sőt: a szóba kerülő értelmezések nem is kapnak túl nagy hangsúlyt, mert a szerző célja az, hogy bemutassa: mérlegre tehető az értelmezések aszerint, hogy milyen tudati folyamatok állnak mögöttük, hogy milyen értelmezői stratégiákat alkalmaz – tudatosan vagy öntudatlanul – az irodalom kritikusa. Tsur így valahol a recepcióesztétika *elméleti izgalmasága és a kritikai szövegek piszmogó elemzésének gyakorlati érdekessége* között marad; súlyos elméleti megfontolások ékelődnek csopós szövegmagyarázatok közé – s talán ezért tudja lebilincselni olvasóját.

Saját, rövid, de velős KUBLA KÁN-elemzésében Tsur két értelmezési hagyománnyal fordul szembe: a szimbolizálóval (amely úgy próbálja magyarázni a költemény hatását, hogy bemutatja: az nem azt jelenti, amit jelent), és a külső információkra hagyatkozóval (amely a hatást az archetipikus, vallási, mítikus stb. motívumoknak tulajdonítja). Tsur szándéka szerint az ilyen redukzív megközelítések helyett a vers belső elemeinek és aspektusainak bonyolult összjátékát helyezi az előtérbe. Az elemzés erősen támaszkodik a vers metrikájának sajátosságaira, ezzel hozza összefüggésbe az ekzotikus jelleget, s valóban kevésbé utal „kifelé”. Meggyőző, alapos és rokonszenves interpretáció – már csak azért is, mert szerzője hangsúlyozza: nem tekintü ezt AZ értelmezésnek.

A KUBLA KÁN-könyv kedvesen allúzióteli címe után egy igazi blökkangos kérdést tesz föl egy másik rövid Tsur-kötet. Tényleg: honnan tudják a hangok, hogy kifejezők? Persze a hangok semmit nem tudnak – de az olvasóknak mégiscsak vannak intuícióik, megérzéseik, benyomásaik arról, hogy mi hangzik lágyan, mi keményen, mi csúnyán, mi szépen. De van ennek valami, a hangokban rejlő oka? Vagy tisztán önkényesek a hangokról alkotott ítéletek?

Belelapol az ember a könyvecskébe – a példák sokat elárulhatnak, gondolja –, és ismerős versekre bukkan; jé, hát a szerző tud magyarul? Bizony, hogy tud, s nem is akármit idéz: Babitsot, József Attilát, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc CHANSON D'AUTOMNE-fordításait. Tóth Árpád fordítását kiemeli Jabotinsky héber verziójával és Szabó Lőrinc fordításával szemben, többek között a nazális mély magán-

hangzók nagyszerű kiaknázása miatt – amire a héber nyelv eleve képtelen. (Ha külföldi szakmunkában az anyanyelvén frott költemények elemzésével találkozok, az ember minden meghatottsága mellett sokkal kukacosabb: fennakad például azon, hogy a magyarban léteznének nazális magánhangzó-fonémák. Nem léteznek.) S az utolsó fejezet, az „eset tanulmány” éppen a KÖLTŐNK ÉS KORA első versszakával foglalkozik. Itt is szóba kerül Főnagy Iván munkássága, akitől Tsur sokat merített; de vitázik is vele, úgy véli, hogy Főnagy pszichoanalitikus megközelítése nem tartható kritikátlanul. Tsur egyik fő kérdése éppen az, hogy adható-e pszichoanalitikus magyarázat a beszédhangok (s költői alkalmazásai) esztétikai hatására. Míg kétségbe vonja Welles és Warren harcos antipszichologizmusát, úgy véli, hogy a pszichopatológiai megközelítés sem alkalmas arra, hogy „egy az egyben” levezessük belőle az esztétikai értékelési mechanizmusait. Ezt igazolja a József Attila-elemzés.

Rimbaud VOYELLES-jének (A MAGÁN Hangzó Szonettjé-nek) igen alapos elemzése mellett a legtöbb szó a hangok hatásvizsgálatának egy amerikai módszeréről, valamint Jakobson elméletéről esik. Jakobson meggyőzően állítja, hogy bizonyos hangok kellemetlen vagy épp lágy, puha hangzása a gyermeknek beszéd előtti időszakából datálódik. Márpedig a „regressziót”, a gyermeknyelvhez, a gyermeki hangzásokhoz való visszatérést a költészet gyakran kiaknázza – Tsur bemutatja, hogy sokkal gyakrabban, mint első pillanatra gondolnánk. Ez a regresszió gyakorta hangutánzással és szójátékokkal jár együtt.

A legnehezebb dolga a recenzensnek Tsur metaforakönyvével van – s az olvasónak is ez lehet a legrágósabb falat, bár bőséggel kárpótolja a részletes elemzések szellemi izgalma. Mint egy mostanság közreadott metaforabibliográfiából kiderül, az utóbbi öt évben közel ugyanannyi metaforával foglalkozó tanulmány látott napvilágot, mint az azt megelőző tíz év alatt (ha így megy tovább, néhány év múlva évente kell könyvnyi metaforabibliográfiákat kiadni). Ez a metaforakönyv húszéves munkát foglal össze, s sok kis tanulmány egymáshoz fűzéséből áll. A tanulmányok kapcsolata laza, bár a szerző törekszik az egységes szemlélet érvényesítésére – nincs azonban könnyen megragadható, azonnal átlátható új

konceptiója. Amiben jeleskedik, az az értelmezések elméletéhez való hozzájárulása. Noha Tsur láthatóan vonzódik a nyelvi elemzéshez, szívesen időzik egyes szavak, kifejezések szemantikai szerkezetének boncolgatásánál, nem ragad le itt. Legjobb írásaiban az foglalkoztatja, hogy hogyan lehetséges eltérő, olykor homlokegyenest ellentmondó értelmezésekhez eljutni ugyanannak a szövegnek az olvasásából, s hogy tehető-e igazság két, egymással konfliktusba kerülő értelmezés között. Egyik írása, Jehudi Halévi egy versének interpretációjáról, azokat az érveket veszi szemügyre, amelyeket egy merésznek tetsző értelmezéssel szemben hoztak fel. De az értelmezés kérdése érdeklí egy talmudi kitétel többértelműségének azétszálazásakor és akkor is, amikor egy (könnyen érthető) Auden-metaforáról kérdezi meg: miért és hogyan érthető? Kevésbé villanyoz fel, amikor visszatér a színesztézia kérdéséhez (amit a hangokról szóló könyvben már taglalt).

Tegyük hozzá mindehhez, hogy Tsurnak bámulatatos kitekintése van, s nemcsak a metafora vagy a poétika szűkebb és idetartozó szakirodalmára, hanem mondhatni mindenre, ami az irodalomelméletnek mondhat valamit. Kedves szerzője Michael Polányi, akire a bevezetőnkben is hivatkozik, de nem hiányoznak arzenáljából a modern nyelvészet és filozófia kiemelkedő figurái sem.

Valami baj mégiscsak lehet ezzel a három könyvvel, ha az olvasó úgy érzi: nem azzal a bizonyos nagy elmélettel áll szemközt, amelyre titkon mindig vágyott; vagy – legalábbis – nem kap olyan iránytűt (a raktáron lévő több tucat mellé), amely olykor előkapható. Az egyik baj valószínűleg éppen az, hogy Tsur mindazt, amit élénk tár, a „kognitív poétika” keretei közé kívánja illeszteni. Ez olykor meggyőzően sikerül neki (a KUBLA KÁN-elemzésben), olykor kevésbé; s ha kevésbé, akkor kénytelen újabb és újabb magyarázatokkal szolgálni ennek a hipotetikus összefüggésnek a megvilágítására. Készséggel elhiszük persze, hogy mind a hangzás poétikájának, mind a metaforának a vizsgálata harmonizálhat a kognitív poétika Tsur kidolgozta elveivel, de ez nem mindig kézenfekvő, s magának a kapcsolatnak a megteremtése kissé gyengíti az elmélet átütő erejét. A másik baj pedig didaktikai jellegű: Tsur nem törekszik arra, hogy csattanós összefog-

lalókkal, könnyen áttekinthető sémákkal szívesen olvasói segítségére, s arra sem, hogy felfogása újdonságára (más felfogásokkal szembeni előnyeire) felhívja a figyelmet – ha tetszik, nagyképpen és bombasztikusan. Ez a szerényesség nagyon rokonszenves, de megnehezíti az olvasó dolgát.

Kálmán C. György

A JELBEN-LÉTEZÉSRŐL

Petőcz András: *A jelben-létezés méltósága*
Colosseum, 1990. 163 oldal + 8 kép, 120 Ft

„A kevert műfajok a művészetben bizalmatlanságról tessznek tanúságot, amelyet a saját erejük iránti érzetnek alkotók. Ezek az alkotók támaszt, védelmet, bázishelyet keresnek...”

(Nietzsche)

„Ó az, akis a beszéd folyamán folyton megállít egy szót, mint bolondot az üveggyöngy, és nem tud beszélni a szavakból, mert ami másnak eszköz, neki cél.”

(Kosztolányi)

Petőcz András kötete a szerző 1982 és 1990 között megjelent kritikáit, esszéit tartalmazza. Az elméleti munkákban Petőcz felvázolja az irodalmi avantgárd fejlődési irányát, kijelöli kortárs irodalmunkban az avantgárd író helyét. Milyen is ez az avantgárd író? „Az avantgárd író mindig egyedül van, és sohasem szokványos” – írja. Nos, minden író egyedül van; és hosszasan sorolhatnám az avantgárd szokványos megnyilatkozásait. De legalább megtudtuk, hogy Petőcz számára az avantgárd hozzáállás: önérték. Továbbá: „Napjainkban már mozgalomba sem akar szerveződni az avantgárd művész.” Tényleg? A *Médiom Art*, a *Magyar Műhely* vagy az *Új-Hölgyfutár* is mozgalom vagy kvázi-mozgalom, de mindenképpen a mozgalom nosztalgijája élteti őket. Továbbá: „Az avantgárd alkotó, miközben arisztokratikusan félrehúzódik – azonosul a társadalom demokratikus törekvéseivel.” Ez főből vaskariká. A mondat utolsó fele olyan, mintha egy marxista mesekönyvből származna, viszont Petőcz egyetlen

alkalmat sem mulaszt el, hogy megjegyezze: az avantgárd alkotó a szellem arisztokratája. Csak a parvenü bizonygatja állandóan a nemességét. A nemesen látszik. Ennek az arisztokratikus attitűdnek ellentmond, hogy Petőcz azonosul a beuysyi elvvel – „mindenki művész, minden művészet” –, mely éppen a magas és tömegkultúra közti ellentét felszámolását, az élet és a művészet szférájának özszemosását szorgalmazza, tehát szemben áll mindennel, ami arisztokratikus. További következetlenségek forrása, hogy a vizuális szövegirodalom határozottan metafizika-ellenes filozófiai háttérrel jött létre, Petőcz mégis Hamvas Béla gondolataival akarja irodalomesztiméjét legitimálni. A MÉDIUM ART JELENLÉTE című írásában ódát zeng az alkotói szuverenitásról, hogy aztán nyomban felkínálja a saját izmusát, a médiumizmust. Hát nem! Minden izmus – legyen az poliükai vagy művészeti – az alkotói szuverenitás gátjál

Petőcz szerint a kortárs avantgárd két típusra osztható. A kiáltás típusú korszerűtlen, túlhaladott; a jel típusú korszerű, előremutatott. Petőcz Szabolcai Miklós terminológiáját veszi át, bár ez a felosztás legfeljebb hipotetikus érvényű lehet. Ha ugyanis következetesen szétválasztjuk a két típust, meghökkenő eredményt kapunk. Ezek szerint két Petőcz létezik.

– Amelyik azt kiabálja a színpadról: „Tyáp, tyáp, tyápl!”, az túlhaladott, konzervatív, hitelét veszített.

– de amelyik letrassettel miniszter körbe egy akufótól mellét, az korszerű és hiteles.

Tehát:

– Vagy két Petőcz van.

– Vagy ez az egy skizofrén.

– Vagy ez a „Tyáp, tyáp, tyápl!” egyjel típusú kiáltás.

Petőcz szembeállítja egymással a szöveg lineáris és nem lineáris olvasatát. A lineárisat elveti. Nyitott kapukat döngtet: úgy mond valamit, hogy semmit se mond. Mert lehet, hogy egy szöveget lineárisan frunk, lehet, hogy lineárisan olvassuk, azonban az olvasat semmiképpen sem lineáris, a nyelv szerkezete ezt nem engedi. A szöveg szintaktikai és szemantikai hálórendszer, ahol a nyelvi jel értelmez és értelmezéseket implikál. Ez minden szövegnek sajátja, nem az avantgárd találmánya.

Petőcz erősen kötődik a párizsi *Magyar Mű-*

helyhez. Folytatva önmeghatározási kísérleteit, az elődök előtt üszteleg. Papp Tibor könyvéről például a következőket tartja említésre érdemesnek: „Egyszerűs könyv Papp Tiboré, szellemiségének és kezének nyoma minden lapon felfedezhető.” Valószínűleg, ha ő írta. Továbbá: „az erotika irodalommal való azonosítása, azzal való helyettesítése, irodalomba emelése meg is fogalmazódik (szavakból áradó szerelmes pinaszag), meghozza épp egy Petőfi(!)-parafrazissal: *«ő költészet mely nedv merre versenyezni véled»*. Ennek a mondatnak *kaemelkedő jelentősége van Papp Tibor magatartása és költészete szempontjából*”. Egészen megmozgatta a fantáziámat, még szerencse, hogy nem vagyok vizuális típus. De még mindig nincs vége. Papp Tibor eroukus készítése a transzcendentáliák iránt „formájában másképp valószínű meg, mint Csokonainál, Petőfinél vagy Adyánál, de lényegét tekintve – meggyőződésem szerint – ugyanúgy”. Érthető. Szakasztott olyan, csak teljesen más.

Nagy Pál költészetének legfőbb értékét Petőcz abban látja, hogy: „a keret, a fehér vagy fekete négyzet biztosítja az olvasó számára a vizuális lap területének kiterjedésének könnyebb tudomásul vételét”. Érttem. Ez a lap vizuális, nem láthatatlan, nem hallható (csendben kell lapozni). Ezt a lapot nehéz tudomásul venni, de ha a fekete vagy fehér keret eligazít a területére-kiterjedésére vonatkozólag, akkor könnyebben tudomásul vehető.

Petőcz Nagy Pál MUNKANAPLÓ című könyvét úttörő jelentőségű műnek tartja. Nekem a MUNKANAPLÓ-ról inkább Daniken jutott az eszembe. Igen, Nagy Pál az irodalomelmélet Dánikenje. Kiválogatja a kortárs nyelvudomány, információelmélet és szemiotika legszélsőségesebb hipotéziseit, és ezekből az egymáshoz semmiképp sem kapcsolódó fragmentumokból alakítja ki a maga fantasztikusan tudománytalan szemléletét. A MUNKANAPLÓ-ban például leírja, hogy az ősember előbb kommunikált vizuális jelekkel, mint artikulálatlan üvöltésekkel. Gondolom, Petőcz ebből is arra következtet, hogy a jel progresszívebb a kiáltásnál.

Petőcz Papp Tibor nyomán az avantgárdot nem stílusként, hanem magatartásként definiálja. Ezzel az a baj, hogy minden művészi magatartásnak megvan a maga formai vetülete. Aki ezt tagadja, azt állítja, hogy létezhet tartalom forma nélkül. Az avantgardista magatartásnak csak akkor nem lenne formai vetü-

lete, ha az avantgárd magát nem művészetként tételezné, de az avantgárd elméletének egyik paradoxona éppen az, hogy a művészet talaján állva tagadja a művészetet.

Petőcz Nagy Pál nyomán az irodalom nyelvénültségéről beszél, ezzel az erővel szólhatna akár a kutya állatontúliségéről is.

Petőcz annyira elkötelezte magát a szó és a betű irodalma mellett, hogy a mondat esztétikumára már érdektelen számára. A kötetben lépten-nyomon ilyen sorokat olvashatunk: „ez a »hátraktéps« valószínűleg egy radikális szövegkezelés igényének a bejelentése”. Vagy: „Az időszerű vajdasági avantgárd irodalma messze megelőzte az itthoni, perifériára, »illegálisba« szorított kísérleti költészetet, Erdély Miklós, Szentjóbgy Tamás, Balaskó Jenő törekvéseit, sőt az itthoniak nemegyszer az ottaniakból táplálkoztak...” Előre, kannibálok! Továbbá: „...a föltára kivételét, ember nélküli nyitásban, a házfalak és fadóbozok pusztaságában barlangrajzként jelennek meg a betűk...” Hogy is van ez? Pusztá a barlangban vagy egy elbarlangosított pusztá, és mindez fadóbozokból. De ez még nem minden, mert: „Az új technikai lehetőségek lehetővé teszik a szöveg vizuális-fónikus kísérleteit: ezzel az értelmezés területe is mikéntje kibővül.” Hogy a lehetőségek bármilyen is lehetnek tesznek, ezen egy percig sem csodálkozom, de utána kissé zavarba esem, mikor elképzelek egy bővítlő mikéntet. Petőcz szerint „A mai fiatal költészet alapvetően két kihívással kell szembenézzen: az egyik az ironikus önmagunk-helykeresés társadalvizsgálata...” No comment.

Lenyűgöző Petőcz leleményessége, különösen mikor Erdély Miklós vonzó undergrounditásáról beszél. Másutt Pilinszky javára írja, hogy művét nem hígítja költés. Már-már lemondok a megváltásról, mikor azt olvasom Pilinszky NÉGYSOROS-áról: „Az én tudatomban ez a vers egyetlen szimbólummá növekedett: az elmagányosodott, elembertelenedett, erdszakos halál – mint az egyénre lebomlott megváltás – szimbólumává.” Látom az emberi mivoltából kikelt halált, erdszakos léptei kopognak, jön, egyre csak jön magányosan, hogy aztán lebomoljon az egyénre mint megváltás; mindenki kap belőle kicsit, még szerencse, hogy csak egy szimbólum. A kötetből azt is megtudhatjuk, hogy „a munchi síkoly a fű alatt lapulól bogár láthatatlan remegése”. Zoológiai csodal Molnár Miklósról pedig kiderül, hogy „Aki kísérletet tesz könyve »megélesztésére«, az igen csak ingoványos talajra lép”.

Petőcz szerénysége zavarba ejt: „Ez én is írhattam volna, figyeltem fel néhány Weöres-versre” – kezdi Weöres-tanulmányát. Még szerencse, hogy felfigyelt, különben Weöres nem válhatott volna a Médium Art-mozgalom jeles képviselőjévé, és óhatatlanul kihullott volna a magyarság irodalmi köztudatából.

Petőcz hiába ír bárkiről, végső soron mindig magáról ír. Miután Kalász Mártont felmagasztalja, verseiben rögtön saját hangjára lel: „Isten egyébként a könyv minden sorában, minden szavában megtalálható, ahogy a kötet elégitus, féléber csendességű hangja is változatlan. A »Mondom, mondom, bizony mondom neked« hangvétele ez, a médium, a közvetítő tudattalan kinyilatkoztatása.” Ha valaki nem tudná, a „Mondom, mondom, bizony mondom neked” egy Petőcz-versből való. Petőcz azt sugallja a kritika olvasójának, hogy Kalász Márton költészeté azért (is) kiváló, mert petőczös hangulatú, sőt Kalász Márton médium, tehát költészeté Médium Art = petőczy = kiváló. A Petőcz által megidézett szerzők apoteózis Petőcz apoteózis. Akit lehet, berángat ebbe a csapdába, akit nem lehet berángatni, az rossz vagy legalábbis érdektelen... De mintha túl sokan férnének meg itt: Tandori és Weöres, Kalász Márton és Márton László, Sebeők János és Erdély Miklós mind médium, mindannyian „konkrét irodalmat” művelnek. Petőcz úgy kitágítja az általa használt fogalmak értelmezési tartományát, hogy végül a terminusok értelmüket veszítik, használhatatlannokká válnak. Ez az eljárás a hanyatló irányzatok ideológusainak sajátja (gondoljunk például a partatlan realizmus koncepciójára). Petőcz az avantgárd utóvédharcait vívja, de jó érzéssel még időben le akar ugriani a süllyedő hajóról. „A Nyugat az a folyóirat – írja –, amely a magyar ikeratírásban hosszú-hosszú fennállása alatt kivulta magának a legjelentősebb irodalomszervezői címet, a Nyugat kétségtelenül a XX. század első felének legfontosabb irodalmi orgánuma. És az is kétségtelen, hogy a Nyugat rátni korszak legnagyobb halású irodalomszervező központja a Magyar Műhely.” S miután elhelyezte a Műhelyt a magyar irodalom örök értékei között, jön a konklúzió: „Mintha a tanítványok [ti. a Műhelyei] jobban felismerték volna és tudatosabban alkalmazták a jel típusú megközelítést; a mesterek felfokozott médiumigénye, új és új formanyelvi kialakítására tett kísérlete követelhetetlen lett a tanítványok számára.” De hát kik a tanítványok?

Én csak egyről tudok, és azt úgy hívják: Petőcz András. Tiszta sor. A *Műhely* legalább olyan jó, mint a *Nyugat*, de Petőcz még annál is jobb.

Ezek után joggal tehetjük fel a kérdést: Van-e a jelben-létezésnek méltósága? Ha *létezik* olyan, hogy jelben-*létezés* – és most fogadjuk el munkahipotézis gyanánt, hogy igen –, annak akkor is csak érdekessége van (vagy inkább: volt), de nem méltósága. Méltóságot senki sem előlegezhet magának. Jó volna, ha Petőcz emlékezetébe vésné Schopenhauer szavait: „A halhatatlanság olyan templom, melyben a holtak lelkei laknak. Aki élve beforakszik, azt halála után kidobják onnan.”

Nagy Atilla Kristóf

A SZINTÉZIS NYOMÁBAN

Jászi Oszkár válogatott levelei

A kötetet összeállította,

jegyzetekkel ellátta Litván György, Varga F. János
Magvető, 1991. 625 oldal, 155 Ft

„Mást látom, hogy jellem és igazi barátság fontosabb, mint a nagy hideg elvek” – írta Jászi Oszkár élete alkonyán szellemi társának és hű követőjének, Csécsy Imrének. Csöndes vallomása ez egy olyan embernek, aki ugyan jellem és barátság dolgában sem szorult mások mögé, ám életútját egyetlen vezérlő eszme, a *szintézis* keresése határozta meg.

Jászi pályaképét, gondolkodásának állandó és változó összetevőit leveleiből talán jobban megérthetjük, mint műveiből. Litván György és Varga F. János válogatása hat évtized leveleiből ad felfűtöt: a tizennyolc éves fiatalembertől a nyolcvanéves agg professzorig hosszú életutat követhetünk nyomon.

Ez a hat évtized szerte a világon a liberalizmus hanyatlásának időszaka volt. Ha a XIX. század domináns politikai-ideológiai képletét a liberalizmus és a konzervativizmus küzdelme határozta meg, úgy a XX. század elején két új vezéreszme emelkedett ki: a *szocializmus* és a *nacionalizmus* ideológiája. A szocializmust a pártokba és az akarszervezetekbe tömörülő munkásmozgalmak, a nacionalizmust pedig a

nemzetállami keretek és a demokratikus polgári fejlődés ellentmondásai hívták elő.

Ki tagadhatta a korban, hogy megoldatlan a nemzeti kérdés, hogy biztosítani kell a népek önrendelkezési jogát? Ki tagadhatta, hogy a liberalizmus nem váltotta be eredeti ígérését, s az önszabályozó piaci versenyből, a szabadság és egyenlőség ígérétéből egyenlőtlen tökéfeleltetés, azaz a lemaradottakat szabadság- és egyenlőségiükben is korlátozó társadalmi egyenlőtlenség lett? E kételyek táplálták az új eszméket, s úgy tűnt, hogy a világ adott rendje végérvényesen felborul, és bekövetkezik – ahogy Szabó Dezső írta – „az individualizmus csődje”.

Jászi abba a generációba tartozott, amely fiatal korában megismerkedhetett a klasszikus liberalizmus még élő elveivel, s mesterének a *SOCIAL STATICS* és a *MAN VERSUS THE STATE* szerzőjét, Herbert Spencert tekintette. A *Huszonegyedik Század* című folyóiratot is Spencer „atyai áldásával”, szellemi úruralójával indította el. A spenceri hatás azonban látszólag rövid ideig tartott, s Jászi csakhamar elindult a közép-európai értelmiség útján, a szocializmus felé. Az angolszász hatás elsődlegességét a kilencszáz évesekben felváltotta nála a francia hatás, s a spenceri társadalomfilozófia helyébe a durkheimi szociológia tisztelete lépett. Jászi párizsi ösztöndíjasként írt levelei híven tükrözik ezt a változást: meg kell teremteni „a szellemi szocializmus programját”, mert „nemzeti politika csak szocialista politika lehet” – írta 1904-ben Szabó Ervinnek.

De miféle szocializmusról van itt szó? Sem a német, sem a magyar szociáldemokrácia szűkös horizontjáról, sem a szerveződő bolsevizmus agresszivitásáról. Olyan szocializmus képe rajzolódott ki Jászi előtt, melynek célja az individuum és az alkotó szellem megmentése: radikális úton, radikális módszerekkel. „Eszményeket festeni, utópiát csinálni – azaz hirdetni és terjesztetni az új világnézet integrális képét.” „Semmi parlamenti taktika vagy összeesküvés. Meg kell maradni forradalmi pártnak” – írta Somló Bódognak, s ugyancsak vallja régi barátjának, a forradalmi szindikalizmus műveit budapesti könyvtárszobájában lapozgató Szabó Ervinnek: „volt hozzá bölcsőgömb szakítani reformista múltammal, s a nagy nyugati helyzetet egészen úgy értékelni, mintha Te letted, amikor én még nem értettelek meg”.

Párizsi ösztöndíjsja idején Jászi mindössze harmincéves. Mélyen megéri a közép-európai értelmiségi dilemmája: a politika vagy tudomány művelésének-művelhetőségének konfliktusa. Lehet-e tudományt csinálni Magyarországon? Hiszen „*olyan kevés itt, barátom, a civilizált ember*”. Dönteni kell: vagy intellektuális életet élünk, vagy politikai agitációt űzünk. Ha az elsőt választjuk, életünk folyamatos a frusztráció lesz, hiszen „*ignoránsak vagyunk*”, mert „*a mi életünk, barátom, csak torzképe egy nyugat-európai életnek*”. Ha pedig politizálunk, azok közé süllyedünk le, akikről megsza- badulni kívántunk.

Jászi nem dönt, nem tud dönteni, így mindkettőbe belevág. A nemzetiségi kérdésről írott könyve és tudományos dolgozatai tudósként elismertté teszik, de ez nem elégtű ki, publicisztikát ír, majd pártot alapít. A Radikális Párt azonban – indította bár Ady Endre versével útjára – fennállásáig a politikai élet periferiáján maradt.

1916-ban kezdődik (későbbi eltávolodásuk ellenére is) élete végéig tartó kapcsolata gróf Károlyi Mihállyal, akiben az egyedüli alkalmas embert látja arra, hogy Magyarországot átvezesse a modern demokráciába. 1918-ban Jászi az októberi forradalom nemzetiségi minisztere lesz; másfél hónap múlva lemond, mert nemzetiségi politikáját és konföderációs tervét megakadályozza az erősödő reakciós irány, ráadásul „*semmi jele a népies erő szervezésének, egy új, demokratikus közélet kialakításának*”. Decemberi lemondólevelében megfogalmazza a radikális politika azon sarkiteteit, amelyeket alig egy év múlva nagyobb igénnyel a torzóban maradt MARXIZMUS VAGY LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS című művében fejtejt ki. Úgy vélte, hogy a szélsőbaloldaliság és az ellenforradalom veszélyei között az a politikát kell megvalósítani, amelynek célja a teljes politikai demokrácia, a latifundiumok feldarabolása, a földértékadó és a szövetkezeti rendszer bevezetése, a nagyobb üzemek államosítása, a többi üzem részesezésének méltányos elosztása és a dolgozók legmesszebbmenő szociális védelme.

Ki tudja, hová vezetett volna egy ilyen politika – valószínűleg egy modern szociáldemokrácia felé –, megvalósítására azonban Jászinak szemernyi esélye sem maradt. 1919-ben, az „első szabad május elsején” Bécsbe tá-

vozott, ahonnan megrettenve figyelte a világháború utáni Magyarországon létrejövő „vörös-fehér káosz”. „*Apokaliptikus időkben élünk. Félek, egész európai kultúránk összerokkádása alig lesz kikerülhető. Valami olyasmi történik, mint a római kultúra összerokkádásakor*” – írja Kunffy Lajosnak. Egyre világosabbá válik előtte, hogy „*a reakcióval éppoly emergikusan fel kell venni majd a harcot, mint a marxista talmudistákkal s általában a gettószellem minden megnyilvánulásával. Mert nem igaz, hogy a hiba Leninben volt. A hiba Marxban volt, s Marx igazi tanítványai nem a parlamenti szocialisták, hanem a bolsevisták*”. Érdekes, hogy Bibó is hasonló következtetésre jutott 1956 novemberében, a forradalom leverése után. A bolsevikokkal szemben a fejlődés útját Jászi szerint a fiziokraták, Adam Smith, Carey, Dühring, Henry George és Oppenheimer irányában kell keresni, s a liberális szocialista szintézis az individualista-kooperatív szellemiség és erkölcsiség szintézise lehet.

1920-ra megszilárdul Jászi világnézete, amelyet az emigránslet természeténél fogva konzervál: az egyéni szabadságon, a minőségen és az önkéntes szövetkezés gondolatán alapuló liberális szocializmus „harmadik útja”. Már ekkor jelentkezik első nézeteltérése Károlyi Mihállyal, aki kétfrontos küzdelmében „*jobban kímélne a bolsikat*”, holott „*az orosz bolsevizmus elméletileg örület, politikailag esztelen-ség, erkölcsileg kriminalitás. Az ő kommunizmusuk lázalom, politikájuk a legszörnyebb militarizmus életre keltése, moráljuk erőszak és szolgátság: még a kapitalizmusénál is sokkal hitványabb*”. Évek hosszú során át hiába kérlette Károlyit, hogy maradjon meg az öszirózás október szimbólumának, látnia kellett, hogy egykori „vezére” fokozatosan balra tolódik, s a kommunisták szimpatizánsává válik.

Ha Jászi liberális szocialista szintézisét nem is, a totalitarizmusokkal szembeni intranszigienciáját az idő igazolta. Az utókor olcsó bölcsességével ma már tudjuk, hogy Jászi több kérdésben is megdöbbentő pontossággal látta előre a jövőendő politikai fejleményeit. A parlamenti szocialisták valóban elfordultak Marxtól, s a nyugatnémet szociáldemokraták 1958-ban Bad Godesbergben elsőként lemondva forradalmi programjukról, a liberális demokrácia konszenzusának álláspontjára helyezkedtek. Ugyancsak Jászi mintha már 1920-ban előre látta volna Münchent és a má-

sodik világháborút, amikor megjósolta, hogy „a bolszevizmus fokozódó propagandisztikus és katonai sikerével szemben a megreményült antant-kapitalizmus utolsó percben csak úgy tud magán segíteni, hogy szabad kezét ad a német militarizmusnak, azon feltétel alatt, hogy leveri a bolszevizmust”. Ha ez nem sikerül, akkor „a bolsi offenzíva folytatódik [...] s a diktatúra megismétlődik rettenetes formák között”. Így történt ez a második világháború után. Egy másik, 1921-ben (!) Bölöni Györgyhöz írt levelében mintha csak a megkezdett gondolatot folytatná, egy lépéssel tovább megy, amikor a bolszevizmus utáni európai közösség képét vetíti előre: „ezen a katasztrófán csak egy európai konföderáció segíthet, amely a kultúr-szolidaritás és a szabadkereskedelem szálaival egybefűzve, egyszerűsöd az egyedüli kontinentális alakulat lesz, mely a nemzeti problémákat Európaszerte megoldhatja”. Az Európai Közösség számunkra ma is álom ugyan, ám a Jászi által felvetett gondolat egyre erősebb, megjelent a napi politika szintjén, s egyre közelebb kerül a realitásokhoz. Az 1989-es „bárony” forradalmak véget vetettek a bolszevizmusnak Kelet-Közép-Európában, s 1990-ben a német egység helyreállításával de jure is véget ért a hidegháború a nagyhatalmak között. Remény van arra, hogy a történelem onnan folytatódjék, ahol eszmetörténetileg valahol 1914 előtt megszakadt: a liberális demokrácia alternatívájával.

De miként dönthető meg a szovjet rendszer? Jászi nem nagyon hitt az elnyomott népek szabadságharcának sikerében, s a sztálini korszak tapasztalatai alapján 1954-ben úgy vélte, hogy ilyen esetekben „a moszkvai hatalmasok, a hadsereg, a bürokrácia, a titkasrendőrség, a teruggazdaság urai azonnal kitérnének a lázadók nyakát”. Jászi már nem érthette meg a poszt-sztálini rendszerek hosszú agóniáját és felbomlását. Azt azonban megérezte, hogy gyökeres változásnak kell bekövetkeznie a kommunista vezetés csúcsain is ahhoz, hogy a rendszer megváltozzék. „A rendszert sem Nagy Imre, sem nála sokkal nagyobb emberek sem tudták átállítani. Ezt az átállítást csak egy orosz Napóleon valósíthatná meg a francia zsenialitásával, vakmerőségével és új koncepciójával.” Bízunk az utókor megítélésére, hogy Jászi szavai vajon illenek-e Gorbacsovra.

Jászi Oszkár 1923-ban költözött át Bécsből Amerikába, ahol az Oberlin College tanára lett. E főiskola megbízásából írta meg angolul

utolsó nagy művét A HABSBURG MONARCHIA FELBOMLÁSA címmel, amely csak 1983-ban jelenhetett meg Magyarországon. 1930-ban politikailag szakított Károlyival, akit egy levelében „bolszevizáló arisztokratának” nevezett, s több, itthon publikált cikkében elhatárolta magát tőle. 1931-ben felvette az amerikai állampolgárságot, s nyilván Amerika szellemének és a létező szocializmus elfajulásának hatására liberális szocializmusában ismét a liberális vonásokra tevődött a hangsúly. Talán a fiatalkori Spencer-bátús erősödhetett fel benne, amikor szükségét érezte annak, hogy ismét leszögezze: az általa elképzelt szocializmus nem járhat az egyéni szabadságjogok sérelmével. Támogatta otthoni híveinek maroknyi táborát: Braun Róbertet, Csécsy Imrét, Vámbéry Rusztemet, a Századunk körét. Ekkoriban írta Braun Róbertnek: „Éőtvis alakja egyre nő előttem. Kétségtelenül a XIX. század egyik legnagyobb gondolkodója volt.”

Sajátos harmadikutaságát azonban mindvégig megőrizte. Az egyik oldalon tisztán látta, hogy a kapitalista teruggazdaság fasizmust, az antikapitalista teruggazdaság pedig bolszevizmust jelent; de a másik oldalon, a korlátlan piac által a nagyrabecsuült védelmezőivel (Walter Lippman, Polányi Mihály) szemben mindig hangsúlyozta, hogy a szabályozott piac híve, s őket is ebbe az irányba próbálta befolyásolni. Úgy vélte, hogy „az új társadalom csak a paraszti termelői önszudatos szintézise és organizációja lehet”, s rokonszenvvel figyelte a spanyol forradalom anarchistáinak és a magyar népi mozgalom falukutatói Iróinak tevékenységét. Azt gondolta, hogy „ha lesz egy új Magyarország, mely nem lesz bolszevik, csak egy narodnyiki szintézisen épülhet fel”, mert „a magyarok csak szabad szövetségekké tömörült parasztság révén őrizhetik meg szellemi függetlenségüket”. Jászinak a harmincas években megerősödő „népiessége” azzal magyarázható, hogy felismerte: a forradalom bukását okozta, hogy nem sikerült széles népi bázisra szert tennie. Annak ellenére támogatja a magyar népi mozgalmat, hogy tudta: a mozgalom néhány képviselője politikailag a szélsőjobboldal felé toldott. Azon az állásponton volt, hogy a népi mozgalom még ezzel együtt is nagyobb potenciálját jelentí az új, demokratikus Magyarország megteremtetőségének, mint a Szép Szó liberálisabb, ám urbánus helyzeténél fogva izoláltabb köre.

Szabadunk legnagyobb magyar gondolkodói tanulságos módon el tudták kerülni a népies-urbánus skatulyákat. Ahogy a népi mozgalomhoz közel álló Bibó sem szorítható a népieesség szűk kategóriájába, úgy az urbánus háttérű Jászi Oszkár is ki tudott lépni az „urbánusság” pozíciójából. Ennek oka – nagy formátumú egyéniségükön túl – az lehet, hogy mindketten egy nagyobb szabású utópia, a liberális szocializmus vonzáskörébe kerültek. *„A szocializmus igazi értelme nem a kommunizmus, hanem a munkanélküli jövedelem felszámolása”* – vélte Jászi; *„a nyugati szabadság-technikák átvétele nem ellenlétes a házkormányolásmentes társadalomra való törekvéssel”* – vélte Bibó. Egy Csécsy Imréhez írt levelében Jászi mindazonáltal rezignáltan állapította meg, hogy *„egy szabad, kooperatív, antietatistikus szocializmus doktrínja kidolgozatlan”*. Valóban, ezt sem Jászi, sem Bibó nem tudta kidolgozni. Talán a hiba nem bennük van: az utópiák kidolgozhatatlanok. Annak okát pedig, hogy legjobb gondolkodóink miért utópiákon törték a fejüket, alighanem XX. századi történelmünkben kell keresnünk. Abban, hogy a tudományos következetességnél fontosabbá vált az értékek pusztá felmutatása, mert a szabadság és egyenlőség klasszikus értékei fényévnvi távolságra kerültek a politikai realitástól.

Eötvös József befejezett életművet hagyott maga után; Jászi és Bibó szintézisre törő munkássága torzó maradt. A XIX. század eötvösi liberalizmusának a XX. század liberális szocialista utópiájában kellett folytatódnia. A kép összetört, de értékes darabjait megmentették.

Vajon ki rakja össze újra?

Bozóni András

A TÖRTÉNÉSZ ÉS KORA

Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*

Medvetánc-könyvek, 1989. 311 oldal, 98 Ft

A cím, amit írásomnak adtam, kétértelműnek tűnhet, hiszen a történésznek – szemben költőkkel – legalább két kora van: az egyik, amit

kutat, a másik, amelyben él. Szabó Miklós azonban nem szabvány történész, így nála más a helyzet. Tanulmánykötete arról a korról szól, amelyben a tanulmányok létrejöttek, azaz a jobb híján Kádár János után elnevezett korszakról. Ez Szabó Miklós kora, erről szólnak legkedvesebb gondolatai, ehhez fűzik a legbensőségebb ellenérzések.

Mindez nem azt jelenti, hogy ezek az írások nem a történész keze nyomát viselik magukon. Ellenkezőleg, szerzőjük ízig-veéig történész, az utolsó száz-százötven év európai és magyar politika- és eszmetörténetének kiváló ismerője. A történelem azonban számára nem cél, hanem eszköz, anyanyelv: ezen tudja a legjobban kifejezni magát, de mindig a jelenről beszél. Erről van szó a 70-es években a konzervativizmusról írt látszólag üszítán történeti tárgyú tanulmányok esetében is, amelyek nem egy szűk szaktudományos közönségnek, hanem a politikai eszméket termelő és fogyasztó kortárs értelmiségnek szólnak, és a politikai közgondolkodás fontos kérdéseit feszítik, még ha ez nincs is nyíltan kimondva. A 80-as években, az ideológiai korlátok lazulásával kiderül, hogy a történeti-politológiai megközelítés nemcsak kényszerű álcája, hanem szerves része a Kádár-rendszer kritikái elemzésének.

Ez az egyik oka annak, hogy ezek az 1973 és 1988 között publikált tanulmányok a korszak lezárulása után is megőrizték aktualitásukat. A szerző a hazai politológiai irodalomban szokásos eljárástól eltérően nem készterméket, félkész igazságokat, végleges tipológiákat szállt, hanem a problémák megközelítésének egy lehetséges módját mutatja meg, gondolkodási kultúrát és tiszta beszédet kínál. A hagyományos szerepkorlátok áthágása és újfajta szerepek keresése nemcsak sajátos és egyedi műfajt hoz létre, de – anélkül, hogy megfogalmazódna – maga is a kötet problematikájává válik. Szabó Miklós egyszerre történész és politológus, ami már maga is a határok „spiritalizálását” jelenti. Emellett egy tágan felfogott kultúrateremtő értelmiségi funkció irányában is túllép a hagyományos történészi szerepen, végül az utolsó időszakban született írásain mindinkább érezhető a folyamatokba történő aktív beavatkozás, azaz a politikai szerep lehetőségének keresése. A világ azóta nagyot változott, és szerzőnk is aktív politikus lett, de az

értelmiség lehetséges szerepeinek kérdése mit sem veszített időszerűségéből és megoldatlanságából.

A tanulmánykötet az eddigiekből következően akkor is lényegesen több lenne pusztán kordokumentumnál, ha a benne tárgyalt problémák a Kádár-korszak elmúltával elvesztették volna aktualitásukat. Ez azonban – legalábbis a problémák egy részét illetően – nem történt meg. A továbbiakban ezt az állítást és a korábban mondottakat néhány példán próbálom illusztrálni.

A kötet legkorábbi tanulmányai a századforduló időszakának nagy hatású ideológiájával, az újkonzervatívizmussal foglalkoznak. Az eszmetörténetész érdeklődése az újkonzervatívizmus iránt teljesen érthető, hiszen ez az irányzat századunk folyamán igen nagy hatásúnak bizonyult: Németországban a náci ideológia előzménye volt, Magyarországon pedig a második világháború végéig meghatározó maradt, és azután sem tűnt el nyomtalanul. A nyugati és a magyar újkonzervatívizmus sok tekintetben különbözik egymástól, közös vonása azonban, hogy egyik legfőbb politikai törekvése a liberális, szabadversenyes gazdálkodás korlátozása, a gazdaság feletti állami-bürokratikus kontroll erősítése. Társadalmi bázisa Magyarországon a nagybirtokos arisztokrácia, a dzsentri és a körülötte kialakult dzsentroid középosztály, vagyis a felemás polgárosodásból kimaradt, a kapitalizmus előretörése által kényeztetett rétegek. A magyar konzervatívizmus ennek megfelelően a radikális antiliberalizmus és antikapitalizmus talaján áll. Míg a liberalizmus számára a társadalom alapegysége az elszigetelt egyén, akit ideáltipikusan a gazdaságilag önálló, racionálisan kalkuláló polgár testesít meg, addig az újkonzervatívizmus Nyugaton és itthon egyaránt az ember szociabilitásából, azaz közösségi lény mivoltából indul ki, de a szocialista elméletűl eltérően a szociabilitásnak konvencionalista értelmezést ad.

A konvencionalista eljárás, amely a szerző szerint az európai újkonzervatív gondolkodás fogalomépítési mechanizmusának lényege, a tradicionális szokáskultúrát „a társadalom átfogó viszonylataira vonatkoztatott ideológiai formákba értelmezi át”. Ennek az a célja, hogy az egyébként felbomlóban lévő tradicionális kisközösségek kohézióját, tekintélyelvűségét, paterna-

lizmusát ideologikus módon átvigyék a társadalmi makroszervezetek viszonyaira, és egy korporatív társadalmi modellben általánossá tegyék. Ez az ideológia azokat a társadalmi csoportokat használja fel, amelyeknél a felbomlás a leglassabban történik: a nemesi eredetű földbirtokosságot és a parasztságot. Arisztokrácia és parasztság mítoszokká válnak, hogy magatartási mintául szolgáljanak a társadalom egyéb rétegeinek.

A konvencionalista eljárás lényege a jobban az újkonzervatív nacionalizmus nemzetfogalmának keletkezésében érhető tetten. Itt a kis hagyományos lakóközösségek szokáskultúráját, lokálpatriotikus szociális kötődését terjesztik ki ideologikus módon egy olyan átfogó, nem primer közösségre, mint amilyen a nemzet, azzal a céllal, hogy azok belső biztonságát, bensőségességét, evidenciáját, helyesebben mindennek tudatát átvigyék erre. A kulturális nacionalizmus Európa keleti felében már korábban, a nemzeti ébredési mozgalmakkal szőre lép, miután az államhatárok és a nemzethatárok ebben a térségben többnyire nem estek egybe, és az itt élő nemzetek ki voltak téve a környezetben való feloldódás veszélyének. Az újkonzervatív nacionalizmus azonban egy másikajta asszimiláció ellen is védekezik, egy a nemzeti kultúrát belülről bomlasztó és felhígító hatás ellen. Itt elferdült módon valójában egy társadalmi probléma fogalmazódik meg nemzeti problémaként, mégpedig a polgári civilizáció konvencionális kötelekeket bomlasztó hatása. Az újkonzervatív nacionalizmus legfőbb megkülönböztető vonása a korábbi nacionalizmusokhoz képest az, hogy az ellenséget a társadalmon belül keresi és találja meg.

A konzervatív nacionalizmus kialakulása és tartalma nyilvánvalóan a konzervatívizmus-tanulmányok központi problematikája. Jól érzékelhető, hogyan jut a szerző az egymást követő írásokban mind közelebb a számára fontos kérdések tisztázásához: Hogy alakult ki Magyarországon a századforduló körül a dzsentroid középosztály nemzetfenntartó szerepének ideológiája? Hogyan történhetett, hogy az egyszer már rekvizitumnak gondolt dzsentrimagatartás azonossá vált a magyarsággal, azaz a „nemzetkarakterrel”? Hogyan foglalta el a letűnő liberális ideológia helyét a középnemesség historizáló politikai romanti-

kája? Bár sehol sem mondja ki, nem kétséges, hogy a 45 utáni közgondolkodás egyik megoldatlan problémájának, a nemzettudat problémájának a tisztázásához kíván az ideológiai kritika módszerével hozzájárulni. A nemzettudat aktuális problémáinak később, 1984-ben külön tanulmányt szentel, a 70-es években azonban erre még nem volt meg a lehetősége.

Mielőtt erről az átrásról azólnánk, érdemes néhány szóval kitérni a konzervativizmustanulmányok másik politikai üzenetére. Ez pedig a magyar újkonzervativizmus és a szocializmus közötti párhuzam. A kötet olvasójában már a szabadpiaci kapitalizmus visszaszorítására, a kötött gazdasági témák szisztematikus bevezetésére irányuló újkonzervatív elképzelések leírásakor is ébrednek ilyenfajta asszociációk. Amikor pedig e törekvések társadalmi hordozójáról kerül szó, a déja vu érzése fokozódik. A társadalmi bázis ugyanis a szerző szerint nem más, mint a dzsentroid hivatalnokbürokrácia. E réteg politikai önállósodási törekvéseinek az agrárius mozgalom által létrehozott szervezetek (OMGE, Gazdaszövetség, Országos Központi Hitelszövetkezet) adják meg a keretet. Itt formálódik ki az az organizátor-adminisztrátor hivatalnoktípus, amely a gazdaságban tevékenykedik, de nem üzletember, sőt annak tudatos ellentéte. Célja, hogy törvényekkel, rendeletekkel megregulálja a gazdaságot, visszaszorítsa öntörvényű spontaneitását, mind több területét kivonja az üzleti szférából. AZ UTÓPIKUS GONDOLKODÁS címmel 1982-ben tartott előadásban Szabó még egyértelműbben fogalmaz: a viszonyok alakíthatóságának víziója mögött *„hívehetővé válik a társadalmi hordozóterét képe: az a társadalmi lényező, amely a viszonyokat úgy kezeli, mint a társadalom életére alkalmazott technikát, amely nem ismer konfliktusokat, egyeztető kompromisszumokat, konfliktuskezelést; csupán igazgatást ismer... melynek cselekvési elve az elképzelésben voluntarizmus, a végrehajtásban rutin. Ez az erő a bürokrácia”*. A szerző semmilyen tekintetben nem tehet róla, hogy párhuzama továbbvihető: az általa leírt típusnak csekély módosítással egy újabb rendszerváltást sikerült túlélnie.

A MAGYAR NEMZETTUDAT-PROBLÉMÁK A HUSZADIK SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN című jelentős tanulmányban Szabó Miklós kísérletet tesz arra, hogy felrajzolja egy lehetséges demokrati-

kus nemzettudat fő vonásait. A demokratikus nemzettudatnak véleménye szerint a múlttal való könnyörtelen, de belülről jövő szembenézésen kell alapulnia, mert csakis ez teszi lehetővé a nemzet jelen állapotának reális megítélését és a feladatok kijelölését. Nagyon fontos tehát a múlttal való viszony. A nemzeti múlt kudarcainak elfojtása és kompenzálása, a sebek nyalogatása, a bűnbakok keresése csak a valódi önbecsülés csökkenését eredményezi, bizonytalanságot és bénultságot szül. A múlttal való irracionális viszony természetesen a jelen problémáinak racionális feltárását és a valódi feladatok kitűzését is megnehezíti, megkönnyíti viszont a vezérkultusz, az utópisztikus és megváltó ideológiák megjelenését. Ezek az ideológiák többnyire indulati útra terelik a megoldás keresését, az ideális jövőt az ellenségnek kijelölt társadalmi vagy etnikai csoporttól történő megszabadulás révén ígérik elérni.

1945-ben a háború utáni újakezdés Szabó Miklós szerint kivételes lehetőséget teremtett egy demokratikus nemzettudat létrejöttére. *„A régi Magyarországot olyan erővel zúzta szét a történelem, hogy összeomlása pillanatában neveltségessé, komédiává vált.”* Ez megkönnyítette, hogy a magyar társadalom nemzeti problémaként kezelje a fasizmushoz is elvezető jobboldaliságot, amit az elemzőnek belülről átélve, de azzal nem azonosulva kell átgondolnia. Nemcsak a múlttal, de a jelennel, azaz a magyar társadalom elmaradottságával is könnyebben, a nemzeti önfeladás érzése nélkül lehetett szembenézni ebben a helyzetben, hiszen a háborús összeomlást követő újakezdést össze lehetett kapcsolni az elmaradottság felszámolásával, a Nyugathoz való felzárkózással. A nemzeti megújulás fontosságát és szükséges útját Bibó látta és fogalmazta meg a legvilágosabban 1945 után. Nem rajta múlott, hogy a nemzeti megújulásra és egy demokratikus nemzettudat kialakulására mind a mai napig nem került sor.

A Rákosi-korszak ideológiája kívülről, auklérista módon közelített a nemzet problémáihoz. Az 56-os forradalom leverése után az új vezetés a nacionalizmust a leküzdendő 56-os eszmék közé sorolta, sőt még a Révai-Andics-féle függetlenségi koncepciót is túl veszélyesnek találta, és kiiktatta a hivatalos ideológiából. A kádári konszolidáció, a politikai kö-

zömbeállítás ezen a téren is meghozta az eredményét: a nemzeti eszme a 60-as években háttérbe szorult. A népi írók tábora megpróbálta felvenni a harcot a „friziderszocializmus” (Veres Péter) közömbösítő jelenségei ellen. Veres, Illyés azt kívánták elérni, hogy a neutralizálódott társadalom nemzetként azonosítsa magát.

A 70-es években kezdődő nemzeti reneszánszt Szabó Miklós ebben az 1984-es tanulmányban már csak azért is üdvözlendőnek tartja, mert véleménye szerint a magyar társadalom autonómia- és közéletiségigénye fejlődött ki benne. De már ekkor számos aggasztó jelenségre hívja fel a figyelmet. Úgy látja, hogy az 1945 előtti múlthoz való viszonyt a nosztalgia, a hagyományfolytonosság helyreállításának igénye határozza meg. Az újjászülető nemzeti öntudat ismét nem tud szembenézni a magyar polgári fejlődés elmaradottságával és ennek politikai következményeivel. Ugyancsak aggasztónak tartja a nagynemzeti tudat ébredését, a felszínes nemzeti büszkeséget, a társadalmi integráció feszültségeinek nemzeti dimenzióba vetülését. A demokratikus nemzettudat így nem előkészítője az elmaradottság felszámolásának, hanem jó irányú fejlődés esetén utólagos következménye lesz annak, írja.

A szerző a társadalmi integráció kérdését is bevonja a nemzettudat problémakörébe, mivel a kétő kapcsolódását több szempontból meghatározónak tartja. A legfontosabb ezek közül az, hogy az egységes társadalmi értékrend és az ezt képviselő mintaadó értelmiségi elit hiánya a nemzettudat alakulását is hátrányosan befolyásolja. A tanulmány maga tulajdonképpen nem más, mint kísérlet az urbánus-népies vita meghaladására, olyan szintézis teremtésére, amely hozzájárulhat egy érték-hordozó értelmiségi elit kialakulásához.

A 80-as évek közepétől Szabó tanulmányai már egyértelműen és nyíltan politikai-politológiai jellegűek. A történeti-elméleti megközelítés továbbra is megmarad, de az az aktuális mondandó, aminek kifejtésére és alátámasztására szolgál, maga is többé-kevésbé nyíltan megfogalmazódik. A rendszer és a kormányzat csődje ekkor már nyilvánvaló, a változás elkerülhetetlen, a kérdés csak az, hogy mi legyen a tartalma és az útja. Ezért tartja fontosnak az erősödő reformretorikával

szemben a reform, a demokrácia fogalmainak tisztázását, a politikai legitimitáció kérdésének felvetését.

A legnagyobb veszélynek a 80-as évek második felében azt látja, hogy a gazdaságban elkerülhetetlennek tűnő reformok nem fognak kiterjedni a politikai szférára, és az ország hosszabb időre olyan pályára kerül, amelyben a gazdasági liberalizmus autokratikus politikai rendszerrel párosul. Az 1988-ban – mondhatni a kötet lezárása előtti utolsó pillanatban – írt liberalizmustanulmány fő mondanivalója az, hogy a liberális gondolatrendszer nem jelent eszmei garanciát e veszély ellen. Az írás meglehetősen vitatható központi tézise szerint a liberalizmus a gyáripár kialakulásával egyszer s mindenkorra elvesztette érvényességét és progresszivitását, és a fejlett társadalmakban a szerző által önálló eszmerendszernek tekintett polgári demokrácia képviseli a liberalizmussal szemben a haladást. A két eszmerendszer közötti legfontosabb különbséget Szabó Miklós két – számára fontos – politikai elvben jelöli meg. Az egyik a népszuverenitás és az ezen alapuló általános és útkos választójog, amit a klasszikus liberalizmus nem fogadott el, a másik a tényleges társadalmi egyenlőségre való törekvés, aminek fő eszköze a jövedelmek állami redistribúciója. Ezt az elvet, amit kifejelet formájában a jóléti állam elmélete (Galbraith) képvisel, a modern liberalizmus azért veti el, mert felfogása szerint sérti a szabadság elvét.

A Kádár-rendszert búcsúztató írások közül a legjelentősebb az 1985 körül írt A LEGITIMÁCIÓ TÖRTÉNETI ALAKVÁLTOZÁSAI című tanulmány, amelyben különösen jól érvényesül az a szerzőre jellemző ritka politológusi erény, hogy az elméleti-fogalmi elemzőkészség jó politikai megfigyelőképességgel és érzékenységgel párosul. Szabó a politikai legitimitáció kategóriájának újraértelmezésével olyan fogalmi bázist hoz létre, amellyel a Kádár-rendszer legitimitásának, támogatottságának és általában szilárdságának kérdése nagyon természetesen vizsgálható.

Kiindulópontja a legitimitáció Max Weber-i értelmezése. E szerint a legitimitáció a hatalom által kikényszerített engedelmeskedési készség. E meghatározás megfordításával jut el saját felfogásához, amelynek értelmében az a politikai rendszer legitimitált, amellyel szem-

ben akkor is fennáll az állampolgárok engedelmeskedési készsége, amikor a hatalom nincs abban a helyzetben, hogy azt kikényszerítse, vagy különféle előnyök nyújtásával „megvásárolja”. A legitim hatalom tehát nem áll sikkerkényszer alatt, sőt rendkívüli helyzetben az alattvalók feljogosítottak tekintik, hogy tőlük áldozatokat követeljen. A példa erre az angol demokrácia, amely az első világháború idején a császári Németországgal ellentétben megengedhette magának, hogy nyilvánosságra hozza veszteségeit.

E legitímációs felfogás kellő megalapozást nyújt ahhoz a tételhez, hogy a sztalíni szocializmus Magyarországon a Rákosi- és – ami még fontosabb – a Kádár-féle kiadásban egyaránt illegitím politikai rendszer volt. A Rákosi-rendszerben az engedelmeskedési készséget a terrorisztikus erőszak biztosította. Az 1956-os forradalom leveréséből született restaurációs rezsim pedig nem szerzett legitímációt, annál is kevésbé, mert nem is erre törekedett. 1956 tanulságain okulva az új vezetés arra a következtetésre jutott, hogy a Rákosiék által kikényszerített látszatlojalitás helyett az állampolgárok tényleges lojalítását kell megszerezni. Ezt a célt sikerült is elérni, mégpedig a kádári konszolidáció ismert eszközei – a magánélet sérthetetleniségének elismerése, a politikai semlegesítés, a fogyasztási színvonal emelése, különböző egyéni és csoportérdekek elismerése – révén. Ennek azonban, mint a szerző hangsúlyozza, semmi köze a legitímációhoz. A legitímáció ugyanis felfogása szerint nem nyugodhat „materiális” alapokon, hanem kizárólag „ideális” tényezőkön. Ez lényegében azt jelenti, hogy egy politikai rendszert a társadalom tagjai akkor tekintenek legitímnek, ha olyan eszméket, értékeket tulajdonítanak neki, amelyeket maguk is elfogadnak és fontosnak tartanak. A Kádár-rendszernek természetesen volt ideológiája, amely ilyen ideális elemeket tartalmazott, de az ideológiának nem volt szerepe a rendszer iránti lojalításban.

Szabó Miklós itt a rendszer majdani – és azóta már ténylegesen bekövetkezett – összeomlásának egyik alapvető okára világít rá. A Kádár-rendszer sikkerkényszer alatt állt, illegitím

lévén nem volt a társadalom tagjaitól felhatalmazása arra, hogy tőlük áldozatokat követeljen. A konszolidáció gazdasági alapjainak megszűnését ennek következtében nem élhette túl. A kérdés csak az volt, hogy a kommunista hatalomgyakorlás nyílt erőszakon alapuló formája követi vagy valami más. Azóta tudjuk a választ: valami más követte. De azt is tudjuk, hogy a legitímációs válság, ami a változások elindítója volt, a demokratikus intézmények létrejötté ellenére újratermelődött. Az új politikai elit (a pártok, a parlament, a kormány, az önkormányzatok) sem kapott valódi felhatalmazást a társadalomtól.

A legitímációs problematika továbbgondolására a tanulmány nagyon jó elméleti kiindulópontul szolgál, de csak kiindulópontul. A szerző fő törekvése kritikai intencióból következően az volt, hogy megadja azokat a kritériumokat, amelyek alapján eldönthető, hogy egy politikai rendszer legitím-e vagy csak annak látszik. Kevesebb figyelmet fordított arra a kérdésre, hogy mitől legitím egy rendszer, azaz mik a legitímáció forrásai. A legitímáció lehetséges típusai közül hármat említ: a nemzeti, a demokratikus és a forradalmi legitímációt. Nem derül ki azonban, hogy mik a feltételei a nemzeti vagy a demokratikus legitímáció létrejöttének. Hiszen mind Szabó példái, mind saját tapasztalataink arra utalnak, hogy a demokratikus politikai berendezkedés csak szükséges, de nem elégséges feltétele a demokratikus legitímáció kialakulásának.

Az 1985-ben írt legitímációtanulmány mögött annak minden jelentős gondolati eredményével és esedéges végiggondolatlanságával együtt az aktív politikai szerepet kereső „másként gondolkodó” értelmiségi is felfedezhető. Az azóta bekövetkezett változások eredményeképp politikai elmélet és politikusi szerep még szorosabb kapcsolatba került egymással Szabó Miklósnál. Ez a fajta kapcsolat nem mindig szerencsés, de szerzőnk gondolkodói elkötelezettségét ismerve bizhatunk abban, hogy az elmélet ezúttal csak profitálni fog belőle. Ennek eldöntéséhez azonban meg kell várnunk Szabó Miklós következő tanulmánykötetét.

Gáti Tibor

A NEMLÉT ELVISELHETETLEN SÚLYA

Claude Lanzmann: *Shoah*

*„A történelem jelenlété a dolgokban nem
egyéb, mint a múlt szenvedéseinek megje-
lenése.”*

(Adorno)

Claude Lanzmann rendkívüli filmje, a SHOAH (a megsemmisítés héber neve) nem kevesebb-
re vállalkozik, mint hogy feltárja a felfoghatatlan.
A film a nemlét lenyomata. A holocaust nyilvánvalóan mindörökké kívül esik a közvet-
len, érzékelhető tapasztalatok körén. A szó
szoros értelmében az emberi lét gyökeres ta-
gadása, és mint ilyen, a kép-telen, a megjele-
nlhetetlen birodalmába tartozik. Lanzmann
azonban nem egyszerűen a halál pusztaságá-
val próbál szembenézni, körüljárni azt, amit
elképzelnünk sem tudunk, inkább azt kísé-
rli meg, hogy a halál pusztítását a ma jelen ide-
jében érje tetten. Az űrt vizsgálja, a csupasz ár-
nyékat, amelyet maga után hagyott. Mert a
múlt, a SHOAH kíméletlen tanúsága szerint,
többszörösen halott. Nyomtalan, pontosab-
ban csak az eltörölt nyomok nyoma, egy hiány
jelenlété idézheti fel. Gondoljunk el: a közön-
séges, köznapinak tetsző helyszíneken, ahol
5,98 millió embert pusztítottak el zavartalan
módszerességgel, a történeteknek semmi nyo-
ma nem maradt. A mezők és erdők fölött: né-
ma csend.

Ami megmaradt, az a pusztta tér és a szó (a
film eredeti munkacíme) – ezek kell hogy
helytálljanak a megnevezhetetlenért. „A film-
ben pontosan a történet elmondhatatlansága foglal-
koztatott – mondja Lanzmann. – Ez a lehetetlen
tettem meg kiindulópontul. Ami kezdetben egyedül
rendelkezésünkre állt, az egyfelől a nyomok hiánya
volt: semmi sincs ott többé, maga a semmi van ott,
és a filmet éppen ebből a semmiből kellett megterem-
teni. Másfelől lehetetlennek tűnt, hogy a túlélők
mondják el a maguk történetét, hogy képesek legye-
nek világra szólni azt, hogy szavakba foglalják az
iszonydot.” E felismert lehetetlen lett Lanz-
mann filmjének drámai középpontja, örvény-
lő, nyitott, ismétlésekre épülő szerkezetének
egyetlen biztos magja.

A megnevezés ebben az esetben nem szo-

rftkozott a beszélt nyelvre. A film érzéki anyaga-
jának összetettsége lehetővé tette Lanzmann
számára, hogy mind a kép, mind a szó erejé-
ben rejlt lehetőségekkel éljen, hogy tér és idő
artikulációját egyként kiaknázza. A SHOAH-
ban a néma újjak éppolyan beszédeselek, mint
a szóbeli vallomások, az ismétlés és a ritmus
éppoly jelentőségteljes, mint a kihagyás és a
szünet. Hogy felfedje és érzékeltesse a felfog-
hatalan pusztítás természetét, Lanzmann
monumentális struktúrát épített, mely egy-
szerre szikár és súlyosan telített.

A több mint kilencórás hossz csak egyike a
hagyományos filmkészítési szabályok megsér-
tésének. Lanzmann azt is elkerüli, hogy a szo-
kásos dokumentumfilmek szellemében, a náci
atrocitásokra helyezze a súlyt. Filmjébe egyet-
len méternyi dokumentumanyagot sem iktat-
ott be, és az átélkező kommentárokat is hatá-
rozottan elvetette. A SHOAH a geográfus vagy
topográfus munkája, ahogy maga nevezte, aki
a kamerát arra használta, hogy megvizsgálja
és felderítse a nemlét mélyrétegeit, a felejtő
emlékezet fondorlatos munkáját. Megértve a
pusztuló valóság e végzetes törvényét, Lanz-
mann egy fanatikus eltökéltségével indult az
eltűnt idő nyomába, hogy törmelékeket gyűjt-
sön egybe – hiteles és torz visszaemlékezése-
ket, néma helyszínek eleven jelentéseit, hogy
ezekből rakja össze az eltemetett történelem
csonka maradványait. És az eredmény: a szé-
gyen, a zavar és értetlenség lájdalmasan bo-
nyolult szövete, ahol önvád és hazugság, zak-
latott könnyek és talán őszinte megbánás raj-
zolja ki a túlélés páratlanul összetett képét.

A túlélő halála

Mert a SHOAH nem a holocaustról szól, nem
az iszonyú kegyelenségek ábrázolása, hanem
aggályosan pontos beszámoló a pusztítás
okozta jóvátehetően sérülésről és arról, ho-
gyan tud az ember együtt élni ezzel a sérülés-
sel. Korrózió, az idő romboló munkája az em-
beri emlékezetet másítja meg a felidézett
múlt képét, s Lanzmann elég bátor ahhoz,
hogy ne kendőzze el ennek a torzításnak nyo-
mait. Hiányos, pontatlan és sokszor üres a
kép, melyekkel a szavak próbálnak visszavinni
a múltba, s a jelen prizmája elvszerűen is to-
vább módosítja azt. S így az utazás, amelyre a
film kényszerít bennünket, nem lehet egyirá-
nyú, hanem kérdés és keresés vég nélküli kö-

re, mely egyszerre fogja vállatóra a múltat és a jelent, a kettőt egymás fénytörésében vizsgálva.

Lanzmann módszere látszatra igen egyszerű. Embereket bír rá arra, hogy beszéljenek. Emlékeznük kell, pontról pontra elmondani, mit láttak, éreztek, értettek meg abból, ami körülötük történt, vagy olykor azt is leírni, hogyan vettek részt a mászarlás folyamatában. Áldozatok, felelős SS-tisztek és többnyire lengyel szemtanúk sorakoznak fel. Egy férfi, aki tizenhárom éves volt akkor, és akit a németek arra kényszerítettek, hogy bilincset a bokáján német és lengyel dalokat énekeljen, ahogy a falun átvonszolták. Egy mozdonyvezető, aki bizonyos extra adag vodkával megerősítve, nem vezette a halálvonatokat, ahogy most oly buzgóan bizonygatja, csak tolt, lökte maga előtt. Vagy, íme, egy náci tiszt, aki a táborunka hatékonyságáról és a „szervezett csoportulások” hálózatáról beszél, néhány falubeli pedig arról, ahonnan az eseményeket figyelték. Valamennyien közönséges, megzavart emberek, akiket a borzalmak láthatóan megjelöltek, s ezért habozásaik, tétova csendjeik és gesztusaik sokszor árulkodóbbak, mint a szavak.

„Mi halt meg benne Chelmóban?” – kérdezi Lanzmann az egyik túlélőt, közvetve, mint legtöbbször, a tolmács segítségével. Nyers és tudatosan célratoró kérdésére még tömörebb és megsemmisítőbb a válasz: „Minden.” Am a film éppen ebből a végső tagadásból, a végpontnak ebből a szorítójából kiindulva próbálja végigkövetni az áldozatok borzongató egyesülését a halállal. A lét ezen abszolút nullpontján, ahol „minden meghalt”, kopár emlékrögök vésődtek csak be a tudatba, a hóhér-munka rutingesztusai és a körülmények fizikai feltételei. Olyan sovány az emléktár, és ami megőrződött, azt is oly nehéz szóba foglalni!

Az emlékezést nemcsak érzelmi gátások hátráltatják: a megidézett tanúk vonakodása sokkal mélyebb. Újra hangsúlyozni kell, hogy Lanzmann kiindulópontja az a felismerés, hogy a haláltábor túlélőkben „minden meghalt”, már akkor, a helyszínen. „Mint a kővek, olyanok voltunk – ismételtetik –, mintha hipnotizáltak volna.” Voltaképpen az eszmélés eleven folyamatának megszakadását, valamely hirtelen tudatvesztést, sokszori kioltódást éltek át valamennyien, mely valósággal megbénította

őket, megsemmisítve a legelemibb emberit is bennük. Az egyik túlélő egy „holtszezonra” emlékezik vissza, mikor a tábor üres volt, és nem volt munka. Minthogy az éhség egyre növekedett, elháríthatatlanul tört fel bennük a vágy – mondja –, hogy újabb rabszállítmányra várjanak, mert ez ígérte egyedül az éhezés végét. „Hogy mi érzett az ember, egyáltalán... – próbálja leírni egy másik. – Nehéz volt bármű is érezni [...] mert ahogy éjjel-nappal dolgoztunk a halottak, a holt testek között, az ember megszűnt érezni. Maga is meghalt. Egyáltalán semmi sem éreztünk.”

Lanzmann arra mutat rá, irgalmatlan élességgel, hogy a táborokban, a gázkamrák folyamatos működtetése mellett egy másfajta gyilkosság is végbement – az emberi akarat és érzelem kivégzése, az önpusztító leépülés ugyancsak romboló formája. A halál mérgező hatását és az árat, amelyet a túlélő a maga megmeneküléséért fizetett, soha ilyen könyörtelen összefüggésben nem láttuk.

Lanzmann filmje szereplőinek kiválasztásával ugyanis szokatlan, radikális szempontot érvényesített: nemcsak a bűntettek elkövetői, hanem a megidézett áldozatok is az ún. *Sonderkommando* köréből, vagyis azon *Arbeitsjuden* köréből kerültek ki, akik aktívan vettek részt a pusztítás folyamatában. Ezzel az emberi tapasztalás olyan területeire vezetett, ahol kizárólag az öngyilkos önmegtagadás vagy apatikus közöny volt az életben tartó erő. Nem meglepő tehát, hogy ez emberek mai visszaemlékezéseiben is legfeljebb a fizikai tények, a helyszínek és a mozdulatok részletei, nem az érzelmek dominálnak. Az egyik túlélő kimerítően és részletesen írja le, miből állt a munkája a „gyengélkedőben”, e szűk, nyomorúságos helyiségben, ahova az időseket és a gyerekeket vezették. Egy beszorított kis labirintusra emlékezik, melynek közepén egy verem volt, mellette alacsony bódé, amelyhez deszkapalló vezetett, mint afféle trambulín. Csúcsidőben a betereteknek itt kellett várakozniuk a végső, halálos tarkóhúzásra, hogy onnan egyenesen a verembe zuhanhassanak. Vallomásában a hely és az epizód leírása éppolyan érzékletesen pontos és tárgyilagos, mint a maga szerepének bemutatása. Az ő dolga az volt, hogy beterelje az embereket. „Meg kellett tennem” – jegyzi meg minden megrendülés nélkül, érzelmmentesen, aztán magyarázatképpen hozzászói: „A gyengélkedés nekünk, treblinkai rabok-

nak is a véget jelentette... mi magunk is ott végeztük mindig." Vagyis nem sok különbség volt aközött, hogy valaki pusztá eszközt, gépiest csavar-e a halál futószalagján vagy magának a folyamatnak végterméke. Mindnyájan tudták – ez volt az egyetlen bizonyosság, amit tudtak –, hogy valamennyien egyformán halottak. Nemcsak társaik, szülei és gyerekeik halálával kellett sorozatosan szembesülniök, hanem minden alkalommal, mint a saját részleges-lehetséges halálukkal is. Nem egyszer haltak meg, hanem sok ezereszer.

Egy pillantás a halál birodalmára elég volt ahhoz, hogy életre szóló sérülést okozzon. Egy történész, az illegális lengyel kormány volt futára, szemünk előtti éli át ennek az élménynek a gyötrelmeit. Azok közé tartozott, akik jártak a varsói gettóban, és látták a haldoklókat meg a halottakat. *"Mást... mást 35 évet kell hogy visszamenjek – kezdi, majd hirtelen idegesen kijavítja magát: – Nem, nem visszamegyek, hanem onnét jövök vissza..."* – mintha maga a pusztá tény, hogy ott járt, azt jelentené, valamely pokoli erő foglyul ejtette és örökre megbélyegezte. Mintha azoknak, akik arra ítéltettek, hogy élve térjenek vissza ebből a pokolból, a pokol nem lehetett többé a (sartre-i) Másik. Mert bevészte magát a tudatukba, saját lényük részévé vált.

Kényszerű egyezséget kötve a gonosszal, a túlélő a felejtés felelmetes képességére tesz szert: emlékezet nélküli, tulajdonság nélküli emberré válik. Van-e visszatérés ebből a bűgyorból, van-e remény a gyógyulásra? A SHOAH nem kínál túlságosan optimista válaazt a kérdésre. A tudatvesztés okozta sérülés, úgy tűnik, jóvátehetetlen károkat okoz. Még az áratlan emlékeket is eltorzítja. Az említett ember például, aki gyerekként a német öröknek énekelt, visszatér Lanzmann-nal Chelmnóba. Láújuk, amint körülnéz a békés vidéken, a folyó kanyarulatát szegélyező fák során, a felismeri a helyszínt. *"Ez az a hely... – autlogja szinte megbabonáozottan. – Nem tudom elhinni, hogy itt vagyok. Nem, egyszerűen nem tudom elhinni. Mindig olyan csend volt itt. Mindig. Amikor naponta kétezer embert, kétezer zsidót égettek el, akkor is ugyanúgy csend volt. Senki sem kiabált. Mindent végezte a maga dolgát. Csend volt. Békesség. Éppen úgy, mint most."*

Az emlékezet, természetesen, becsapja. Nem volt akkor ott csend, egyáltalán nem volt

csend. Iszonyú sikoltások, sírások hallatszóttak, ahogy például az a szemtanú állítja, aki a szögcsédrőt mögött dolgozott, és megpróbált hozzászokni a „rettenetes, úvöltő kiáltásokhoz”. Nem volt itt mindig csend – mondja egy másik. Volt idő, mikor csak jajgatást, puskaövést és vad kutyaugatást lehetett hallani.

Miért akkor a tévedés? Mihez kezdünk a múltnak ezzel a nyilvánvaló elferdítésével? Nagyon is sokat. Lanzmann szemléletének bátor eredetisége, hogy éppen ezen a ponton veti meg a lábát. Kiemeli, szinte hangsúlyozza ezeket a pontatlanságokat, elidőzve a bizonytalanság e vidékén. Mintha két egymást metsző fénysugarat engedne e terepre, hogy találkozásukból nyerjen szokatlan intenzitást. Az egyik a jelen erőfeszítése, afféle „bányamunka”, amellyel megpróbáljuk előásni és napvilágra hozni azt, ami történt. A másik világoosság pedig a múlt megmaradt nyomaiból árad, azokból a kaotikus töredékekből, melyeket a pillantás véletlene emel ki a mélyből, esetlegesen és soha ki nem meríthetően.

Birkózás a múlttal

Nincs (nagybetűs) Múlt – sugallja Lanzmann filmje. A múlt nem valamely elsüllyedt földrész, amely arra vár, hogy felfedezzük. Csak közelítések sora teszi lehetővé, hogy állandó küzdelem árán itt-ott, részlegesen elérjük, életre hívjuk. De minthogy csak esetleges nyomokból, változó töredékekből olvashatunk, az eredmény szükségképpen torzó, befejezetlen, befejezhetetlen csillagkép lesz.

A SHOAH érdeme, hogy ez a legmélyebb drámai ellentmondás lett ábrázolási módszerének alapja. Ismétlések sorozata, a többszörös megerősítés kikerülhetetlensége jelzi az erőfeszítés szisztematikus természetét, és szolgálja a „tárgyalás” hitelet, meggyőző bizonyítóerejét. Ahelyett, hogy egyszerűen megidézné a történelmet, *tout court*, megpróbálja visszahódítani történet ellentmondásos darabjait, így világítva rá viszonylagos, szüntelenül módosuló térfoglalásukra a jelenben. A filmet állandó feszültség hatja át, mert a vizsgálódás vég nélküli folyamata, a visszatérő kérdések konok monotóniája és a válaszul kínált homályos emlékképek halmaza csak további váratkozást és nyugtalanságot kelt. Ahogy a film előrehalad, minden állomás újabb és újabb rétegeit tárja fel az eltűnt múltnak, anélkül

azonban, hogy egyetlen megnyugtató végpontot nyújtana. S ezzel arra kényszerít, hogy újra szembesüljünk megismerésünk korlátozottságával, eltompult jelenbeli érzékenységünk határaival.

Már a nyugalmat árasztó nyitóképek is hangsúlyozottan érzékeltetik Lanzmann szándékát. Nem egyszerűen a jelen felszólít akarja szembeállítani a múlt valóságával. A szépséges erdők, a valószínűtlenül dús fű és növényzet, mely a történelem legnagyobb temetője fölött tenyészik, tagadhatatlanul létezik, igaz valóság. Negyven évvel a pusztítás után nem kerülhetjük el, hogy tudomásul vegyük, ez a valóság átalakult, új élete van, múltját bukolikus erők törölték el. Lanzmann időnként visszatér ehhez a döbbenetes tájhoz: olykor zavartalanul meghagyva a maga csendjében és harmóniájában, máskor riasztó, kísértő emlékeztetésekkel kitöltve. Végül a derűs szépség a legiszonytatóbb tartalommal telik meg, komor, nyomasztó metaforává nő. A láthatatlan temető a felejtés eleven emlékműve lesz.

Mint mondtam, Lanzmann módszere látszólag igen egyszerű. Csakugyan, mi lehetne hagyományosabb megoldás egy ún. dokumentumfilmben, mint kiszemelni néhány, a tárgy szempontjából jelentős személyt, és rávenni őket, hogy beszéljék el rendkívüli élményeiket. De Lanzmann nem kíván mások emlékei mögé bújni. Szembesül szereplőivel, kihívja őket, hogy velük együtt ismeretlen földrészekre merészkedjen. A kezdet kezdetétől ő uralkodik szereplőin, ő irányítja a játszmát. Kutató, akinek biztos víziója, kimerült értelmezése van. Előkelősége mindenképpen lefegyverző, tudásról, autoritásról és rendkívül erős egőről árulkodik. Az esetek legtöbbszörében ez indokoltnak tetszik. Bűntudatos emberek nem szívesen vallanak. Nem csekély szorongató kérdés vagy éppen korrekció szükséges például ahhoz, hogy a varsói gettó náci felügyelőjének emlékeztetőbe idézze: nem később, hanem már 41 júniusában ott volt a helyszínen. Vagy hogy véget vessen annak, hogy eufemisztikus „újrakeleplezési programokról” beszéljenek, és nevére nevezzék végre: „a megsemmisítés”. Még egy olyan jovialis és bőbeszédű ember is, mint a treblinkai Unterscharführer, aki készséggel traja le a (halott-) „gyártási folyamattal”, az is mindvégig kitérő, kódosított nyelven

beszél, egyszerre eltagadva és feltárva a történeteket. Természetesen a felejtés mechanizmusa a két esetben, vagyis a bűnösök vonatkozó vallomása és az áldozatok zaklatott tanúsága esetében nagyon is különböző. Ezért nyilvánvaló, hogy más módszerekre van szükség ahhoz, hogy azóra bírja őket, bár Lanzmann olykor, úgy tűnik, nem veszi mindig eléggé figyelembe ezt a lényegteli különbséget.

Vannak a filmnek pillanatai, amikor csakugyan az az érzésünk, túlzott szabadságot engedélyez magának. Nem egyszerűen arról van szó, hogy addig kényszeríti szereplőit a beszédre, amíg ellenállásuk megtörik, és könnyekben törnek ki. Hanem arról, mikor vizsgálóbírói szigora szinte korlátlan hatalommal párosul, mikor úgy érezzük, az emberek kiszolgáltatottak neki, és ő csakugyan nem ismer megállást. Egyes esetekben valóságos hátsértést követ el, és az érzések, érzelmek legszemélyesebb birodalmába hatol be. Mikor nem egyszerűen tényekről és eseményekről faggatja őket, hanem a borbélyt például, a legtolakodóbb módon arról, mi volt a közvetlen reakciója akkor, amikor felesége vagy testvére érkezett a lágérba, és neki kellett a gázkamrába kíséernie őket. Lanzmann erőszakos tapintatlansága itt megbocsáthatatlan, mert igazolhatatlan kényszerűségi válik.

A nyomozó-vallató szerepének mértéktelen kiterjesztése más kétes értékű túlzásra is ragadtatta Lanzmann: a körülmények rekonstruálásának módszerére gondolok, mikor a tel-avivi borbélyüzlet *díszlet*i között arra kényszeríti szereplőjét, hogy újrasmételje a mozdulatokat, amelyekkel a táborban a gázkamrába küldött nők haját vágta. „Valahogy meg kellett találnunk a módját annak, hogy ezeket az embereket szénásszé változtassuk – mondotta Lanzmann. – Igaz, saját történetüket mondják el. De elmondani nem volt elég. El is kellett játszaniuk... Ez a szénásszé paradaxona. Nemcsak megfelelő lelkiállapotba akartuk hozni őket, hanem az annak megfelelő fizikai állapotba is. Arra kellett rávennünk őket, hogy szavaikkal kommunikálni tudjanak, új dimenziót nyitni.”

Az igazat megvallva nemcsak abban kételkedem, hogy van-e egy filmrendezőnek erkölcsi joga ehhez az aktushoz, hanem abban sem bízom, hogy a módszer sikerrel járna. Hiszen ezek a tanúk semmiképpen sem szénásszé, hanem súlyosan megsebzett emberek, s a színpa-

di díszletek nem érhetik el náluk azt a hatást, amit hivatásos színpészekre gyakorolnának. Színpészek okkal támaszkodnak mesterséges eszközökre, kellékekre, tárgyakra, fizikai körülményekre ösztönöz a segítségére, hogy estéről estére újra hitelesen felidézze és kifejezze hőseik lelkiállapotát. De itt valóságos áldozatokról van szó (és nem egy kihallgató áldozatairól), akiknek nem az a feladatuk, hogy *ábrázolják* múltbeli viselkedésüket. Vajon a film mondandója elevenebb lett attól, hogy osztani kényszerültünk ez emberek kétségbeesett, szükségtelen megaláztatásában? Kétségtelen. Éppen ellenkezőleg. Ez a technika zavaró diszharmóniát teremt a filmben, idegen elemet iktat ebbe a különben tisztelt méltóan mértéktartó, hangzatoságokat kerülő alkotásba.

A művészi logikája

Lanzmann akkor van elemében, mikor a maga aggályos, kérérlhetetlen logikáját követve folytatja vizsgálatát, érzékelhetően valamely átfogóbb gondolati rendnek alárendelve. Első helyen, a fizikai körülmények állnak érdeklődése előterében: milyen volt a hőség nyáron, a hideg télen, a szomjúság, a bűz, a rámpák takartásának rendje. Színtelen, közömbös szavak írják le a rettenetes eseményeket. Ám minél nagyobb a távolság a gyilkos tények és a töredezett beszámolók között, annál mélyebben érzékeltetik az iszonyatot. Lanzmann jól tudja, hogy csak a dísztelen megidézés megenyhedhető.

E logika határozott irányáról, átgondolt szerkezetéről beszélünk, noha a kilencórás filmben első látásra talán nem annyira szembevetődő, milyen felépítés szervezi a hatalmas anyagot. Lanzmann például következetesen elkerüli, hogy a történeti időrendnek uralkodó szerepet juttasson, jóllehet nyilvánvaló, hogy nyomon kísérjük a „végső megoldás” fokozódóan finomodó technikáját, amint a „szerepny”, kisipari zugakcióktól a modern gázkamrák futószalagon működő, nagy hatásfokú halálgyárához fejlődik. Lanzmann fő célja azonban mégsem ennek a folyamatnak a bemutatása. Még csak az sem, hogy érzékeltesen jellemezze szereplőit, egyéni, hasonlíthatatlan vonásaikat kiemelve. Sosem tudjuk meg például személyes megmenekülésük pontos történetét. Hűen a francia gondolkodás hagyományaihoz, Lanzmann az általánosat keresi,

absztrakcióra tör. Amikor a *hogyan* érdeklő, a mechanizmus lényegéhez hatol, mert csak a tudatos demisztifikáció révén, a gépezet nagyipari szerkezetének aprólékos leírása révén lehet e valóságosnagyon gigantikus akció triviális természetét megérteni. Ahogy a kiváló történész, Raoul Hillberg a filmben rámutat, a színtele kisserző, ám hibátlan bürokratikus rend és a halálgyártás azakszerű, iparosított folyamata, nem a gyűlölet vagy szenvedélyek foka különböztette meg a holocaustot minden eddigi népirtástól. Ezért megvilágító a makacs, sajátos részletekre irányuló figyelem, mellyel Lanzmann a visszatérő motívumok halmozásával hangsúlyozza a téma szándékos korlátozását. Amikor a vizsgálódás körét pontosan körülhatárolt kérdésekre összpontosítja: a pusztítás mechanizmusára és elválaszthatatlannal a fizikai tényektől: magára a felidézés drámájára. Végül a hasonló leírások sokaságára támaszkodva valóságos *Gestalt* rajzolódik ki előttünk, mely a szándékosan töredekes és szétszórt vallomások építőköveiből gondosan tervezett, átfogó szerkezetként magasodik fel.

Ez a struktúra egyszerre bonyolult és pontosan körülírt. A film szokatlan hosszúsága alaposan kimunkált horizontális és vertikális szerkezetet igényelt. A két „vezető szólam” szüntelen ellentétben áll: a visszaemlékező áldozatok vallomásai a falubeli megfigyelők és a tábor volt adminisztrátorainak sajátos értelmezésével felelnek. A jelen és múlt időbeli ellentéte térbeli ellentétként is működik. Azok, akik *tudják*, mi történt, a túlélők, nem jelennek meg a múlt helyszínén (kivéve a chelmnói embert), ők másutt vannak. És azok, akik ott vannak, most is, jelen, ugyanazonokon a mérgezett helyeken, mint akkor, azok alig tudnak valamit. Akár azért, mert csakugyan tudatlanok, akár azért, mert képtelenek szembeesülni a maguk bűnösségével. Amikor azt kérdezik az egyikőtől, hány embert irtottak ki Chelmnóban, így válaszol: „Négyvalahány... négyezer, négyezer? ... igen... négyezer, igen... Tudtam, hogy valami négyessel kezdődik...” Hogyan érkeztek a deportáltak, pullmankocsikban vagy marhavagonokban? Volt-e élelem velük, vagy csak dupla fenékű lábasok, amelyekben aranyt és értéktárgyakat rejtetettek? – ahogy egyesek mondogatták. Nem tudják. Lanzmann nem bocsátkozik vitába velük. Hagyja, hogy beszéljenek, mindössze any-

nyit tesz, hogy újra és újra felteszi nekik a kérdést, így mutatva rá, közvetve a valótlanúságra. Mert igazi értéke filmszerű módon történik. Lanzmann megszaktja a vallomásokot, viszonyba, vitába állítva más érvekkel, bizonyítékokkal, olyan türelmes rendben, hogy a kis részletekből, montázs-éptökökből bontakozik ki a kívánt gondolat. A két szólam vagy szál megütközik, egymásba olvad, szétválik és újraegyesül, hogy ezen a „szólamvezetésen” és hangszerelésen keresztül jusson a kitűzött célhoz, az igazsághoz.

Végül is a kompozíció egészéből, a szerkezet vízszintes rajzából tárul fel beszédesen Lanzmann filmjének belső tartalma. Azt mondhatnánk, hogy a SHOAH három tételből áll. Az első: bevezetés a pusztítás sötét gépezetének világába, amelynek során azt is végig kell élnünk, miféle kín a felejtés önvédelmező határainak áttörése. A második tétel tovább mélyíti vagy kiterjeszti ezt a folyamatot. Már belül vagyunk a halálgyárakon, és azt kell megértenünk, mit jelentett a lágerbelieknek a gyötrelmes helyzet: részt venni a megsemmisítés napi „közönséges” munkájában. Végül a lázadás, az ellenállás témájához érünk, mind a theresienstadti, mind a varsói gettó túlélőinek történetével: ez a film morális csúcspontja, a tragédia katarzisa.

Mindaz a hiteles életanyag azonban nem pusztán a tárgyalás objektív logikája szerint rendeződik. Lanzmann ki merje jelenteni, hogy filmjével, mint egy zenei művel, szépséget akart teremteni. A témák el- és feltűnése, párhuzamba és ellentétbe állítása mellett ezt szolgálja az ismétlődő vizuális motívumok tagolása: ahogyan az oda-vissza járó kísértetvonalakat követjük Auschwitz és Treblinka lágermetéseihez vezetve. Az ilyen jelenetek – véli Lanzmann – hozzájárulnak az igazság robbanásszerű élményéhez. *„Ahogy Spinoza mondta: (prillanatok), mikor az igazság igazodni válik.”*

A film nagyszabású szerkezete tehát immánens része a közlendőnek. Még ha néhány kritikus megriadt is attól, hogy műalkotásként merje nézni a SHOAH-t, igazi jelentését, Lanzmann mondanivalójának szenvedélyét csak akkor értjük, ha formáját is elfogadjuk. Mert a film, minden iszonytató valóságtartalma ellenére, művészi munka, és ha lenyűgöz, ha hatni képes ránk, az azért van, mert megtalálta a legalkalmasabb és legszemélyesebb for-

mát, mellyel szólni tudott. Nem először fordul elő, hogy a mű létrehozásának folyamata nem kevésbé drámai, mint a tartalom katalizmája. Lanzmann mániákus és végeláthatatlan „támadása” a megközelíthetetlen ellen, az igyekezet és a kín, hogy közelebb jusson a megértéshez, meghozza a maga gyümölcsét. Igaz, mi magunk is sérülünk, megszenvedjük a magunkét, mint szereplői és ő maga (aki több mint tíz évet fordított a film elkészítésére), hogy részévé váljunk a túlélési folyamatnak.

Tagadhatatlan, hogy noha a SHOAH elsőként a kegyetlen tények erejével ragadja meg a nézőt, e tények hihetetlen érzékenységgel kidolgozott értelmező rendje nem kevésbé fontos, ahogyan a tragikus ritmus a feladástól a felismerésig, a tudatlanság benutságától a tiltakozás kényszere felé halad. A feszültség, melyet az auschwitzi, fűvel benőtt vasúti sínpárok képe és igaz történetének ismerete között átélünk, az ellentét, mely a részletek áradása és a film szigorú mértéktartása között érvényesül, szükségszerű része a film egyedülálló érzelmi hatásának. Az erőteljesen megformált látomás elválaszthatatlan a nyersanyagtól. Hála Lanzmann konok erőszakosságának, bebizonyosodott, hogy lehet beszélni az elmondhatatlannal, hogy van mód visszahódítani valamit, szinte prousti erőfeszítéssel, abból, amit az idő megsemmisített. S ezért, ha kínzó is, el kell fogadnunk kihívását, meg kell tennünk vele ezt az utat a nemléteől terhelt puszta mezőkön át, azon a senki földjén keresztül, amely a tegnap és jelenünk között húzódik.

Biró Yvette

LENGYELORSZÁG A SHOAH UTÁN

Cataluccio Andrea fordítása

Közvetlenül a háború befejezése után írt cikkében – mely csak a közelmúltban jelenhetett meg – a költő Czesław Miłosz a „kegyelet hiányával” vádolta a lengyeleket. E „csekély emberségű” nőről, melynek csak hősökre volt szüksége,

Milosz az 1943-as varsói gettófelkelés megidézésével emlékezik: „Az embereknek a gettóhoz való viszonyában keveredett a gyűlölet és sajnálat, a szűgyen és az antiszemitizmus. Am emlékezet a góllástalan közöny uralkodott. A mosolygó emberekkel teli környék, mely a lósgólgó gettó mellett, annak füstjében forgott, nem az antiszemitizmus megnyilvánulása volt, hanem a közvetlen szomszédok sorsát illető tökéletes közöny.” A közöny ringispilljének ez a képe, amely a gettótól délkeletre, a Plac Krajsniakichen volt található, újra feltűnik Milosz híres költeményében: a CAMPO DEI FIORI-ban, amelyet hosszú évekkel később szerzője úgy határozott meg, mint „mélységesen erkölcsiellenes költeményt, hiszen a kívülről megfigyelő szemzőgéből íródott”. A vers kapcsán felidézve a költő egy másik, 1943-ban írt művét, az EGY SZEGÉNY KERESZTÉNY NÉZI A GETTÓT című verset, a krakkói irodalomtörténész, Jan Błoński felcselemlentette a vitát a lengyelek közönyéről, amellyel a zsidók elpusztítását szemlélték. Túl az együttérzés hősi epizódjain – melynek példát a Homi Hadsereg katonái vagy egységei szolgáltatták: mint a Żegota-csoport – vagy azokon a szörnyűségeken, amikor nyíltan együttműködtek a népirtásban (s e tekintetben még felzaklatóbb a „széles körű lemezárulás”, a háborút közvetlenül követő pogromokban), a lengyelek magatartása a zsidók megsemmisítésével kapcsolatban általában közönyös volt. Ennek a közönynek ezer indoka van, de egészében a mai napig magyarázhatatlan maradt. Nem pusztán antiszemitizmusról van itt szó, állítja Milosz, hanem valami mélyebb és homályosabb dologról is. Valamiről, ami évekig árnyékban maradt, s Lanzmann filmjének érdeme, hogy ráirányította a figyelmet, ha nem is mindig elfogulatlanul.

Nem a SHOAH az első film azonban, mely éles vitát keltett a lengyelországi antiszemitizmusról. Amikor 1979 februárjában az Antenne 2 bemutatta Andrzej Wajda ZIEMIA OBIECANA (AZ ÍGÉRET FÖLDJE, 1975) című filmjét, amelyet a rendező Reymont (1868–1925) azonos című regényéből készített, több francia újság úgy tekintette, mint a lengyelek zsidókkal szembeni érzelmeinek nyílt kifejezését. A *Le Monde* hasábjain nyílt antiszemitizmussal vádolták a lengyel rendezőt. A teljesen megalapozatlan vád Lengyelországban is követőkre talált.

A SHOAH esete természetesen egészen más;

akkor is az, ha Lengyelországban sem hiányoztak azok, akik hangsúlyozták, hogy a franciák különösen szívesen vádolják antiszemitizmussal a lengyeleket, mintegy „elkendőzve a tényt, hogy a Vichy-kormány uralma idején 75 ezer francia zsidót adott a németek kezére”. A franciák lengyelelles érzelmét szolgálhatta az is, hogy Lanzmann filmjének ürügyén a francia sajtóban megjelentek olyan cikkek, amelyek az első viszhangokat provokálták a hivatalos és földalmi lengyel sajtóban, az ott még nem látott filmről. A *Libération* című napilapban LA POLOGNE AU BANC DES ACCUSÉS (LENGYELORSZÁG A VÁDLOTTAK PADJÁN) című cikkében Joffrin odáig ment, hogy kijelentse, „a Szolidaritás aranyfényű legendája” a SHOAH után bizony más fénybe került.

Nem ez a megfelelő hely arra, hogy a film értékéről és természetéről beszéljünk. Nehéz kivonni magunkat a szociológiai-antropológiai dokumentum szörnyű hatása alól, mely bemutatja a zsidók kiirtását, anélkül hogy egyetlen dokumentumfilm-részletet felvillantana. Minden a jelenben történik. A szereplők újraélik, újratereimük a drámát. Lanzmann például felkeresi azt a mozdonyvezetőt, aki Treblinkába szállította a zsidókat, s negyven év után újra felülteti a vonatra: mutassa meg azt, ami már megmutathatatlan.

A filmen belül – miként Jean-Charles Szurek megállapította – van egy másik film is: a lengyel parasztságról, vélekedéseikről, antiszemitizmusukról. Lengyelországban, ahol a holocaust a legtöbb áldozatot szedte, az öreg parasztok még ma is tökéletesen közönyösek a népirtás iránt. Mintha a film a náci „bűnrészesének” tekintené a lengyel népet. Lanzmann a keresztény antiszemitizmust sejtő a közöny mélyén – s filmjében meg sem említi azokat az epizódokat (számuk csekély, ám mégiscsak meghatározó), melyek szolidaritásra utalónak. A film több pontján, úgy tűnik, a francia rendező osztozik a lengyelelles előítéletekben, s ekként válogatta össze a tanúkat is. (Erre utal, hogy a rendező még találkozni sem volt hajlandó a kor legnagyobb történészeivel, Władisław Bartoszewskivel, sem a gettófelkelés egyik főszereplőjével, Marek Edelman-nal.)

Jean-Charles Szurek azonban felvet egy másik szempontot is: a kommunikáció problémáját. Az angol és francia interjúkkal nincs

baj, ám a helyzet sokkal összetettebbé válik, amint lengyelre vált a dialógus. Erre utal a fordító, Barbara Janicka is, egy vitatható interjúban. A parasztek szemmel láthatóan nem értik, mit akar tőlük a rendező: néhányan zavartan mosolyognak, mások a cipőjüket nézgetve mesélik el a szörnyűségeket. Megdöbentő a tudatlanság, az előítéletek megnyilatkozásának pillanatai. Nem az aktív bűnrészesség bizonyítása történik itt mégsem. Felejtetetlenek azonban a szomszédok lemeszárulásával szemben tanúskodott közöny képei. Miről már 1943-ban beszélt Mitosz. És amit a lengyelek a legizibban próbálnak tagadni.

Mielőtt a filmet bemutatták volna Lengyelországban, már 1985-ben dühödt viták lángoltak fel minduntalan. A hatalom megpróbált elzárkózni Lanzmann filmje elől, s a LEMP kulturális felelőse, Nawrocki egy interjúban azt mondta, hogy „a lengyel társadalom nem érdemelte ezt”. A zsidó származású irodalomkritikus, Artur Sandauer lengyelelles előítéletekkel vádolta Lanzmann, s azzal, hogy megfeledezett arról, hogy a szövetséges hatalmak bűneit bemutassa a zsidók meggyilkolásával kapcsolatban. Sandauer felidézi, hogy amikor 1944-ben szülővárosába visszatért, a hétezer-ötyszáz egykori zsidó polgárból pusztán kétszáznegyvenhelen maradtak, akiket életük kockázatásával mentettek meg a lengyelek. *„Elfeledhetjük-e ezt?”* – kérdezi. – *Ki lehet bizonyos benne, hogy fordított helyzetben nem történe ugyanez?”* A *Polityka* című lapnak ugyanebben a számában Jerzy Urban kormányzóvívó, aki maga is zsidó származású, Jan Rem álneven kijelenti, hogy a SHOAH című filmben „az igazságot aljasul meghamisították”. Lanzmann semmit sem tesz ugyan hozzá ahhoz, amit bemutat, de egy sokkal ellentmondásosabb és komplexebb valóságnak csak néhány aspektusát mutatja be. A aituáció az, amely az efféle viselkedést meghatározza: *„Ha lengyelek éltek volna a getókban, úgy viselkedtek volna, miként a zsidók. Ha a zsidó parasztek műveltek volna földjeiket a megsemmisítősáborok közelében, nem cselekedtek volna másként, mint a megintertjívó Treblinka környéki parasztek.”*

Sandauer és Urban (Rem) utóbb azt ajánloulák, hogy a film vitatott részleteit mutassa be a lengyel televízió, hogy az érintettek maguk tehessenek igazságot az ellentmondások között. Miért ez a változás? Pierre Lespoir a

La Nouvelle Alternative A SHOAH LENGYELORSZÁGRAN című különszámában arra következtet, hogy az antiszemitizmus heves támadásai nyomán az óvatos és pozitív kritikára való áttérés mögött ott sejtik a hatalom szándéka, hogy bírálat tárgyává tegye az egyházat, a katolikusokat és az ellenzéket. Talán ez volt az értelmiség egy – Jaruzelskibez közel álló – csoportjának szándéka, annyi azonban bizonyos, miként az ugyancsak zsidó származású Daniel Passent írja néhány hónappal később a *Die Zeit*-ban, hogy Lanzmann-nak sikerült először egyestennie az 1981. decemberi államcsíny után *„a szocialista kormányt, a katolikus egyházat és csaknem az egész lakosságot, saját magával és filmjével szemben”*. Egy pontot nyert a hatalom. De miként az ellenzéki vezető, Jacek Kuron írta, *„a lengyelországi hatalom a SHOAH-nak köszönhetően többet kovácsolt magának a zsidók halálából”*. Nem Lanzmann filmje volt jellegében „lengyelelles”, hanem a várt, amit Lengyelországban keltett.

1985. október 30-án a lengyel televízió másfél órás összeállítását vetített a SHOAH-ból. A filmet vita követte, majd dühödt reakciók különféle újságok lapjain. Sokan felháborodtak azon – miként korábban Jerzy Urban (Jan Rem) is –, hogy a francia rendező csak a nyomorúságos Lengyelországot mutatta be, az elmaradottat, fejletlent. Marek Hauszyld egyenesen az interjúk manipulálásával vádolta Lanzmann. Chełm, Sobibór és Auschwitz lakosai *„nem szemléltetik ugyanúgy az eseményeket annyi év után, mint egykor. Ők már túlélők. Ám ez a tény elegendő Lanzmann úr számára, hogy a lengyeleket passzívítással üdölje, s a náci zsidógyilkosságainak elfogadásával”*.

A *Polityka* lapjain Andrzej Grzegorzcyk utóbb kifejtette: a film megerősítette abban a meggyőződésében, hogy a lengyeleknek bocsánatot kellene kérniük a zsidóktól, s a zsidóknak a lengyelektől. A katolikus filozófus szerint a századok óta tartó meg nem értés alapja a zsidók és katolikusok világképének és identitástudatának különbözőségében rejlik. Válaszában K. T. Toeplitz zsidó származású újságíró azzal vádolta, hogy katolikus szemzőgből nézi a kérdést, bagatellizálva a zsidóság problémáit. A *„kölcsmös bocsánatkérés”* azt sejteti, hogy egyetlen kézlegyintéssel el lehet intézni a gyűlöletet, türelmetlenséget s azokat a kérdéseket, amelyek – mint a film kiváltotta

reakciók is mutatják - igenis nyitva maradnak, s nem oldhatók meg bocsánatkéréssel. Válaszban Grzegorzcyk azzal érvelt, hogy a lengyeleknek is volna megbocsátanivalójuk azokkal a „lengyel zsidókkal szemben, akik oly sok fontos pozíciót töltöttek be megannyi területen a szőlősi időkben”, és akik különféle történelmi időszakokban gazdasági-politikai „lobbyt” alkottak. Közvetlenül a filmről szólva, Grzegorzcyk szerint a SHOAH sokkoló hatása abból adódik, ahogy a „normális” élet mellett mutatja be a tragédiát. *„Mindannyian olyanok vagyunk, mint a gettó utcáin járók gyerekek, akik játszottak a holttestek mellett, s nézték az embereket, akiket elvitték, hogy soha többé ne térjenek vissza.”* Mindezek nyomán megváltoztatja a kölcsönös bocsánatkérés elgondolását: *„Mindenekelőtt bocsássák meg az én kicsinységemet, kicsinységemet azok kényajával szemben, akik szenvedtek, s a kiáltást, amelynek nem feleltem meg.”*

Ez a szemlélet arra a spontán antiszemitizmusra utal, amely mélyen gyökerezik sok lengyel katolikus tudatában. A lengyel püspöki kar elkerülte a hivatalos véleménynyilvánítást - noha Lanzmann filmjéből nem hiányoznak azok a jelenetek, amelyek közvetlenül utalnak az egyház felelősségére is a holocaustban. És ennél is erőteljesebbek voltak a rendező megnyilatkozásai. A *Liberation* ellenvetésére például, hogy *„nem minden lengyel viselkedett úgy a háború idején, mint a chetmi parasztok. Néhányan brájjatták is az üldözötteket...”,* Lanzmann így felel: *„Persze, de katolikusok maradtak. A lengyel antiszemitizmus pedig a lengyelországi katolicizmus törvénytelen gyermeke.”*

Lengyelországot illetően tehát viszonylag egyszerű a rendező tézise: a lágereket azért helyezték el itt a németek, mert a lakosság antiszemitizmusa nyomán csendes megértésükre számíthattak. Továbbá: a lengyelek antiszemiták, mert katolikusok. Mindennek történeti, szociális és politikai motívumai is vannak, s az értelmiség - a katolikus értelmiség - antiszemitizmussal szembeni állásfoglalását figyelmen kívül hagyhatta. Noha a lágerek elhelyezésének más, igen kézenfekvő indoka volt: a lakosság tíz százaléka volt zsidó Lengyelországban, több mint hárommillió ember. Ugyanakkor a lengyelországi német megszállás egészen más jellegű volt, mint a nyugat-európai. S a lengyelek még így is megmentettek száz-százhuszezer embert, miközben ők

maguk is áldozatai voltak a náci tömegmészárlásnak.

1983-ban a krakkói katolikus folyóirat, a *Znak* kettős számot szentelt a lengyelországi zsidókérdésnek, hasonlóképpen ugyanekkor a varsói *Wies*, majd 1986-ban is, de immár a SHOAH kapcsán. A filmen túl azonban a vita alkalmával kínálkozott a szociológus Paweł Śpiwak SHOAH, DRUGI UPADOK (SHOAH, A MÁSODIK BÜNBESZÉS) című tanulmánya is. Śpiwak meggyőződése szerint a shoah az európai kereszténység végét jelentette. A zsidók halálával Istent másodszer is meggyilkolták: *„Isten csendje és szenvedése a bűn előterében saját gyengeségének jele volt: saját nemlétezésének tanúsága. Az ő lehetetlenségéből fakadt a németek ereje.”* A zsidók lemészárlása azok elpusztítását jelentette, akik kialakították és jellepezték a régi világot. Hozzá kell tenni, hogy akadtak olyan katolikusok is, akik eszközé váltak ebben a pusztításban: *„Prdazyńsky atya kevéssel a háború előtt a Przeglad Wszchepolski lapjain eljuttott odáig, hogy igazolja a nürnbergi törvényeket (Jacques Maritainnel vitatkozva), miszerint a keresztény szeretetnek fokozatai vannak, s ezek végül is a faji meghatározottságoiktól függenek.”*

Sokan egyetértenek a holocaust öngyilkos jellegének a civilizáció autodaféjaként való meghatározásával. A lengyel zsidóság két világháború közötti helyzetének megítélése azonban vitatott. Így például Bogumił Luft és Andrzej Friszke szerint sok lengyel antiszemita is úgy érezte, akár életük kockázatásával is kötelességük segíteni a zsidókon, miközben nem változtattak zsidóellenes meggyőződésükön, melyet a náci antiszemitizmustól alapvetően eltérőnek tartottak. Különbséget kell tenni ugyanakkor nacionalizmus és zsidóellenesség között is. S nemcsak fokozatbeli, de felfogásbeli különbséget is. Michał Czajkowski atya azonban rendkívüli erővel hívta fel a figyelmet arra, hogy *„járhat bár mindennap misére, az antiszemita immár nem keresztény. [...] Mindenflele nacionalizmus, amely túllép a hazaszereteten, veszedelmes dolog, s akkor is küzdeni kell ellene, ha létrejött meg tudjuk magyarázni.”*

A SHOAH-ról folyó vita az akkori illegális sajtóban, miként az emigrációban is, alkalmat adott az antiszemitizmus problémáinak tisztázására, amely nem került el a Szolidaritás mozgalmát sem, s régi sebeket szakított fel. Dawid Warszawski a film vetítése előtt azt

mondta, hogy „csakugyan az az igazság, hogy a lengyelek többsége semmit nem tett a zsidók megmentésért. Újra át kell gondolnunk, ami elmúlt, hogy közelebb jussunk a valósághoz, bármennyire kellemetlen is. Meg kell tennünk, mielőtt a hivatalos sajtóban teszik meg helyettünk. Hallgatásunk ellenfeleinknek kínál érveket. A vilót magunknak kell végtagnnunk”. A film vetítése után azonban rezignáltan kellett megállapítania, hogy a mozik csaknem üresek voltak. S bármennyire ellentmondásos is a rendező magatartása a lengyelekkel szemben, s tűnjék is fel Lengyelország embertelen, átkozott vidéknek, mégsem feledhetjük, hogy a meginterjúvoltak többsége nem volt tudatában annak, mi is történt voltaképp. De a SHOAH jelentősége mindenképpen rendkívüli, s túlmutat azon a tényen, hogy a lengyelek milyen mértékben viselik a közös felelősséget a holocaustban.

Abel Kainer, a Szolidaritás legfontosabb illegális lapja, a *Tygodnik Masowski* 128. számában felhívja honfitársai figyelmét arra, hogy ideje lenne felhagyni a zsidóknak nyújtott lengyel segítség túlértékelésével. Igaz ugyan, hogy semmiféle lengyel szervezet nem vett részt közvetlenül a zsidók meggyilkolásában, ám az is igaz, hogy teljesen magukra hagyták őket, s a partizánok sem loadták maguk közé a kirekesztetteket. (Sőt néha közvetlenül is támadták a zsidókat, miként a *Walka*, a Nemzeti Párt illegális szervezetének a lapja.) A német megszállás egyáltalán nem szorította háttérbe a lengyel antiszemitizmust. Miként a holocaust sem – ahogy a háború utáni pogromok bizonyították, melyeket ugyan a rendőrség és a biztonsági erők provokáltak, mégis, emberek százai vettek részt benne. Marek Leski, krakói értelmiségi, az *Arka* című illegális folyóiratban vitatkozik Norman Davies angol történésszel, aki *GOD'S PLAYGROUND (ISTEN JÁTSZÓTERE)* című könyvében túl szépnek festi a lengyelek viszonyát a zaidókhöz, megfélekezve azokról a pásztorlevelekről, melyek a két világháború között gyakran kaptak erős antiszemita hangúlyokat, nem utal Hlond primás magatartására, s a mindezekkel is magyarázható közönyre. Igaz természetesen, hogy a népirtásnak nem pusztán a zsidók váltak célpontjaivá, ám lényeges különbség, hogy zaidóknak lenni egyet jelentett a halálos ítélettel, míg lengyelnek lenni – nem. Igaz az is, hogy Lengyelország ebben az évázadban

nem ismerhette meg, mit is jelent a valóságos pluralizmus. Ezért alapvetően fontos a zaidókérdés a lengyel ellenzék számára: tisztázhatja, megerősítheti, mit is jelent a szabadság kultúrája.

A zaidó származású lengyel költő, Henryk Grynberg is utal arra, hogy a zaidókérdés nemcsak a zaidók, hanem a lengyelek problémája is, vagy annak kellene lennie, miként HOLOCAUST W LITERATURZE POLSKIEJ (A HOLOCAUST A LENGYEL IRODALOMBAN) című esszéjében írja. Egy illegális poznańi folyóiratnak adott interjújában nyíltan is kimondja, hogy a második világháború német pusztításainak indítékai között ott a keresztény vallásban jelen levő antiszemitizmus is. Az antiszemitizmus legfőbb forrása a kereszténység, s Hitler zaidógyűlöletében is vannak vallásos elemek. A holocaustban rengeteg improvizáció volt, kezdetben nem volt megtervezett folyamat. A tervszerűség 1941-től játszott mind jelentősebb szerepet (az első tömeggyilkosság a szovjetunióbeli Babij Jarban volt), amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a világ nem reagál. Ekkor szabadult el a zaidóüldözés mániája (a zaidókat mindaddig csak gettóban tartották). Napjaink növekvő érdeklődése a zaidókérdés iránt, vagy a megegyezés vágya a társadalomban, Grynberg szerint olyan alkudozásra hasonlít, amely immár csupán „halottakkal folytatott alku”.

A lengyel emigrációban megjelent hasonló témájú írások közül kiemelkedik az – ellenzék laikus baloldaliához kötődő – *Aneks* folyóirat különszáma: ŻYDZI JAKO POLSKI PROBLEM (A ZSIDÓK MINT LENGYEL KÉRDÉS) címmel. A folyóirat főszerkesztője, a zaidó származású Aleksander Smolar írásában a lengyelországi zaidókérdést paradoxonokon keresztül közelíti meg. Az első paradoxon, hogy a zaidók Lengyelországban koncentrálódtak legnagyobb számban, az európai országokból menekülve – ám itt éppen akkor bontakozott ki az antiszemitizmus, amikor másutt már a tolerancia eszméi terjedtek. A nemzeti egység (mely iránt a zaidók többnyire közönyösek maradtak) legfőbb ereje Lengyelországban a katolikus egyház volt. A második paradoxon, hogy a náci megszállás idején a nemzettel azonnal szervezkedni kezdték a megszállókkal szemben, ugyanakkor nem maradt lehetőség a zaidók megmentésére. A németekkel együtt-

működő országokban ugyanis akadályokba ütközhetett a zsidók lemészárlása, hiszen sokszor meg kellett küzdeni a kollaboránsok mégiscsak létező erkölcsi aggályaiival. A harmadik paradoxon, hogy sok antiszemita segítette a zsidókat. A katolikus trónó, Zofia Kosak, PROTEST című kiáltványában 1942 augusztusában felhívja a lengyeleket, hogy a keresztényi irgalmaság jegyében segítsék a zsidókat, akiket azonban „Lengyelország ellenségeiként” határoz meg. A negyedik paradoxon: a zsidók megmentőiket látják az oroszokban. Izrael Gutman szerint közismert volt, hogy a szovjetunióbeli zsidók teljes polgárjogot élveznek (azemben a lengyelországi és németországi zsidókkal), s ez ördögi körhöz vezetett: a lengyelek által kitaszított zsidók üdvözölték az oroszokat – s ezért a lengyelek számára még gyűlöletesebbé váltak. S nemcsak az tény, állapítja meg keserűen Smolar, hogy a zsidók virággal üdvözölték az oroszokat, de az is, hogy részt vetek az oroszok által 1939-ben elfoglalt területek közigazgatásában (ennek ellenére sokukat Szibériába deportáltak). Ötödik paradoxon, hogy Lengyelország volt az egyetlen hely, ahol az antisziszta ellenállás antiszemita is volt, s ez fejlődött tovább azután – a háború utáni gyűlölet a szovjetek által létrehozott új hatalommal szemben azonos erejű volt a zsidógyűlölettel. Az egyház továbbra is fenntartotta azt a meggyőződést, hogy a lengyelek és zsidók kapcsolatának megromlása a zsidók hibájából történt, a zsidókérdés Lengyelországban politikai kérdéssé alakult. Rögtön az 1946-os kielcei pogrom után, ahol a fasiszta népiártást túlélő zsidók tucatjai haltak meg, Wyszynski bíboros kijelentette: „Az emberek a háború utáni kétségbeesés hatása alatt élnek. [...] A zsidóknak keményen kellene dolgozniuk, hogy letelepedhessenek saját hazájukban, Palesztinában.” A hatalom által gerjesztett antiszemita kampány 1968-ban Smolar szerint a párton belüli harcok következménye volt, ezeknek akartak „nemzeti” színt adni a zsidók eltávolításával. Az 1981-es államcsíny után a zsidókérdés megszűnt mint politikai kérdés – auól kezdődően a népköztársaság külkapcsolatai határozták meg (könyvek kiadása, zainagógák helyreállítása újabb hitelek megszerzésére szolgált, s hogy előnyösebb színben tűntesse fel a világ elől Lengyelországot).

A vitákban minduntalan visszatért egy fo-

galom – a passzivitás –, amellyel a zsidók és lengyelek kölcsönösen vádolták egymást. Ez szorosán kapcsolódik ahhoz a közönyhöz, amelyről már bevezetőben is beszélni kellett. Egy olyan tragédiában, mint Lengyelország német megszállása, ez a kettő csaknem szinonimának tekinthető. A hősi epizódok mögött ott van az ijedt, tehetetlen tömeg, amelyet önzővé züllesztett a háború, s a dzsungel mélyére vetett. Ilyenkor úgy vezetik a vonatokat, hogy nem kérdik meg, mit is szállítanak, s úgy nézik a többiek halálát, hogy közben a saját életben maradásukra gondolnak (s könnyebb ezt tenni, ha nem is „igazán lengyel” pusztul el). A passzivitás a történelem szenvedő alanyainak természetes magatartása. Sławomir Mrozek szavai szerint: „Mindaz, ami a zsidókkal történt a német megszállás idején, környezetemben semmiféle örömet nem vállalt ki, sőt: borzalmat kellett; ám ez a borzalom részvételt vált a háború és megszállás általánosabb viszonyatának. Végül is ami a németek és zsidók között történt, az órájuk tartozott. Nem a mi problémánk volt, nem vonatkozott miránk. Nyomasztó természetesen, sőt több mint nyomasztó, egyenesen rettenetes, ha az ember a mélyére néz, de mégis, valami olyasmi, ami nem tartozik miránk.” Amikor a tehetetlenség uralkodó érzéssé válik, a közöny tűnik a legmegfelelőbb formának, hogy el lehessen menekülni a felelősségvállalás elől.

Az antiszemitizmus drámája Lengyelországban – a SHOAH-nak is köszönhetően – felvetette a közöny még kínosabb kérdését. „Az is ellenség – mondta Marek Edelman, a gettóin kvüliekre utalva –, aki nem öl, csupán közönyös marad.”

Francesco M. Cataluccio

SEMMIÉRT EGÉSZEN

Pauline Réage: *O története*
Fordította Kolozsvári Papp László
Európa, 1990. 192 oldal, 180 Ft

Bizarr módon egyetlen általam ismert francia irodalmi lexikonban sem szentelnek külön szócikket Pauline Réage-nak, csak hőse, O kapott helyet egy irodalmi alakoknak szentelt enciklopédiában. Mert Pauline Réage álnév?

De hiszen az egykor (s tévesen) szerzőnek gyanított Jean Paulhannál sem említik meg az O TÖRTÉNETÉ-T, s a ma valószínűbbnek vélt fró, Paulhan munkatársa, az esszéista Dominique Aury művei között sem leljük. A dolog azért különös, mert ez az 1954 óta számos kiadást megért álpornográf mű rendkívüli becsben áll a francia irodalmi életben. Nemeslevelét Jean Paulhan bevezetőjének köszönheti; kár, hogy a magyar kiadás ezt a sokat hivatkozott bevezető tanulmányt mellözi. Susan Sontag A PORNOGRÁF KÉPZELLET című esszéjében Sade márki mellé helyezi, s van az O TÖRTÉNETÉ-nek viszonylag korai magyar elemzése is: Fehér Ferenc tanulmánya a régi *Kritika* 1968. augusztusi számában.

Az újabb hazai kritikai fogadtatás azonban szegyenünkre szolgál. Az „aluljárókönyvek” irodalom alatti özőnében immár értéktelen pornográfának látszik a modern világirodalom e különös kísérlete is? Vagy csupán néhány kritikus tudatlanság okozta (zsféscamáról van szó? A *Könyvvilágban* a sikeres lektúrtróvá népszerűsödőu egykori tudós humor-történész, Szalay Károly, a *Magyar Nemzetben* pedig a füge szemleméről, fogékonyágáról ismert kritikusnő, Berkes Erzsébet közölte a könyvről gunyoros zsumálrecenziót. Nemcsak az HISTOIRE D'O-t, nagyobb alkotásokat is lehet fércműnek ítélni, csak illik ismerni (s tán különvéleményt bejelentve ismertetni is) a mű körül kialakult eddigi vélekedéseket – megbirkózni tehát a mű korábbi fogadtatásával is. Az új honi „visszhangban” ennek nyoma sincs. EJNYE, LÁNYOK! – adja októ hangú glosszájának címéül a kritikusnő, egy kalap alá véve Emmanuelle Arsant és Pauline Réage-t, s csak sajnálhatjuk, hogy a Réage tehetségét nagyra becsülő Susan Sontag kimarad a megrovandó lányok listájáról.

A lektúrszerző frásából már idéznem kell: „S hiába próbálja ravaszdi módon fokozni a gyengéd lelki, ám alighanem markolányosnő teherbírási vagindival rendelkező trónó a borzalmakat, az nem sikerül neki.” Másutt: „Kiderül, hogy O, azaz Pauline Réage tudathasadásos...” Nem a vastos bakahumor és a minősítés igazán riasztó itt, hanem az irodalmi hős és az fró azonosságának hiedelmé és hirdetése. Ez az elszomorító jelenség annak is tünete valamiképp, meny nyire megcsappant a világirodalmi fogékonyág, nyitottság és érdeklődés a hatvanas évek-

hez képest. Ha például Beckett három regé-nye akkor jelenik meg magyarul, bizonyára óriási visszhangja és hatása támad; mert két éve jelent csak meg, senki sem szólt róla súlyához mérten. Úgy látszik, hiú remény egy Fehér Ferenc-igényű tanulmány is ma Pauline Réage könyvéről.

Maradjunk is még az ő méltatásánál. Fehér Ferenc, Paulhan bevezetőjének gondolataiból kiindulva, s mindazt „marózálvá”, a parancsuralom kulcsregényének látja az O TÖRTÉNETÉ-T. „A rabszolgaság öröme” – Paulhan értelmezésében ugyanis ennek a trommi, Wilhelm Reich-i gondolatnak az irodalmi megelevenítése a regény – és persze több is, kevesebb is, mint a parancsuralom egyszerű parabolája. Mégis, nyilvánvalóan ez a két rokon értelmezés közelíti meg leginkább a könyv lényegét. Maga a történet röviden elmondható: O-t, a fiatal divatfotósnő szeretője elviszi egy Párizs környéki kastélyba, ahol a lány – szeretőjének kérésére – önként vállal minden szexuális és testi megaláztatást, kínszt. Visszatérve Párizsba, egy Sir Stephen nevű angol úr hatalmába kerül. Vállalja, hogy tüzes vassal megjelöljék, hogy nemi szervének külső lebenyét átfúrva fémlárgygal is leltárba vegyék. O egyre öntudatosabban, egyre inkább átforrósodó belső örömmel fogadja sorsát. „Gyarapodott méltóságban, mivel prostitúválódott” – olvassuk. Az utolsó fejezetben már megfosztják emberi külsejétől is, riasztó bagolymaszkat húznak a fejére, személytelen, nem emberi szexuális tárgygyá fokozzák le. O ezt emelkedésként, határtalan, sőt elviselhetetlen boldogságként éli át.

Susan Sontag mindenekelőtt Sade hatását véli felfedezni az O TÖRTÉNETÉ-ben, akárha indirekten is, tehát mintha Pauline Réage akarva-akaratlanul a JUSTINE paródiáját vagy inkább „kifordítását” próbálná meg. Magam kevésbé érzem a márki közvetlen hatását. Természetesen minden igényes, nagytróró, filozófiával is töltekező pornográf mű valamiképpen az ő nyomdokain halad. S ha paródia? A pornográfának valójában nem létezik paródiája, mint ahogyan a szexualitásnak vagy a halálnak sem lehet. Az irodalmi pornográfia nemtelen paródiája tulajdonképpen a malackodás, az egykor orfeumi, ma humorfeszítváli viccelődés, a késő esti tévé-show. Hogy két félklasszikust említsünk: Löwy Árpád (az eredeti, az átdolgozatlan: mert őt is „átrták”) mély,

tehát tragikus humorú. Ha Apollinaire TIZENEGYZER VESSZŐ-jén hivalkodóan érződik is a Sade márki fekete humorán túltenni igyekvő komédiás szándék, végül az olvasóra nem vicces pastiche, hanem a tetszésig elazabadult energiájából önálló életre kelt, elődökre alig hasonlító alkotás mered rá. Pornográfiában nem ismerhetjük a tréfiát.

Sade márki életműve egyébként is csak kibebbrészt erotikus (a maga módján legalább), nagyobbbrészt filozofikus sugallatú. A „bájos” szó tolaakszik elem: talán már megtrásakor tura elegye az elfojtásra ítélt „börtönlibidónak” és a Rousseau kártékonyan hazugnak hitt eszméivel szembeni morálfilozófiának. Túl okos, mint minden Lucifer: ha nekibőszül is képzelme, majdhogynem jegesen hiányzik belőle mindentajta erotika. A márki e hiányt nagy fantáziájú agyalmányokkal pótolja: mint egy új, a régít kéjlegéslistákkal, gyönyöraritmikával megszegeyentő Isten, hahotázva, dühöngve teremt.

Pauline Réage nem is akar erotikusnak látszani. Istene utáni kor írója: nem dühöng, és nem hahotázik, teremtés helyett leltárt csinál. Klasszicistán kimért, patikapontosságú és józanul hűvös nyelvezete nem öncélú (esetleg születési adottságból fakadó) stílusbravúr, hanem ennek a tökéletesen erotikálan világnak a kivettése. Pornográf regény, melynek sterilen „spirituális” tárgya és mondandója van? Meglehető paradoxon ez. Az O TÖRTÉNETÉ-nek minden nagy értékét és minden gyengéjét ez a paradoxon adja. Nem vélelő, ha Paulhan is, Fehér Ferenc is kevésbé irodalmi, inkább filozófiai műként vizsgálja, sőt Susan Sontag tanulmányának nagy része is Sade és Pauline Réage (vélt) hasonlóságát boncolgatja. Sade regényeiről manapaág már szinte közhely megemlíteni, hogy azépirodalmi művekként nem igazán érdekesek: maradáóságukat furcsa „negatív erotikájuknak” köszönhetik. Sontag tehát gondolati konstrukciókat, nem regényeket hasonlít össze.

Egyáltalán, el lehet választani egymástól akár Sade, akár az O TÖRTÉNETÉ-nek „esztétikai” és „filozófiai” értékeit? Ha igen, akkor némi töprengés után afelé hajlunk, hogy Réage könyve regényként „csupán” eredeti és rendkívüli mesterségbeli tudással megírt alkotás, viszont morális példázatként századunk egyik legjelentősebb kísérlete. Nemcsak a rab-

szolgaság örömeinek parabolája. Többretegűen talányos, súlyosan nyomasztó alkotás. Még egyszer a foglyul ejtő párhuzam: Sade márki lobogó fantáziájú, de közepes szépfíró volna, s mellette Rousseau-t felülmúló filozófus? Akár így, akár nem: miért ne lehetne Pauline Réage művét is valamiképpen kettéhasztani, egy professzionális, mindent „tudó”, de nem igazán „teremtő” szépfíróra s egy Georges Bataille-nélységű morálfilozófusra? (Mellesleg: magánál a talán szintén regénymodellként szolgáló Bataille-életműnél is elénk tornyosul ugyanez a kérdés: író vagy filozófus?)

Az „egyszerű olvasó” és az „stélkező kritikus” (esetünkben persze mindkettő) jobb, ha akadémikusi katedrák hivatott mandarinjaira hagyja ezt a döntést. Az O TÖRTÉNETÉ-nek legnagyobb esztétikai értéke a nyelve, stílusa. Ez válik a regény valódi tartalmává. Egy régi klasszikus, Madame de Lafayette CIEVES HERCEGNŐ-je idéződik fel bennünk. Itt is, mint ott (a modern lélektani regény megszületésekor) önként vállalt *lebbi* kínokról van szó: ott a szerelem megvallásának és beteljesülésének önkéntes elfojtásáról (és az elfojtás sok kint hozottikos boldogságáról) – itt a testi győtrelemek és a prostitúció önmagunkat is megsemmisítő boldogságáról. Bizonyára nemcsak újabb paradoxonnak, de blaszfémianak is tetszhet, ha a regényben – inkább, mint a rabszolgalelt boldogságának távoli paraboláját – bizonyos vallási párhuzamot fedezünk fel. Már Fehér Ferenc figyelmét sem kerülte el ez a párhuzam („O vallásos lény” – jegyzi meg egy helyütt), de egykori tanulmányában épp hogy érinti csak O TÖRTÉNETÉ-nek ezt a rétegét.

Pedig a szöveg nem szűkölködik e párhuzamokban. A bezártság, a vasgyűrűk, a rácsok tárgyi világa nemcsak a börtön és a kínzókamrák, de a kolostorok, zárdák mindennapjait is meghatározza. A regény nyelvének süláris aszkézise a karthauziak némaságára (vagy itt: a szexuális tárgyként szolgáló nők némaságára) ímel. A test örömteli győtreése a lélek váltalt győtrelemeivel kezd „magasztosságban” feleselni. A szentségtörésnek talán kihívó felsőfoka ez már: Pauline Réage a test szenvedését nemcsak egyenrangúnak látatja és érezteti a lélekével, de a kétféle fájdalmat megkülönböztethetetlenül azonosnak festi. A blaszfémia fortyogó, ördögi magva pedig épp az, hogy itt nem az isteni megváltás és üdvözülés tövisko-

ronája szólítja-csábítja szenvedni hőseit, hanem a hús, a szexualitás parancsszava. Sade márki nemigen profanizálta a lelket – Pauline Réage ezt teszi.

„*Ahogyan Isten birtokolja teremtményeit*” – olvassuk a könyv egyik helyén a női testek (inkább: testnyílások) parancsoló birtokosairól. Egy szentségtelenített vallás rabszága ez már, nem a rabszolgatartó földi uraké. A földi uraikban, nyílásaik „birtokosaiban” büntető, gyötürő, tehát imádatos Istenet érző, és látó nők vallási képzelete a regény igazi tárgya. Hadd idézzük az egyik kulcsmondatot: „*Micsoda fenéséges nyugalmat ad, micsoda gyönyört nyújt a húsvánkba vágó, örökké lehúzó gyűrű, a soha el nem halványuló bűnyeg, a gazda keze, mely szikládgyra fektet, maga a gazda, aki kíméletlenül veszi birtokába a lényt, akit szeret.*”

Alig lehetne többet mondanunk.

A fordító, Kolozsvári Papp László rendkívül nehéz, bonyolult feladatot oldott meg: kiválóan. Sem a magyar köznyelvben, sem az irodalmi nyelvben nincsenek természetesen használható és elfogadott kifejezések a nemi szervekre, a szexuális aktusra. Szinte lehetetlen hasonló erejű és hangulatú szavakat találni a franciában és a magyarban. Nevetséges durvaság és komikus finomkodás veszélye vár itt a fordítóra. Kolozsvári Papp mindkettőt elkerülte; talán, mert megértette a szöveg mélyebb mondanóját.

Dicséret illeti a kiadót a Bibliotheca Erotica sorozat indításáért is. Sajnos átok ül viszont a klasszikus pornográf művek magyar illusztrátorain: nemrég egy másik kiadó Apollinaire TIZENEGYEZER VESSZŐ-jét malackodó rajzokkal jelentette meg: most az O TÖRTÉNETÉ-t Balla Margit illusztrálta üresen szépelgő, finomkodó „dekoratívitással”, a kegyetlen és fekete regény tartalmából mit sem éreztetve. Maradjunk a szövegnél.

Bikácsy Gergely

EGY PORNOGRÁFUS A FÉNY SZÁZADÁBÓL

John Cleland: *Fanny Hill*.

Egy örömlány emlékiratai

Fordította: Hát ez az...

Glória Kiadó, 1990. 192 oldal, 128 Ft

Mouó: fanny = (szleng, durv.) nő hüvely;

hill = domb;

Fanny Hill = Vénuszdomb – (egy magyar megfélemletési kísérletek szerint *fanhant* vagy *famlanka*)

Az 1789-es évet kétségkívül nem azért tartjuk számon, mert akkor halt meg John Cleland. De azért ez is akkor történt.

A XVIII. század e tipikus gyermeke közel nyolcvanévesen magányos és magának való öregemberként fejezte be életét westminsteri otthonában. A mogorva véniségről, aki lehetett volna a fény századának egyik szeme fénye, s akit tehetsége alapján Richardsonnal, Sterne-nel és Fieldinggel együtt kellett volna emlegetni, mindössze egyetlen nekrológ jelent meg, s az is inkább a hírhedt pornográfust gyalázta, semmint az angol prózaírás egyik csillagát méltatta. Cleland fő művét, az EGY ÖRÖMLÁNY VALLOMÁSAI-t, közkeletűbb címen a FANNY HILL-t (mely a látszat, vagyis a tavalyi évben ilyen címen napvilágot látott könyv ellenére NEM jelent meg magyarul – de erről majd később) a nekrológíró oly elviselhetetlen opusnak tartotta, hogy a *Genlemem's Magazine*-ben, a kor reprezentatív folyóiratában közölt halotti beszédében csak így emlegeti: „*a könyv, mely hírhedtebb, hogysen megnevezhetők*”. És így értékeli: „*beszennyezte szerzőjét, és olyan bűnyegyet sütiött nevére, mit az idő el nem homályosít, és hozzálapad emlékéhez mindaddig, míg csak művének mérgező tartalma továbbterjed*”.

A megszámlálhatatlan kiadást (hogy miféleket, arról szó esik még) megért regény Amerikában 1963-ban, szülőhazájában, Angliában csak 1970-ben vált legálissá. Az 1963-as amerikai bírósági tárgyaláson, mely minden efféle engedélyezési eljárást törvényszerűen megelőz, Arthur Klein bíró úr a következő szavakkal mentette föl a regényt: „*Habár vitán fölül van, hogy a FANNY HILL sasem kerülhet a PIROSKA*

ÉS A FARRAS helyre mint közhedvel esti mese, mégis igen vallásos, hogy ha Fannyt díszelnénk a tizen-nyolcadik század közepéről jelenkori társadalmunkba, sok olyasmivel találkozna, ami arcába kergetné a vért."

A FANNY HILL értékelésének története nagyjából a nekrológró és a bíró szavai közötti meglehetősen széles sávban zajlott.

Megírásának körülményei legalább ennyire hányatottak, ráadásul igen ütközatosak. John Cleland, ez az igazi angol úriember – egy skót katoná-, majd só-, majd vámtiszt, valamint egy holland zsidó származású asszony gyermeke – tizenhét éves korában gyalogos katonának szegődött Indiába, hogy a Kelet-indiai Társaság szolgálatában kamatoztassa képességeit. Amikor harmincegy évesen hazatért, már minden bizonnyal poggyászában lapult könyvének kézírata, legalábbis annak valamilyen korai változata – ha ugyan valami úton-módon előre nem küldte az óházába. Ugyanis 1737-ben, amikor a szerző még javában Bombayben hivatalnokoskodott, a Beggar's Benison Society nevű titkos skót fallosz-imádó társaságban – a rejtjelezett jegyzőkönyvek tanúsága szerint – fölolvasták a FANNY HILL-t. Hogy miként került a regény (kiadását üzenegy évvel megelőzően) a skót földalatti fallokraták fölolvásóestjére, az máig megoldatlan rejtély.

Az EGY ÖRÖMLÁNY EMLÉKIRATAI-nak két köteté végül is 1748–49-ben látott napvilágot, mialatt a szerző az adósok börtönében raboskodott – meglehet, könyvének anyagi sikerétől várta az összeget, amellyel megválthatja magát. (Az anyagi gondok egyébként végigkísérték egész életét, habár egyes ellenőrizhetetlen pletykák szerint évtizedeken át százfontos királyi javadalmazásban részesült pusztán azért, hogy tartózkodjék az erotikus irodalomtól.) Annyi bizonyos, az utolsó simításokat a nevezetes Fleet börtönben (melyet az angol irodalom java része megjárt ilyen-olyan okból) végezte el művén. A könyv megjelent, ezzel megkezdődött hihetetlen sikere és írójának kálváriája.

John Cleland alig néhány hónapot töltött szabadlában, amikor kiadójával együtt – aki egyébként (szemben az íróval) meggazdagodott a köteten – máris letartóztatták obszcén művek terjesztéséért. Az újabb börtönidőszak alatt megszületett a könyv rövidített vál-

tozata. Cleland körülbelül kétharmadára kurtította, és kihúzta a legmerészebb részleteket. E második változat FANNY HILL EMLÉKIRATAI címen látott napvilágot 1750-ben, s e pillanattól kezdve a mű szabad prédájává vált mindazon gátlástalan átrásoknak és beavatkozásoknak, melyek azóta is tartanak. Ugyanis az eredeti – ismételjük: EGY ÖRÖMLÁNY EMLÉKIRATAI című – regény legközelebb a harvanas évek közepén vált hozzáférhetővé, immár újralfelfedezett klasszikusként. A FANNY HILL a nemzetközi ponyva közkinccsévé lett, és önállósulva, az időközben klasszikussá érett pornográfus minden eredeti szándékától függetlenül járja a maga útját. És micsoda utat?! A kiadások száma négyszáz körül jár. A „szabad préda”-jellegből adódóan a mindenkori kiadók gátlástalanul húzták-szabták-vágták az alapanyagga silányult regényszöveget, vagy toldottak bele zafos jeleneteket, tetszés szerint egészítgeuék ki a mindenkori ígényeknek megfelelő csoportjelenetekkel, szodómiával, transzvesztitizmussal vagy bármivel, ami éppen kelendőnek mutatkozott. A különféle fordítók e torzított változatokat torzították tovább megrendelőik kívánalmai szerint (ami alól a honi Glória Kiadó produktuma a legkevésbé sem kivétel), és – hogy a kaotikus kép még zavarosabb legyen – története során tucat-szor publikáltak a kapós FANNY HILL cím alatt egészen más műveket – A regény tehát az idők folyamán afféle pornográf népkönyvévé vált.

A kezdet kezdetén talán csak London püspöke sejtette, hogy mivé leend majd Cleland alkotása – már 1750-ben azzal próbálta útját állani a mételey terjedésének, hogy röpiratot bocsátott ki ellene, melyben nem kisebb bünnel vádolta az író, mint hogy ő okozta az 1750 februárjában és márciusában Londont megváró két kisebb földrengést, hiszen az Úr haragját a FANNY HILL vonta magára. „az elvetemült könyv, mely nyílt támadás a vallás és a jó ízlés ellen, és semmibe veszi a kormányzat becsületét és országunk törvényeit”.

Szegény Cleland már igen korán így nyilatkozott saját regényéről: „...mellősdágon alulinak tartom e könyvet védelmezni, és kívánom írta szíveimből, bár volna elfeledve és eltemetve”. Jó oka volt rá, hogy ezt kívánja. Mert a könyv nem lett eltemetve és elfeledve, ő viszont igen – többé-kevésbé még elevenen. Bármilyen tevő-

keny és termékeny trónak bizonyult is élete hátralévő még negyven (!) évében, soha semmivel nem sikerült méltó figyelmet kivívnia. Pedig mi mindennel próbálkozott! Regények, románcok, drámák szerepelnek publikációs listáján, soktucatnyi kritikai művet, elő- és utószavak, fordítások tömkelegét hagyta maga után, nyelvészeti, sőt állástóltag szórzálhasogató orvostudományi értekezések is fűződnek nevéhez – és hiába. Maradt a kétes híró pornográfus, az addigra egész Európát bejárta FANNY HILL írója. Megkeseredett, megsavanyodott öregemberként tengette utolsó éveit. Többé-kevésbé mindenkit ismert, aki számított, és többé-kevésbé minddel össze is veszett. Boswell, a kor tehetségtelenségében is nagyot alkotó naplóírója, mondhatnók egy egész korszak Eckermannja, rögzíti, hogy Cleland „nyílt feslettséggel” vádolta Lawrence Sterne-t, és ugyancsak ő jegyezte fel a képtelen jelenetet, amikor a FANNY HILL szerzője fölháborodottan ráförmedt a TRISTRAM SHANDY és a Kazinczy Ferenc magyarsztoua (vagyis a „fentebb stíli” eszményének minden ízében megfelelő) ÉRZÉRENY UTAZÁS írójára: „*Őn talán nem vesszöznb meg diákját, ha az föltná a salra, hogy p...?*” Boswell csak ennyit tesz hozzá: „*Sterne sosem bocsátott meg.*”

És nem bocsátott meg neki az irodalomtörténet sem – egyszerűen nem vett róla tudomást. Voltak ugyan föllángolások – egyebek között az egyik francia kiadáshoz Apollinaire írt előszót (ma már a magyar olvasó is tudhatja a nemrégiben megjelent TIZENEGY-EZER VESSZŐ-ből, hogy miéle vonzalom készítette az előd népszerűsítésére a kujon Guillaume-ot), de az öszkép ettől még nem változott. A FANNY-ja okán börtöntöltelékké lett író irodalmi sírján ott ül Fanny, a szépséges bordélyháztöltelék, és – talán – pirul. – Legalábbis pirult a hatvanas évek közepéig, amikor kétszáz év morda hallgatás után bekövetkezett a megkései happy ending, és a szerző újrafelfedezését követő váratlan csúcsforgalomban szinte egymásra torlottak a bio- és bibliográfák meg a doktori disszertációk. Bár nem hányhatjuk az író szemére, hogy elvakította volna a korán jött siker, mégis bizonyosra vehetjük, hogy másként porladt tovább, mint addig, amidőn csillaga oly magasra hágott, hogy maga Erica Jong tűzte pennájára, s így feminista szemzőgből is persona grata lett.

Fanny Hill új helye e kései pálfordulás után az angol irodalom nagy nőalakjainak panteonjában jelöltetett ki, ahonnan, meglehet, ki fogják nézni a richardsoni Pamelák és Clarissák, a Jane Austen-i Elizabethek és Elinorok, de lesznek szép számmal, akik megértően fogadják majd: Defoe Moll Flanderse, Lawrence Lady Chatterleyje, sőt Joyce Molly Bloomja is – nem beszélve olyan távoli amerikai rokonokról, mint Nabokov Lolitája.

Mert mi is történt, ha nem a változékony morál és amorál, hanem a regényirodalom felől nézzük az esetet? (Ami, regényről lévén szó, nem elhanyagolható szempont.) 1748–49-ben napvilágot látott egy, a kor irodalmi mércéjét minden szempontból megütő, sok tekintetben meghaladó regény.

A XVIII. század közepének egész Európát könnyek árával öntöző regényaikere Richardson, a királyi nyomdászból lett író PAMELA-ja. PAMELA AVAGY AZ ERÉNY JUTALMA – hangzik a teljes cím, s Richardson, aki egy talusi olvasók számára szerkesztett levelezési mintakötet összeállítása közben találta föl a levélregényt (valahogy úgy, ahogyan jó néhány természettudományos fölfedezés egészen más irányú kutatások közben előfordult véletlenekhez kapcsolható – lásd Madame Curie és a radioaktivitás), mintát teremtett. PAMELA-jának sikerére is ráduplicáló CLARISSA-ja éppen egy időben jelent meg Cleland börtönből szárnyaira bocsátott FANNY-jával. Ha Pamela könnyek árával öntözte Európát, Clarissa belé is fojtotta. A hatás Rousseau-tól Puskinig, Goethétől Goldoniig hullámmozott a kontinensen.

De amint Richardson kirukkolt első kötetével, máris afféle Anti-Pamela-hullám támadt az angol irodalomban, s habár a levélregény nagy találmányát szinte kivétel nélkül ünnepelte minden hozzáértő, ám a nyomdász erénycsöszvi világlátása és már akkor mosolyra ingerlő prudériája ellenhatást váltott ki, és nyakra-főre születtek az érzelmes erénytörténet ironikus-szatirikus antitézisei, melyek közül a legemlékezetesebb Fielding JOSEPH ANDREWS-a. Ennek főhőse Richardson Pamelájának testvéröccse, az erényes József, aki éppoly elszántan igyekszik megmenteni egyetlen kincsét, fényesen tündöklő erényét úrnője támadásától, amiképpen Pamela óvja magát Mr. B. nemtelen ostromától.

Richardson talán a levélminta-gyűjtemény tette íróvá, Fieldinget talán Richardson, Clelandet elsősorban ők ketten. És persze mások, korábbi elődök, akik mind-mind a vidékről a városba került magányos leány tematikáját variálták.

Mindenekelőtt Defoe, akinek Moll Flanderse szintén kamasz lányként kerül a fertőzött és fertőző városba. A gyakori összehasonlítás alapjául szolgáló „*párhuzamos életrajzok*” nagyjából így festenek:

Moll Flanders: prostituált – kitartott – gazdag, házas nő.

Fanny Hill: bordélylány – Mr. H. kitartottja –, gazdag, szerelmes menyasszony.

No comment.

Sikersztoriként Fanny története Pamelával egyenrangú. Az EGY ÓRÓMLÁNY VALLÓMÁSAI-nak első lapjain előtünk álló tizenöt éves naiv vidéki kislány oly jól forgarja egyetlen tőkéjét – testét –, hogy a zárófejezetben mint tizenkilenc éves, boldog aratól búcsúzunk tőle. A különbség közte és Pamela között mindössze annyi, hogy az utóbbi egyetlen fiatalható tőkéje az erény. Mindenki azt kamatoztatja, amije van.

Fanny kétségkívül főállású szajha – de vajon a szajhalét nem érvényes metaforája-e az emberi létnek? A kortárs William Hogarth nevezetes allegorikus metszetsorozatainak egyiké kívánkozik ide illusztráció gyanánt: A SZAJHA ÚTJA.

A XVIII. század Angliájában a pornográfia mindennek számított, csak újdonságnak nem. Cleland támadói az EGY ÓRÓMLÁNY MEMOÁRIÁI-t ösztönösen ebbe a kategóriába sorolták, és az erény elleni sosem látott merénység minősítették, holott ekkor már hosszú ideje sikerkönyvnek számított a L'ÉCOLE DES FEMMES című, majd egy századdal korábban íródott francia alkotás, mely nyers szókimondásával, nyílt obszcenitásával szerzett magának híveket, és többtucatnyi kalózk kiadása vagyont hozott kiadóinak.

A különféle naplójegyzetekből összehogárthatóan Cleland egyik célja éppen e sértő nyersség elkerülése volt. A FANNY HILL-ben trágárnak vagy akár csak durvának minősíthető szó elvéve sem szerepel. Itt az erotika, a nemi vonzalom szép és alkalmanként költői. Gondos stilisztikai felmérések szerint a hímvesszőnek több mint ötven poétikus metaforá-

ja sorjázik a regényben (ez a magyar nyelv művelőinek is szavát kell hogy szegje – nyelvünk jó ha harminccal dicsekedhet, és korántsem valamennyi nevezhető poétikusnak). A vaginával kapcsolatos metaforatermés (így a statuszikus stiliszták) bár szegényesebb, mégis meg lehetős.

A számlálgatásnál fontosabb feladat a FANNY HILL-lel kapcsolatban a pornográfia fogalmának legalább közelítőleg tisztázása. Botorság volna ekkora fába vágni a fejszét e rezenzió keretei közt, azonban hadd mellékelek két meghatározáskísérletet, melyek talán közel állanak az igazsághoz. Az egyik Stephen Marcus irodalomtörténész tollából származik, aki „*pornotópia*” névvel illeti „a dolgot”.

„*A férfiak egytől egyig mindig és lankadatlanul potensek, a nők egytől egyig gerjedelemtől izzanak, levek és nedvek palakzanak belőlük kiapadhatatlanul... A pornotópiában mindig nyár van, egyben lombol az érzelmek nyara is – soha senki nem féltékeny, önző vagy akár csak igazán dühös.*”

Ha e „*pornotópia*”-meghatározás szempontjából vizsgáljuk az EGY ÓRÓMLÁNY EMLÉKIRATAI-t, akkor a következőket mondhatjuk el róla: a regényben előfordulnak impotens férfiak, a nemi vágy hiányától szenvedő nők, valamint bizonyos mértékű féltékenység, önzés és düh.

A második meghatározás Vladimir Nabokové. Ő akkor kényszerült a téma körüljárására, amikor LOLITA című regényét a pornográfia méltatlan vádjá érte, s művének utószavában kísérletet tett a fogalom definiálására, azt szemléltetendő, hogy LOLITA-ja esetében milyen képtelen még a gondolat is.

„*A modern kor a pornográfia fogalmához közpszerűséget, üzletességet és az elbeszélés bizonyos szigorú szabályait társítja. A trágárságnak közhelyességgel kell társulnia, mert az esztétikai élvezet minden fajtáját egyszerű szexuális ingerléssel kell helyettesíteni, ez pedig meghövelési a hagyományos szó alkalmazását a páciensre tett közvetlen hatás érdekében. A pornográfusnak régi, merev szabályokat kell követnie abból a célból, hogy páciensét biztos kielégüléshez juttassa... Éppígy a pornográf regény cselekményét a közönlős kliséire kell korlátozni. Stílus, szerkezet, képzelet soha nem zavarhatja az olvasó lagymatag gerjedelmét. A regénynek szexjelenetek vállalkozásából kell állnia... a könyvön belül a szexjeleneteknek egyre fokozódó vonalat kell követniük, új változatokkal, új kombinációkkal, új nemekkel, a*

részvevők számának határozott növekedésével, és így módon a könyv végén magasabb kéjjelletttség szükséges, mint az első jelenetekben.”

Az elbeszélés „bizonyos szigorú szabályait” Cleland csak egy tekintetben tartja be. A FANNY HILL végén a „magasabb kéjjelletttség” az új változatok, kombinációk, szereplők révén kétségteljesen jelen van – pontosan úgy, ahogyan Nabokov „megkívánja”. Hiszen az EGY ÖRÖMLÁNY EMLÉKIRATAI – egyebek közt – szerelemtankönyvként is forgatható – forgatták is eleget. Ami a többi felsorolt elemet illeti: se tragárság, se közhelyesség. Az eredeti változatban a közönség aránytalanul kis hányadot foglal el, és korántsem klisészerű. Ezzel szemben az olvasó „lagymatag gerjedelmét” minduntalan megzavarja a stílus, a szerkezet, a képzelet.

E meghatározások bizonyosan közelebb visznek bennünket a pornográfia meghatározásához. Ám a FANNY HILL besorolásához – várakozásunkkal ellentétben – nemigen.

Cleland richardsoni szentimentalizmusban fogant, majd földingi elemekkel fűszerezett művét a XVIII. századi regény főáramától valójában csak a szexualitás iránti különös fogékonyság, az erotika mindennekfölöttiségét sugalló szemlélet különíti el. Ez persze alapvető – mondhatnánk. De nem egészen az. Meg kivételes – mondhatnánk. De nem teljesen az. Meg pornográf – mondhatnánk. De nem pontosan az.

Egyszóval a FANNY HILL megjelent magyarul. Pontosabban – amint a cikk elején már utaltam rá – a látszat ellenére NEM jelent meg. A Glória Kiadó szemre szlész kiadványának címlapja öletes (fedélterv: James B. Kraus), papírja lila, betűje kék, hátlapja pedig fekete – ám nem csupán nyomdatechnikailag sötét. Ott olvasható ugyanis az ismertető. Érdemes idézni.

„A 60-as évekig ez a könyv mert a legnagyobb beszélni a szexualitásról, a testi örömről. Sokak szerint ez a mű indította el a szexuális forradalmat, ami azután végigsöpört a világon. Az UTCALÁNY TÖRTÉNETÉ-t John Cleland dolgozta fel. A könyv eddig több mint 200 különböző kiadásban jelent meg: most végre először olvashatjuk magyarul.”

Ahány mondat, annyi tudatlanságról árulkodó valótlanság, annyi képtelen csúsztatás. A legszebb talán a John Cleland „feldolgozó”

munkásságára tett utalás. Nem mintha egy ilyen típusú kiadványtól filológiai igényességet elvárni ésszerű volna, de hogy így rövidke szöveg a vásárlócsábítás igazetében az ostobaságok ekkora halmazát vonultassa fel, az mégis ritka. Amúgy persze szóra sem érdemes – talán csak az utolsó félmondat. Ugyanis a FANNY HILL nem most olvasható először magyarul. Legföljebb most jutott el hozzánk. Egyszer már megjelent magyarul, 1967-ben az izraeli Haifában. Hogy pontosan ki és mit publikált ezen a címen, azt homály fűdi, mivel az „értékes hungarica” egyetlen honi példányát már 1981-ben ellopták az Országos Széchényi Könyvtárból. (Az elmagányosodott katalóguscédulán mindmáig ott világít a lila Z. A. – egy immár értelem nélküli jel egy immár nem létező könyv utolsó mementóján... – de erről majd máskor.)

A recenzens nem szabadulhat az eszközök hiányában bizonyíthatatlan gyanútól, hogy a Glória Kiadó produktuma a titokzatos haifai kiadás utánnyomása. Ezt a gyanút erősíti, hogy a kiadványon semmilyen formában nincs föltüntetve se fordító, se szerkesztő, ami még az új szennyhullám korlátlan szabad harcra épülő világában is szokatlan. Akárhogyan is, a Haifai Ismeretlen vagy Budapesti Ismeretlen – a termék értékének szempontjából egyre megy, hogy ki ő, és merre van hazája – bizonyára a nemzetközi ponyvapiacra kerengő erősen meghúzott kiadások valamelyikét vette fordítás alapjául. Ez a „proto-Fanny Hill” nyilvánvalóan nem az, amit maga Cleland szabott át 1750-ben. Az ugyanis az eredeti mű kétharmada, míg ez a fele. Abban az erotikus részleteket riktották meg leginkább, ebben az összes többi. Amabban a regényt alkotó két hosszú levél terjedelmi aránya nagyjából 1:1, emebben a másodikat igencsak megkurtították, s az arány 2:1-re módosult. A változtatások oka és iránya nyilvánvaló – a második levélben több az érzelem és kevesebb a szex.

Az Ismeretlen továbbá számozott részekre osztotta a könyvet, aminek az eredetiben nyoma sincs – valószínűleg szintén a fordítás alapjául szolgáló szöveg találmánya a mai olvasó dolgának megkönnyítése végett.

Anarchisztikus szervezetlenség és a harcra koncentráció cápák mohóságának tekintetében a magyar könyvpiac kezdi elérni a

XVIII. századi London szabadversenyos közállapotait. Ennek egyik tünete, hogy a FANNY HILL keresztül-kasul húzott és igen gyöngén fordított Glória-változatának megjelenése megelőzte és így megakadályozta – reméljük csak ideiglenesen – a Magvető Könyvkiadót abban, hogy közrebocsássa az eredetét. Mire Rakovszky Zsuzsa szakszertől, gondos fordítása elkészült, a piacon megjelent Glória, és – Glóri-glóri hallelujja, ez az ember már hullal – kaszált. Ilyen sajnos mindig is volt. Ilyenkor a vállalkozó büszke mosollyal azt szokta mondani: ő volt a leleményesebb. Valóban. A lelemény abban állt, hogy megtakarította mindazt a munkát, ami egy KÖNYV kiadásához szükséges, viszont képes volt sebeseen sokszorosítani egy TERMÉKET. – Amúgy persze az egész eset élesen rávilágít a FANNY HILL pornográf népkönyv jellegére, ami – úgy tetszik – az 1750-es kezdetektől mindmáig mit sem változott.

Vessünk egy pillantást a fordításra. Az olyastajta már-már mosolyogni való anglicizmusok gyakori bennfelejtésén, mint például: „*még nem gondolok férjhezmenni*” (25.o.), (eredeti: „*I had no thoughts of a husband*”), talán fölösleges is hosszasan élcelni. – Sokkal érdekesebb lehetőség is kínálkozik.

Mivel mind Rakovszky Zsuzsa fordítása, mind pedig az Ismeretlen terméke a kezünkben van, óhatatlanul kínálkozik az összevetés. Tekintsük adaléknak az irodalmi szövegek kasztrációjának természetrajzához.

Íme, egy részlet rögtön az elejéről.

„*Tizennégy éves koromig hiányos nevelést kaptam. Irni, olvasni – pontosabban: trást böngészni és olvashatatlan betűket rajzolni megtanultam. Ami az erkölcsöt illeti, nevelésem e téren a legegyszerűbb volt. Sem a bűnről, sem a bűnözésről nem tudtam semmit.*” (Ismeretlen)

„*A nevelítés, amelyben tizennégy esztendő koromig részesültem, semmivel sem volt különb, mint a falusi lányok többségéé: mindössze irni-olvasni tanultam meg (bár talán helyesebb lett volna silabizálást és macskakoparást mondanom trás-olvasás helyett), no meg varrni is tudtam egy keveset. Ennyiből áll minden tudományom; és értényem sem nyugodott szilárdabb alapon, mint egyfelől a teljes tudatlanságon, amely a bűnnek még létezését sem gyanítja, másfelől azon a szűgyenlős féltékenységen, amely oly*

igen jellemző nemlünkre ebben a zsenge életkorban, amikor még mindent, amit az élet élénk vet, ijedten és riadozva fogadunk igaz, csak azért, mert még újdonság számunkra, és az is igaz, hogy ebből a féltékenységből többnyire az ártatlanság rovására szakrunk kigyógyulni.” (Rakovszky Zsuzsa)

Mivel Rakovszky fordítása autentikus, legegyszerűbb, ha ennek szemszögéből vesszük göröcső alá a másikat. Elsőként is a hatalmas arányú hűzés tűnik föl – erről minden bizonynyal nem a fordító tehet, hanem az a változat, melyet kézbe vett. Jellegzetes eleme az ilyesféle ponyvazanzásításoknak: az árnyalt, stílusértékkel bíró és jellemet festő elemeket fölöslegesen minősíti, és kiveti magából. További jellegzetesség a terjedelmes és a XVIII. századi prózastílusra általában jellemző nagyívű körmondatok apró szegmentumokra szelődése, abból a célból, hogy a szöveget a lehető legközelebb hozza a manapság elfogadott köz-, illetve újságnyelvhez. Ugyanebből következően az ilyen próza átültetésénél feltétlenül szükséges – sosem végtelenen következetes, valamilyen szinten mégis elengedhetetlen – archaizálásnak szinte nyoma sincs. Ha az egyetlen szempont az eladhatóság, tehát csak is a közérthetőség, akkor nem csupán a mondat szerkezetek egyszerűsítendőik, hanem a szókincs is a gondolat is. – Ím, megtörtént.

Végül pedig, ami az Ismeretlen és Rakovszky fordításának invenciózusságát illeti – és erről már nem az idegen nyelvű alappéldány tehet –, az pontosan úgy aránylik egymáshoz, mint a dőcögös körülírás: „*trást böngészni és olvashatatlan betűket rajzolni*” ehhez a megoldáshoz: „*helyesebb lett volna silabizálást és macskakoparást mondanom*”. *Le mot juste* – a megfelelő szó a megfelelő helyre. Ez volt Cleland stílusúkei elve.

Le mot juste ebben az esetben: „*silabizálás és macskakoparás*”.

Mivel is zárhatná a recenziens ismertetőjét a meg nem jelent könyvről? A reménnyel. Hogy Rakovszky Zsuzsa elsőrangú fordításával a tarsolyában a kiadó egyszer mégiscsak nekivág. Ami engem illet: én biztatnám. Nyugalom: vesztienivalónk szinte semmi. A Budapestet az ég büntetéseként megrázó földrengés esélye elenyészőben csekély.

Békés Pál